

KULTURMILJÖER I VANSBRO KOMMUN

KJELL SUNDSTRÖM

VANSBRO KOMMUN 2005

Omslagsbilden visar en gråstensskorsten - något av en symbol för kulturmiljövärdena i Vansbro kommun.

Teckningar i texten är utförda av Roland Andersson, Dalarnas museum.

Text, redigering och utformning:
Kjell Sundström

FÖRORD

Vansbro kommun har en rik historia som har satt tydliga spår i bygden. Odlingslandskap, fornlämningar, byar, fäbodlar, finnbyar, skogstorp osv. berättar om gångna tider och hur folk hade det förr.

Genom att skaffa och sprida kunskap om detta skapas förutsättningar för ett aktivt arbete för att utveckla de värden som kulturmiljön innehåller.

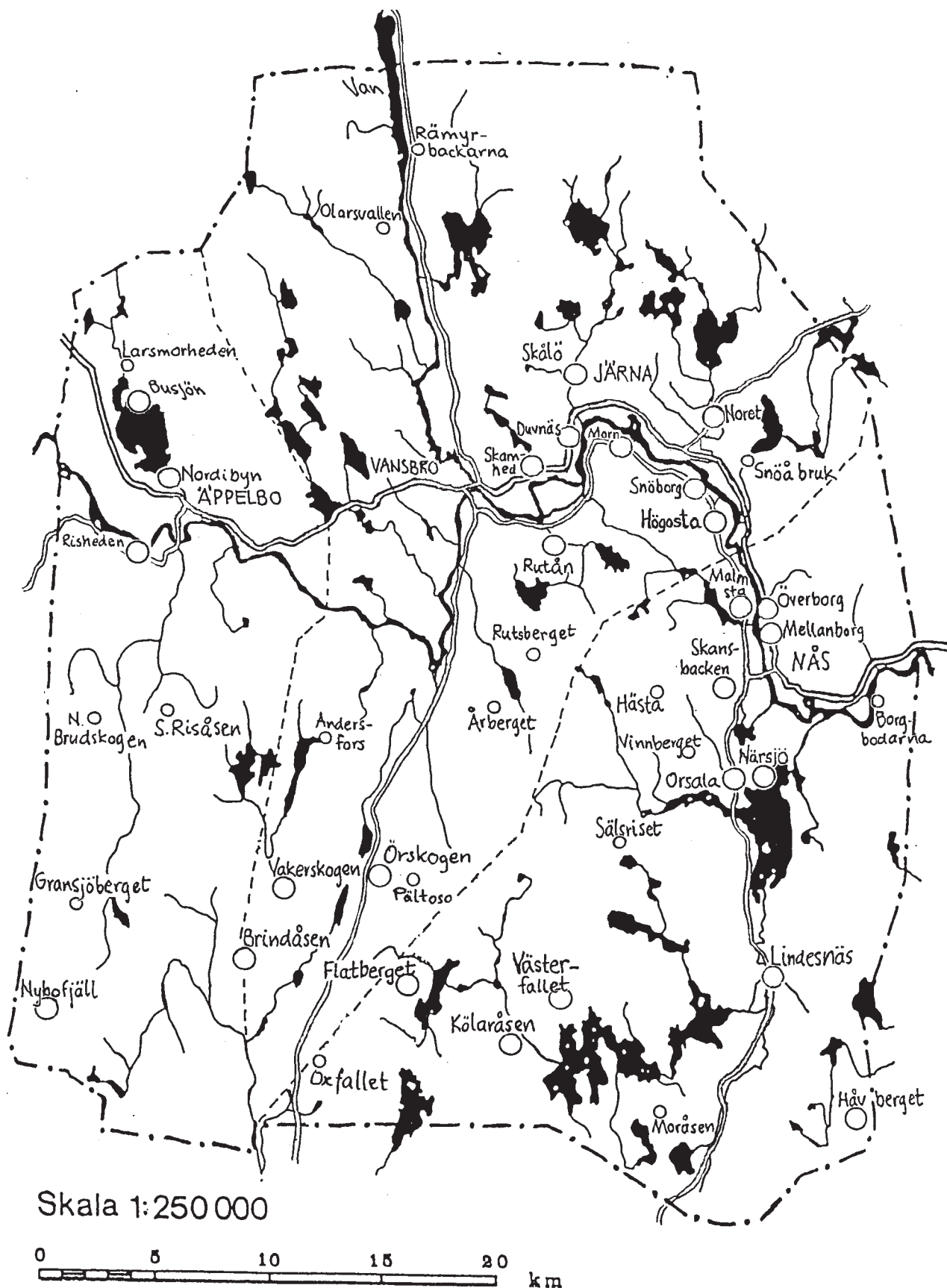
Föreliggande rapport innehåller en genomgång av kommunens kulturhistoriska utveckling samt beskriver de miljöer och objekt som är mest intressanta ur kulturmiljösynpunkt. Den bygger mycket på den inventering som gjordes av Täpp John-Erik Pettersson 1977 för Dalarnas museums räkning. 1999 redigerades och uppdaterades materialet och 2005 gjordes denna layout.

Huvudmålsättningen har varit att samla kunskaper om kommunens kulturhistoria och lämna ett underlagsmaterial som ska kunna användas som ett stöd för hur kulturmiljövårdens intressen ska kunna tas till vara i den kommunala planeringen. Materialet bör också kunna användas för att öka intresset för kulturmiljöfrågor och hembygden.

INNEHÅLL

FÖRORD	1	Vakerskogen	69
INLEDNING	4	Årberget	70
KULTURHISTORISK INLEDNING	10	Örskogen	71
Bebyggelse och landskap	10	NÅS SOCKEN	72
Bebyggelse- och jordbruksutveckling	11	Borgbodarna	74
Jordbrukssamhällets utveckling	14	Borgbyarna, Malmsta och	
Odlingslandskape	16	Kvarnnäset	76
Byn	20	Flatberget	80
Bondgården	21	Håvberget	82
Fäbodarna	24	Hästa	84
Finnmarken	25	Kölaråsen	85
Skogen	27	Lindesnäs	87
Industri	29	Moråsen	89
Offentliga byggnader	31	Närsjö	90
Transporter	35	Orsala	91
JÄRNA SOCKEN	38	Oxfallet	93
Andersfors bruk	39	Skansbacken	94
Andersforsvägen	40	Sälsriset	96
Brindsjön, Taberget, Roten, Järna sn		Vinnberget	97
samt Brindåsen, Äppelbo sn	41	Västerfallet	98
Duvnäs	43	ÄPPELBO SOCKEN	100
Högosta	44	Busjön	101
Järnväggsgatan i Vansbro	46	Gransjöberget	102
Morn, Grånäs	51	Larsmorheden	103
Noret	53	Nordibyn	104
Pältoso	55	Norra Brudskogen	106
Rutån	56	Nybofjäll	108
Sjön Van	57	Risheden	109
Skålö	61	Södra Risåsen	111
Snöborg	64	RÅD I BYGGNADSVÅRD	112
Snöån	66	LITTERATUR	121
Stora och Lilla Rutsberget	68		

Vansbro kommun

På kartan är de kulturhistoriska mest intressanta områdena markerade.

INLEDNING

Kulturmiljö och kulturarv

Mossbelupna stenrösen i skogen vid Vinbergets fäbodars. Dessa enkla lämningar visar på den omfattande odling som förekom vid vissa fäbodars.

Så gott som all mark i landskapet har på ett eller annat sätt påverkats av människan och kan då i vid bemärkelse betecknas som kulturlandskap.

Dess innehåll är mycket varierat och består av en blandning av lämningar och miljöer från skilda tider – alltifrån vidsträckta skogar till intensivt odlad åkermark och stora samhällen. Den präglas av bebyggelse, fornlämningar, jordbruksmark, samfärdsleder, slaghögar, gamla hagar, industrier etc. Den skiftande mångfalden och harmonin mellan bebyggelse och natur och de ofta osynliga sambanden mellan olika lämningar skänker en historisk identitet åt kulturlandskapet. Tillsammans med språk, uppfattningar, traditioner, folklig kultur osv. utgör det vårt kulturarv. Genom detta upplever vi en samhörighet med andra som svenskar, vansbrobor etc. Denna gemenskap bygger upp en grundläggande trygghet som ger styrka. I en tid av stora och dramatiska förändringar har detta blivit allt viktigare.

Som en reaktion mot rotlösheten och den likriktning som det storskaliga samhället har lett till, söker man överallt sina rötter och strävar efter något som är genuint och äkta. Vi kan idag märka ett ökande

intresse för kulturmiljöfrågor. En gammal god miljö blir också en allt viktigare aspekt för människors val av bostadsort och arbetsplatsers lokalisering.

Även för turismen har kulturmiljön blivit allt viktigare. Fler och fler förlägger sin semester så att man kan uppleva äldre miljöer.

Kulturmiljövård

Kulturmiljön kan ses som en enda stor historiebok. Kulturmiljövårdens uppgift kan sägas vara att göra denna historiebok känd, tillgänglig och levande - både nu och i framtiden. Om vi läser den noggrant kan vi skaffa oss kunskap om och förståelse för det samhälle vi lever i och de historiska skeenden som format det. Men vi behöver hjälp och träning för att tolka kulturlandskapets budskap. Först när man blir medveten om ett värde kan man diskutera det och försvara det. Detta är grundläggande förutsättningar för ett aktivt deltagande i att skapa en bättre framtid. Att förstå och känna igen är också en källa till glädje, väcker associationer och stimulerar till egna funderingar.

Kulturmiljövård har hittills ofta förknippats med hinder, pekpinnar och ett förstenat bevarande av historiska lämningar. Det är viktigt att ändra på detta synsätt. Bevarandeintressena får aldrig bli en hämsko på en för ett fungerande samhälle ofrånkomlig och nödvändig utveckling. Man bör i stället se kulturarvet som en resurs – en tillgång och en möjlighet att genom det förflutna förstå och berika det nutida samhället – ett värde som vi alla måste hjälpas åt att förvalta. Kulturvärden är något som skall skapas, användas och utvecklas. Men förändringar måste alltid ske på ett sådant sätt att spåren efter äldre tiders verksamhet inte onödigtvis utplånas eller blir svårare att uppfatta. Vi måste också värna oss emot marknadens ensidiga inriktning mot exploatering utan hänsyn till de värden som kulturlandskapet innehåller. Detta är ett ansvar mot oss som lever idag, mot tidigare generationer och mot kommande.

Hur hårt kulturmiljövårdens intressen bör hävdas och vilka krav som skall ställas på bevarande och hänsyn måste värderas i varje enskilt fall. I vissa lägen handlar det om ett rent musealt bevarande eller mycket stränga krav på anpassning, medan man i andra kan acceptera ganska radikala ingrepp.

Grunden för sådana bedömningar måste vara ett gediget kunskapsmaterial och beskrivningar av vilka värden olika objekt och miljöer innehåller.

Kulturmiljövården var länge inriktad på ett bevarande av enskilda objekt. Intresset har dock på senare år vidgats mot landskapet som helhet och samlade och mera mångsidiga miljöer där den historiska kontinuiteten är särskilt tydlig.

En kulturhistorisk värdering bör utgå från det normala kulturmönstret för bygden och inte enbart från det som varit unikt. På längre sikt framstår det vanliga som det ur kulturhistorisk synvinkel mest värdefulla, speciellt i ett lokalt perspektiv. Målet bör vara att så långt det är möjligt försöka bevara och utveckla de värden som finns i kulturmiljön och kulturlandskapet.

Dessutom bör ett antal för kommunen typiska miljöer av största kulturhistoriska värde bevaras som ett slags reservat, där hela kulturlandskapets gestalt är med i bilden och som speglar den för kommun och region betydelsefulla historiska processen.

Kulturhistoriskt värde

Kulturmiljövård handlar om att ta hand om och utveckla kulturhistoriska värden. Men vad menar man, när man säger, att en kulturmiljö är värdefull och kan man mäta sånt? Sanningen är, att det inte finns någon enkel och vedertagen mall, där man snabbt kan utvärdera en byggnad eller en miljö och enas om, att den är värdefullare än någon annan.

Problemet är mycket mer komplext än så och många olika faktorer måste vägas in.

Vissa saker går att mäta, som till exempel en byggnads ålder eller sällsynthet, medan upplevelsevärden är mycket mera svårångade och på ett helt annat sätt knutna till personliga och tidsbundna värderingar. Det är också stor skillnad mellan att värdera en enskild byggnad och att värdera en större och mera sammansatt miljö eller ett odlingslandskap.

Det är viktigt att värderingarna uttrycks så tydligt som möjligt för att möjliggöra en diskussion, om man håller med om dem eller inte.

En kulturhistorisk värdering bör bland annat ta hänsyn till:

Sällsynthet

Äldre byggnader och miljöer är sällsynta och bör bevaras. Därom är nästan alla ense. Finnpörtet i Oxfallet är ett sådant exempel. Men även nyare byggnader som berättar om något speciellt skede kan också vara sällsynta och viktiga att bevara.

Likasa kan en byggnad vara sällsynt i bygden, medan den är mycket vanlig på andra ställen.

Representativitet

Vissa detaljer, byggnader och miljöer är väldigt typiska för sin bygd eller sin tid och bör därför bevaras. Som exempel kan nämnas alla gråstensskorstenar i kommunen.

Typisk gråstensskorsten.

Autenticitet, äkthet, ursprunglighet

En byggnad eller miljö kan vara mer eller mindre bevarad i ursprungligt skick. Ju mindre en byggnad

eller ett landskap är förändrat desto mer berättar den om sin ursprungstid. Likaså förlorar en byggnad mycket av sitt värde om den flyttas från sin ursprungsmiljö.

En byggnad åldras och den blir märken när den används. Det finns ett värde i detta. Byggnaden känns gammal. Den livfulla och mysiga atmosfär som sneda väggar och nött färg skapar kan helt förstöras när väggarna rätas eller en nymålning sker.

Pedagogiskt värde, tydlighet

Vissa byggnader och miljöer kan på ett mycket tydligt sätt berätta om tidigare generationers liv och arbete.

Konstnärligt eller arkitektoniskt värde.

Byggnader kan vara vackra och ha medvetet utformade detaljer för att få ett så skönt utseende som möjligt. Farstukvistar, dörrar, beslag eller lövsågerier ger byggnaden karaktär.

Ibland har en arkitekt eller byggmästare satt en prägel på en byggnad som den ej bör förlora.

Kvalitet

Gamla byggnader hade ofta en kvalitet i utformning och konstruktion som sällan uppnås i dag. De ger vittnesbörd om äldre hantverk och materialhantering.

Vetenskapligt värde

En byggnad eller en miljö kan ha ett rent vetenskapligt värde ur byggnadshistoriskt, arkitekturhistoriskt, trädgårdshistoriskt, jordbrukshistoriskt, byggnadstekniskt, socialhistoriskt m. fl. perspektiv. Den kan exempelvis berätta om tidigare generationers timringsteknik, hur olika arbetsprocesser gick till eller hur jordbruk bedrevs.

Traditionsvärde

Byggnader eller platser förknippas ofta med speciella händelser, skeenden eller traditioner. Jerusalemsfararnas Nås är ett sådant exempel.

Personhistoriskt intresse

Byggnader som förknippas med kända personer får därigenom ett speciellt intresse.

Miljövärde

Byggnader eller mark kan ha sitt värde som ingående i en helhet. Uthus på en bondgård eller en trädgård behöver i sig inte vara så värdefulla, men om de tas bort så förlorar gården mycket av sitt värde.

Symbolvärde

En byggnad eller en miljö kan också bli en symbol för en ort.

Stationshuset i Vansbro symboliserar ortens betydelse som gammal järnvägsknut.

För miljöer bör utvärderingen dessutom ta hänsyn till:

- Harmonin mellan bebyggelsen och landskapet i stort.
- Områdets innehåll av äldre strukturer av värde.
- Bebyggelsens och landskapets grad av ursprunglighet och underhåll.
- Nuvarande levande användning.
- Förekomst och omfång av nyttillkommen avvikande bebyggelse eller verksamhet.

Gällande lagstiftning

Kulturminneslagen (KML)

I kulturminneslagen finns bestämmelser om fornminnen, byggnadsminnen och kyrkor och hur dessa ska skyddas.

Fornminnen

Alla fornminnen är skyddade enligt KML. Det är förbjudet att utan tillstånd rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra eller skada en fast fornlämning.

Byggnadsminnen

En byggnad eller ett bebyggelseområde kan om de anses vara synnerligen märkliga förklaras som byggnadsminnen enligt KML. Även parker, trädgårdar eller annan omgivande mark kan tas med. Speciella föreskrifter utformas i så fall av länsstyrelsen som anger hur byggnadsminnet skall skyddas.

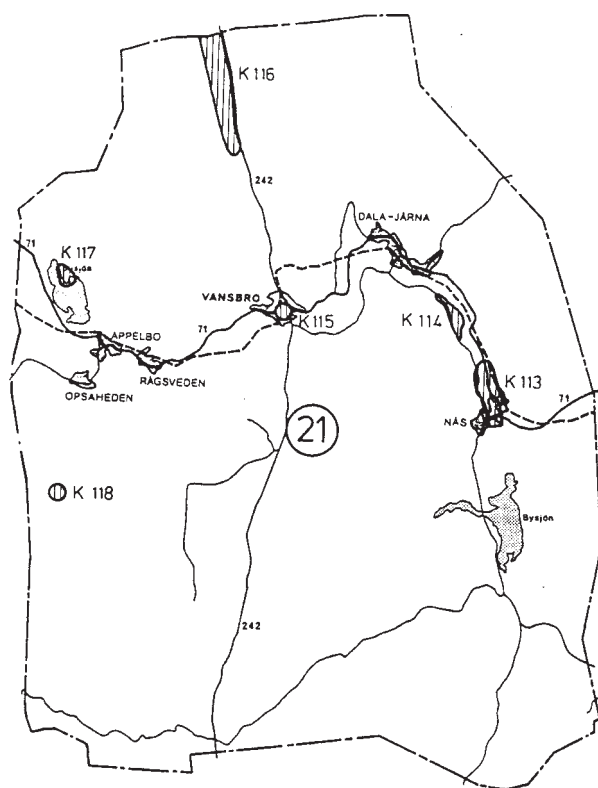
I Vansbro kommun är Lisskvarnsgården och Vansbro stationshus byggnadsminnen.

Kyrkor

För alla kyrkobyggnader uppförda före 1940, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser gäller att de skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas och deras utseende och karaktär inte förvanskas.

Miljöbalken (MB)

Enligt MB skall mark- eller vattenområden som har betydelse från allmän synpunkt på grund av natur- eller kulturvärden så långt möjligt skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada kulturmiljön. Speciellt gäller det områden som är av riksintresse. Riksantikvarieämbetet beslöt 1987 vilka miljöer inom Vansbro kommun som är av riksintresse för kulturmiljövården. Områdena har getts en preliminär avgränsning och skall preciseras i detalj i kommunala fördjupade översiktsplaner som också skall redovisa hur kulturmiljöintressena skall tillgodoses. Enligt MB får också ett mark- eller vattenområde förklaras som kulturresevat i syfte att bevara värdefulla kulturpräglade landskap. Enligt MB kan jordbruksverket i speciella fall meddela vissa föreskrifter om den hänsyn till natur- och kulturvärden som skall tas vid skötsel av jordbruksmark. Man kan också föreskriva att nedläggning av jordbruksmark skall föregås av anmälan.

RIKSINTRESSEOMRÅDEN

- K 113 Borgbyarna, Malmsta och Kvarnåset
- K 114 Högsta
- K 115 Järnvägsgatan i Vansbro
- K 116 Sjön Van
- K 117 Busjön
- K 118 Norra Brudskogen

Plan- och bygglagen (PBL)

Plan- och bygglagens bestämmelser syftar till att med beaktande av den enskilda människans frihet främja en samhällsutveckling med jämlika och goda sociala levnadsförhållanden för människorna i dagens samhälle och för kommande generationer. Enligt PBL:s generella regler skall planläggningen främja en estetiskt tilltalande utformning av bebyggelsen och alla nya byggnader placeras och utformas på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till en god och estetiskt tilltalande stads- eller landskapsmiljö och till natur- och kulturvärdena på platsen. Tillbyggnader, ombyggnader och andra ändringar av en byggnad skall utföras varsamt så att byggnadens karaktärsdrag bevaras. Byggnader, som är särskilt värdefulla eller som ingår i ett bebyggelseområde av värdefull karaktär, får inte förvanskas. Byggnader skall underhållas. Byggnaders yttre skall hållas i vårdat skick. Underhållet skall anpassas till byggnadens värden samt till omgivningens karaktär.

Det är kommunen som enligt plan- och bygglagen har ansvar för att kulturmiljövårdens intressen tillvaratas genom detaljplanläggning, områdesbestämmelser eller bygglovsgivning. Kommunen skall också i översiktsplan redovisa hur riksintressen skall tillgodoses.

I detaljplan eller områdesbestämmelser kan byggnaders utformning och placering noggrant föreskrivas. Rivningsförbud kan införas och vegetation skyddas. Genom områdesbestämmelser kan den generella bygglovsplikten utökas till att gälla även omfärgning eller andra yttre förändringar, ny- eller ombyggnad av ekonomibyggnader m.m.

Skogsvårdslagen (SVL)

Enligt SVL så får regeringen eller den myndighet som regeringen bestämmer meddela föreskrifter om den hänsyn som skall tas till naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen vid skötseln av skog, såsom i fråga om hyggens storlek och utläggning, beståndsanläggningar, kvarlämnande av trädsamlingar, dikningar och skogsbilsvägars sträckning.

Kulturmiljövårdens aktörer

I de inledande bestämmelserna i kulturminneslagen slås fast att:

Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. Ansvar för detta delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter skall visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön. Den som planerar eller utför ett arbete skall se till att skador på kulturmiljön såvitt möjligt undviks eller begränsas.

Kulturmiljövården är således allas ansvar. Men vem ansvarar för vad?

Den myndighet som har huvudansvaret för kulturmiljövården och som skall se till att gällande lagar efterlevs är *Länsstyrelsen*. Det gäller bl.a. fornminnen, kyrkor och byggnadsminnen, men man har också ett särskilt ansvar när det gäller övergripande planering och då speciellt det som rör riksintresseområdena. Man har också en del pengar att fördela till kulturmiljövårdande uppgifter.

En annan aktör är *Dalarnas museum*. Bland dess uppgifter kan nämnas kunskapsinsamling och pedagogiskt arbete för att skapa opinion för kulturmiljösektorn.

Inom *kommunen* är det miljö- och byggnadsnämnden som ansvarar för planläggning och byggnadslovgivning. Enheten har även ett sektorsansvar för att den biologiska mångfalden bevaras i odlingslandskapet. *Kommunstyrelsen* har ett övergripande ansvar för kulturmiljöfrågorna. Ett problem är att kommunen mestadels saknar egen kompetens inom kulturmiljösektorn. Man brukar därför inhämta synpunkter från museum eller länsstyrelse samt från kultur- och hembygdsföreningar.

De viktigaste aktörerna när det gäller kulturmiljöfrågor är dock de *enskilda fastighetsägarna* och de *boende* runt om i kommunen. Utan ett lokalt engagemang står sig kulturmiljöfrågorna slätt. En god kulturmiljö är inget som kan administreras uppifrån, utan måste byggas på ett enskilt intresse och engagemang. I själva verket är ett brett stöd i den allmänna opinionen en förutsättning för ett aktivt bevarandearbete med sikte på framtiden. En viktig roll spelar härvidlag av *hembygdsföreningarna* och de lokala bygdeföreningar som finns.

Underlagsmaterial

Underlaget för kulturhistorisk planering är kännedomen om kulturlandskapets framväxt och utseende. Av största betydelse är i det sammanhanget ett översiktligt källmaterial, insamlat t ex genom inventeringar.

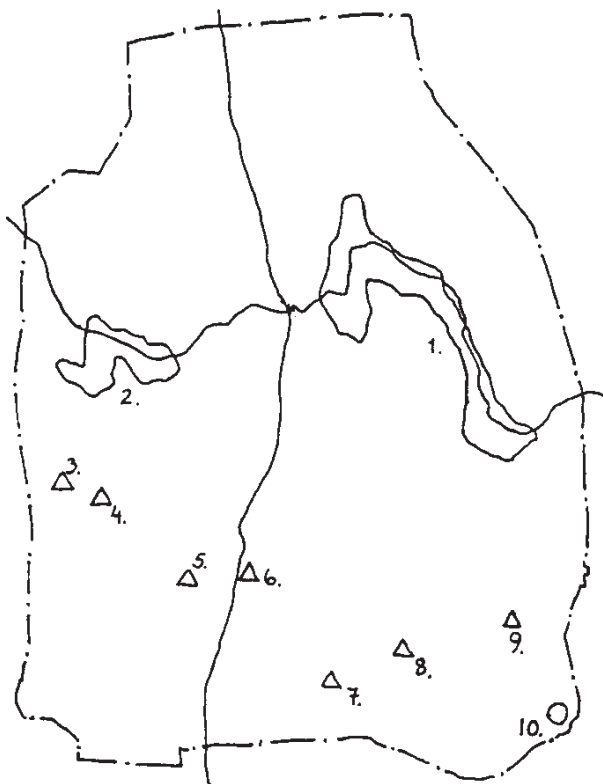
1977 utförde Dalarnas museum en fältinventering av Vansbro kommun omfattande alla bebyggelseenheter med mer än ett par gårdar. Bildmaterialet består av cirka 1.750 svartvita foton. Dessa tillsammans med fältanteckningarna förvaras på Dalarnas museum. Med detta material som underlag sammanställdes en rapport innehållande de kulturhistoriskt och miljömässigt mest värdefulla områdena. 1979 gjordes en genomgång av bebyggelsen längs Järnvägsgatan i Vansbro.

Grundstommen för kännedom om äldre tider är riksantikvarieämbetets fornminnesinventering. Den

täcker hela landet och har föregått utgivningen av den ekonomiska kartan.

Länsstyrelsen inventerade 1993 länets ängs- och hagmarker och redovisade 13 objekt med högt värde och tre med visst värde i kommunen.

Utifrån detta pekade länsstyrelsen 1994 ut 10 odlingslandskap som speciellt skyddsvärda i Vansbro kommun

VÄRDEFULLA ODLINGSLANDSKAP

1. Västerdalälven (Järna-Nås)
2. Äppelbo
3. Norra Brudskogen
4. Södra Risåsen
5. Vakerskogen
6. Örskogen
7. Kölaråsen
8. Närsen
9. Lindesnäs
10. Håvberget

På senare tid har även en mängd lokala undersökningar genomförts under mottot 'Gräv där du står'. Detta material har ett oskattbart värde och har publicerats i rapporter om bl.a. Vansbro och Myrbacka. Hembygdsföreningarna har också samlat ihop ett ovärderligt material.

Bland äldre material måste nämnas dagböckerna över Linnés och Hülphers dalaresor 1734 resp. 1757 samt ett antal sockenbeskrivningar, bl.a. Crælius' beskrivning av Nås från 1837. Se vidare i litteraturförteckningarna.

En ovärderlig källa är också alla äldre kartor som finns hos kommunen, på länsstyrelsens lantmäteriavdelning samt på Lantmäteriverkets arkiv i Falun och Gävle.

Föreliggande inventering är utformad utifrån denna kunskap samt från resor i kommunen samt samtal med olika personer och hembygdsföreningar.

Fortfarande saknas mycket kunskap. Någon heltäckande inventering av samtliga byggnader i kommunen har inte gjorts, varför det fortfarande är svårt att exakt peka ut vilka byggnader som är av störst värde. Odlingslandskapet har aldrig detaljinventerats varför kunskapen är bristfällig om vad det finns för lämningar av olika typer ute i markerna. Likaså saknas totala genomgångar av t.ex. fäbodlämningar, industrilämningar, folkrörelsebyggnader, skolor, äldre vägsystem och broar.

Kulturmiljöinventering

Utgångspunkter och mål

Kulturmiljöfrågorna är relativt nya och synen på hur problematiken skall hanteras utvecklas ständigt. Det finns ingen vedertagen mall för hur man skall göra.

- Huvudmålsättningen med föreliggande inventering är att ge ett underlag för att öka intresset för kulturmiljöfrågor genom att göra kommunens historia mera känd och att peka ut de miljöer som ur olika utgångspunkter har de största kulturhistoriska värdena.

- Den vill också ge handfasta råd för den enskilde när det gäller kulturhänsyn avseende bebyggelse, jord- och skogsbruk.

- Den skall slutligen också tjäna som underlagsmaterial i kommunens planeringsarbete och för byggnadslovgivning.

Urval

För att visa det som gör Vansbro unikt har ett antal miljöer valts ut som bäst speglar detta.

I något fall har områden medtagits på grund av att de innehåller intressanta fornlämningar.

Förutom riksintresseområdena har någon speciell klassificering medvetet inte gjorts. Det är svårt att ställa olika intressen mot varandra. I stället har för varje objekt redovisats vilka värden som är speciellt viktiga att ta hänsyn till i just det fallet och genom ordvalet har ett försök gjorts att precisera hur starkt intresset är och hur hårt kulturmiljöaspekterna bör prioriteras.

Det är viktigt att påpeka, att föreliggande redovisning inte innebär, att det är fritt fram att bygga eller göra vad som helst i de områden som ej medtagits. Kulturhänsyn skall visas vid alla åtgärder, oavsett var i kommunen de utförs. Det är kommunen och den enskilde som ska se till detta.

Det bör även påpekas att programmet speglar nuläget och att det finns behov av en fortlöpande

uppföljning och komplettering, så att redovisade anspråk och konflikter ständigt kan omprövas.

Uppläggning

Föreliggande inventering får ses som en översiktlig beskrivning av de värdefullaste delarna av kulturmiljön i Vansbro.

Programmet är uppdelat i:

Kulturhistorisk bakgrund

* Inventeringens första del ger en sammanfattande beskrivning och analys av den kulturhistoriska utvecklingen i Vansbro kommun med utgångspunkt från den bebyggelse och de fysiska spår som möter oss i landskapet idag. Avsnittet ligger till grund för och motiverar det urval av miljöer och minnesmärken som görs i nästa avsnitt och placerar dessa i ett vidare kulturhistoriskt perspektiv.

Områdesbeskrivningar

* En redovisning sockenvis av de miljöer och objekt som har de största kulturhistoriska och miljömässiga värdena och som representerar Vansbrobygdens särart. De är uppdelade i större områden och enstaka miljöer eller objekt. På en karta har området redovisats och avgränsats. Varje objekt beskrivs utseendemässigt och historiskt samt illustreras med fotografier. En värdering görs där det som är speciellt intressant med objektet redovisas. Utifrån detta framförs anvisningar och råd för hur värdena skall kunna tas till vara. Befintligt underlag har i många fall bara möjliggjort ganska generella formuleringar. I vissa fall krävs närmare undersökningar innan ställning kan tas till lämpligheten av ny bebyggelse. Råden och anvisningarna bör ligga till grund för kommunens agerande och bör följas upp i översiktlig planering och områdesbestämmelser samt vid byggnadslovgivning.

Det måste här nämnas att även i områden som ej medtagits i rapporten finns kulturhistoriska och miljömässiga värden som också bör tas till vara.

För den extra vetgirige har även bifogats litteraturhänvisningar.

Fortsättning

En av målsättningarna med inventeringen är att den skall utgöra ett underlag för ett handlingsinriktat åtgärdsprogram. Avgörande för kulturmiljöns utveckling och rapportens betydelse är viljan att använda och ta hänsyn till det i olika sammanhang. För ett genomförande krävs aktiva insatser, främst av kommunen, men också av länsstyrelsen och andra regionala organ.

Föreliggande inventering speglar nuläget och det finns behov av en fortlöpande uppföljning och komp-

lettering, så att redovisade anspråk och konflikter ständigt kan omprövas.

Kulturmiljöarbete måste för att bli verksamt ha en bred och djup folklig förankring och måste ta sin utgångspunkt i de boendes egna tankar om sin bygd och dess framtid. Det blir därför viktigt att initiera ett lokalt arbete ute i bygderna där invånarna själva preciserar de områden, byggnader m.m. till vilka särskild hänsyn skall tas.

Kommunen har ett övergripande ansvar för att kulturvärden tas till vara och utvecklas. En handlingsplan bör upprättas och berörda nämnder och förvaltningar måste inarbeta detta i sitt arbete.

Vansbro kommuns unika kulturmiljöer är en viktig resurs. Att satsa på att göra dessa tillgängliga genom turistbroschyrer, skyltning, vandringsleder, rekonstruktioner etc. torde vara av största vikt för att göra bygden mera känd och att öka kulturturismen.

KULTURHISTORISK INLEDNING

Bebyggelse och landskap

Befolkning och indelning

Nuvarande Vansbro kommun omfattar Nås, Järna och Äppelbo socknar. Det är en utpräglad glesbygdskommun med liten befolkning. I slutet av 2003 var befolkningen 7.164 personer, varav de allra flesta bor i Västerdalälvens dalgång. Kommunen omfattar 1.975 kvadratkilometer, vilket ger en folktäthet utslagen på hela kommunen på 3,8 personer per kvadratkilometer. Nås socken omfattade till år 1798 även Säfsnäs. Nuvarande nordligaste delen av Råmen i Värmland tillhörde fram till 1805-1806 Äppelbo.

Gränserna mellan de olika socknarna var i äldre tider oklara, speciellt i skogsområdena, och ständiga tvister förekom. Gränserna markerades med *rösen*.

Geografi och naturförutsättningar

Naturgeografiskt tillhör kommunen det norrländska inlandet. Norrlandsterrängen utmärker sig av ett kraftigt utformat bergkullslandskap med vidsträckta skogshav, blånande höjder, markerade dalgångar och en rikedom på småsjöar och myrlänta marker. Hela kommunen är belägen ovanför högsta kustlinjen. De lägsta partierna i kommunens östra delar, där Västerdalälven flyter ut ur socknen, ligger omkring 220 m.ö.h. Vid kommungränsen i väster finns berg på över 550 m.ö.h. Älven sänker sig dock endast ett 50-tal meter under sin färd genom kommunen.

I huvudsak kan fem sorters bebyggelseformer urskiljas i kommunen: den fasta agrara bebyggelsen, fäbodställena, finnmarksbebyggelsen, bruksanläggningar och industrisamhällen. Alla dessa hänger samman med olika sätt att utnyttja naturen.

För miljontals år sedan då jorden blev till bildades de olika bergarterna och alla malmer. Under istiden täcktes kommunen av ett mer än 1.000 m tjockt istäckte och hela jordskorpan trycktes ner. I älvar under isen avsattes rullstensåsar. Dessa har sedan

lämnat råmaterial till grustag och cementindustrier. När inlandsisen smälte undan för ca 9.000 år sedan avsattes i dalgången älvsediment, vilket har utgjort underlag för etablering av fast jordbruksbebyggelse. Mest är det fråga om lättodlad sandjord. Naturlig lerjord finns mycket begränsat i kommunen.

Den helt dominerande jordarten är annars morän av olika slag, krossat bergsmaterial som inlandsisen fört med sig. När finnarna slog sig ner i skogsmarkerna, fick de slåss med dessa stenar.

När människan började tränga in i bygden, var det sjöar och vattensystem som var lättast att ta sig fram på, medan berg och stora skogar försvårade framkomligheten. På land var det lättast att ta sig fram på rullstensåsarna medan blöta lerjordar och myrar kunde vara nästan oframkomliga under sommarhalvåret. Åar och större bäckar var svåra hinder, som endast kunde passeras vid speciella vadvägar eller på ställen, där man enkelt kunde anlägga broar. Speciellt besvärlig var passagen över Dalälven med sin stora bredd och sina våldsamma vårflooder. Där var man länge beroende av att använda färjor. Dalälvens översvämningar har i alla tider ställt till våldsamma problem och påverkat var man valt sina boställen.

Forsar i åar och bäckar blev viktiga lokaliseringspunkter, då man kunde använda vattenkrafter till hyttor, kvarnar och sågar. Lindesnäs är kanske det tydligaste exemplet på detta.

Huvudparten av bebyggelsen har varit och är helt knuten till Dalälvens dalgång och man kan klart urskilja de tre socknarnas huvudbygder. De är geografiskt var och en tämligen väl samlade och åtskilda av rätt breda skogsbälten, som går fram till Västerdalälven, där råskillnaden mellan socknarna går. Sålunda ser vi på kartan ett brett skogsbälte mellan Floda och Nås. Mellan Nås och Järna har skogsbältet

en mindre omfattning, men är tydligt framträdande. Mellan den äldre bebyggelsen i Järna och Äppelbo är skogsbältet cirka en mil. Älvsträckan utgör i detta fall drygt två mil där ingen äldre bebyggelse finns, förutom någon smärre av fäbodkaraktär. Vansbro och Eldforsen är senare anlagda som industrisamhällen. Mellan Äppelbo och Yttermalung finns också ett skogsbälte av större bredd. Detta förhållande upprepas även uppströms Västerdalälven i de övre socknarna.

Största delen av bebyggelsen var förr ganska hårt bunden till älvstränderna i hela Västerdalarna. Undantag finns dock, såsom de gamla byarna Skålö och Noret i Järna sn. Genom återkommande översvämningar, utvidgning av den odlade arealen, skiften och vägdragningar har bebyggelsen kommit att koncentreras mot den öppna dalgångens skogskanter.

Västerdalälvens dalgång är i sitt övre lopp inom Malungs kommun mycket smal. Ju längre nedströms man följer älven, desto mer breder dalen ut sig. Då man kommer in i Vansbro kommun finns således större slättområden i Skålö och Nordanåker i Järna socken samt Borg-byarna och Änge i Nås sn. Ibland synes detta vara resultatet av uppodling av stora sumpmarker (flottar) som finns i socknarna.

I övre Västerdalarna har bebyggelsen ofta haft sin utgångspunkt kring avsnörda korvsjöar vid älven, då dalgången vid dessa vanligtvis var bredast och sedimentjordarna mest omfattande. Denna tendens är nästan lika markant i Vansbro kn. Mest framträdande är detta i Järna socken, där den under äldre

tider största byn Storbyn, är belägen i direkt anslutning till korvsjön nordväst om kyrkan. I Nås finns också en korvsjö, men denna är belägen i centralbygdens östra kant. I Äppelbo däremot finns ingen korvsjö men älven gör här stora meanderslingor genom sedimentjordarna, även om den inte på något ställe har brutit igenom. Områden som Nolänget, Storänget och Storbyn bör dock ha haft samma dragningskraft på de första nybyggarna som korvsjöbildningar.

Namn som historisk källa

Alla namn har ett ursprung och kan ge oss viktiga ledtrådar till att förstå historien. I alla tre socknarna i kommunen har funnits eller finns en by som kallas Storbyn. Dessa kan räknas bland de äldsta bebyggelseenheter i socknarna. Numera är de dock mycket obetydliga i storlek. Storbyarna ligger vid älven och har alltid besvärats av översvämningar, vilket så småningom gjort området mindre attraktivt ur bebyggelsesynpunkt. Man sökte sina boningar längre från älven på högre liggande partier.

Namnen på *-by* anses tillhöra de allra äldsta och betydde i fornsvenskan 'gård', 'by' eller 'stad'. Namn på *-sta* är också mycket gamla med betydelsen ställe, plats, gård. Namn på *-bo* eller främst *-boda* kan peka på att platsen ursprungligen varit en fäbod. Även *-sälje* pekar på ursprung som fäbod. Platser som slutar på *-sveden* pekar på att här förut varit ett svedjebruk. Ofta minner personnamn om äldre brukare.

Det är viktigt att vi bevarar de gamla namnen.

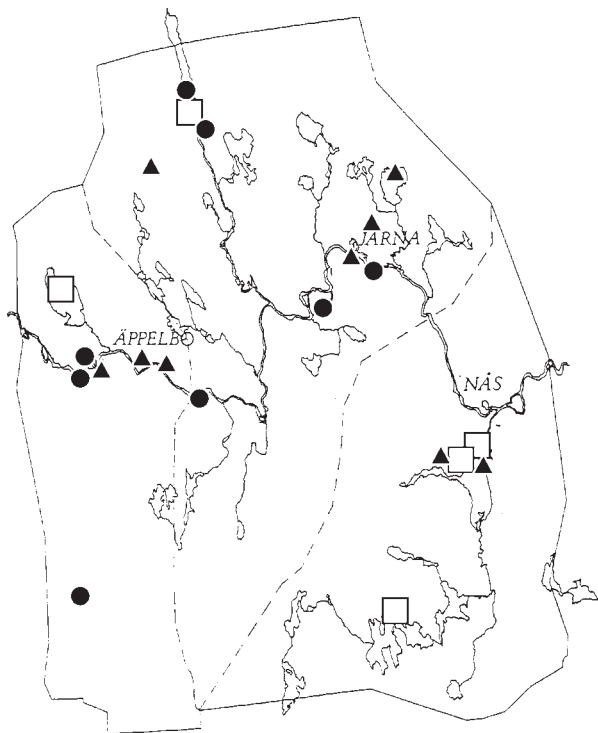
Bebyggelse- och jordbruksutveckling

Forntiden

De första människorna i bygden var kringströvande jägare, fiskare och samlare som i mindre grupper tillfälligt slog sig ner på lämpliga platser vid olika sjöar och vattendrag. Under hela forntidens lopp fanns det människor från och till i området. Vi finner spåren av dessa tidigaste fångstmänniskor i form av boplatser, stenyxor, pilspetsar och avfall från redskapstillverkning. Sammanlagt har ett 30-tal spår av stenålderskaraktär påträffats, däribland åtta stenyxor. Även fynd av fångstgropar kan tyda på forntida jakt, men då sådana användes ända fram till 1864, då de förbjöds, måste närmare undersökningar fastställa deras riktiga ålder. Groparna kunde läggas i sinnrika system, och ett sådant finns vid Skamhed med 13 gropar.

De äldsta boplatserna kan upptäckas genom att man hittar kokstenar eller skörbränd sten, vilka är kantiga och porösa stenar som bildats när sten sprängts sönder i eldstäder eller i samband med matlagning. Bostaden var säkert en enkel hydda som man lätt kunde transportera och föra upp på nytt. Man hade en begränsad odling och djurhållning. Klimatet var varmare än nu och man vet, att växter som hör hemma i medelhavsområdet då kunde överleva här. Man levde troligen i mindre grupper om ca 25 individer eller 3-5 familjer. Storleken anpassades efter tillgången på föda och andra förnödenheter. Blev gruppen för stor, hotade svält och man måste göra tätare förflyttningar över större områden. Ekologisk balans var en nödvändighet redan på denna tid. Man tror, att

smågrupperna var organiserade i stammar eller klaner med kanske 500 medlemmar, som träffades någon gång om året för att umgås, göra bytesaffärer, bilägga tvister, ingå äktenskap. Och troligen utförde man religiösa riter.

STENÅLDERSFYND I VANSBRO KOMMUN
Fyrkanter betecknar stenåldersboplatser
Fyllda punkter betecknar fynd av stenyxor
Trianglar markerar övriga stenåldersfynd

Järnålder

Under järnåldern växte det fram en omfattande bosättning kring Mälaren. Där fanns dock inga järnfyndigheter, varför man var tvungen att skaffa sig järn från andra håll i landet. Därför kom en omfattande järnproduktion igång bl.a. i Vansbro kommun och ungsrester och primitiv slagg har hittats på ett 100-tal platser, främst längs Dalälven, men också på många andra platser. Av de tre socknarna är det utan tvivel Järna socken som har haft den mest omfattande järnhanteringen under äldre tid och sockennamnet kan säkert hänga samman med detta.

För det mesta ligger slaggen upplöjd och utspridd på åkrarna – tung, blåsig och brun-svart. I skogsmarken finns en del mera orörda järnframställningsplatser. Ofta är slaggen samlad i U-formade, övertorvade *slaggvallar* eller *slaggramar* runt ett plant och lågt mittparti, vanligen 5-10 m stora. Här inrymdes säkert någon slags byggnad. På några platser har brända ugnsvägsbitar hittats i de påfallande jämna ytorna inom slaggramarna. Några likartade anlägg-

ningar har undersökts i Stora Tuna. Där visade det sig att slaggramarna inrymde själva ugnarna.

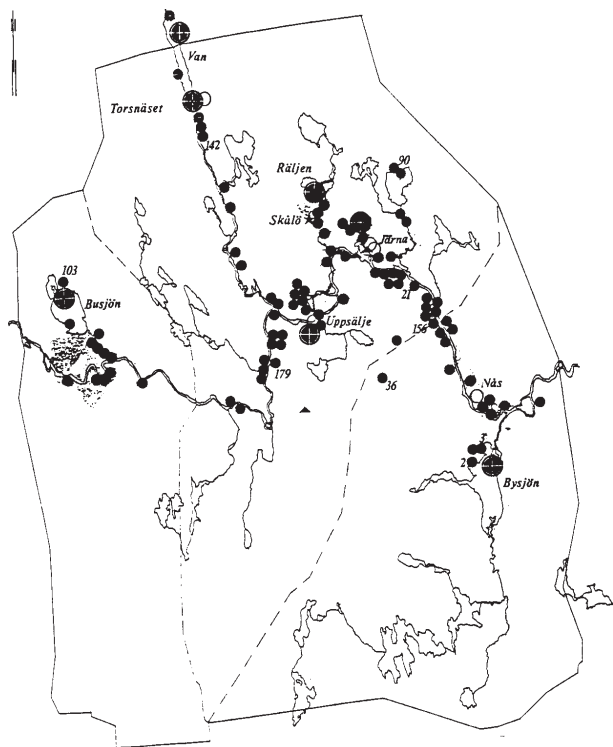
Ugnarna var, till skillnad från ugnar i den sentida myrjärnsframställningen, små, till största delen byggda ovan mark och huvudsakligen av lera. Dessa s.k. schaktugnar, med sina cylindriska brännkammare, matades med träkol och/eller ved och rostad myr- eller sjömalm uppifrån pipan, sedan de förvärmts. På vissa håll har man också använt ytligt liggande sand, bestående av oxiderad bergmalm. Nedtill på schaktugnen anslöts en blåsbälg, som drevs manuellt och som försåg ugnen med nödvändigt syre. Principen för processen är att syret i malmen, oxiden reduceras bort, då det förenar sig med kolet. När smältningen bedömdes vara klar, baserad på stor erfarenhet av malmens och bränslets kvalitet och mängd, tidsåtgång och härdens färg, tappades en del av den separerade slaggen ut i en grop under ugnen eller vid sidan om. En annan variant var att slaggen helt enkelt fick sjunka ner i botten av ugnsschaktet. Den svampiga järnsmältan, som aldrig blev helt flytande, lyftes troligen upp genom pipan med hjälp av tänger. Därefter vidtog den besvärliga och mödosamma slaggbearbetningen på en lämplig sten, fällsten, för att befria smältan från kvarvarande slagg. Ugnen måste rensas på resterande slagg och repareras, innan den kunde användas igen. Efter några smältningar var brännkammaren antagligen helt utbränd, varför hela ugnen måste rivas och återuppbyggas.

P.g.a. den relativt låga temperaturen i denna typ av ugn (som högst ca 1.200° C), kunde inte allt järn utvinnas och inte heller all slagg separeras. Å andra sidan blev det utvunna järnet direkt smidbart och ofta av god kvalitet, då den låga temperaturen gjorde att järnets kolhalt blev låg och att den besvärliga fosfor i malmen gick direkt i slaggen. De försök som gjorts på hur mycket järn som egentligen utvunnits på en given mängd slagg, visar på det ungefärliga förhållandet 1:3, under gynnsamma förhållanden faktiskt närmare 1:1.

Flera av dessa järnframställningsplatser har daterats med hjälp av träkol innesluten i slaggstycken eller i slagghögar och vallar. Genom att mäta mängden av den radioaktiva isotopen C14 i det döda organiska materialet kan provets ungefärliga ålder bestämmas. Man har på detta sätt kunnat datera järnframställningsplatserna till tiden 400-1050 e Kr.

Kolonisationen i dalgången kan ha tillgått så, att de människor som höll på med järnframställningen, så småningom slog sig ner vid de relativt lättodlade, men magra jordarna längs älven. Basnäringen var boskapsskötsel, medan åkerbruket hade en underordnad roll. Förutom järnframställningen var jakt, fiske och pälshandel viktiga binärningar. Löv- och

granskogen högs successivt ner för att bereda plats för slätterängar, betes- och åkermark. Liksom under senare tider hölls kreaturen utanför ängarna och de små åkerlapparna genom ett nätverk av fågator och gårdsgårdar.

JÄRNÅLDERSFYND I VANSBRO KOMMUN
Stora cirklar betecknar järnåldersgravar
Öppna cirklar betecknar gravfynd eller borttagna gravar
Fyllda cirklar är järnframställningsplatser

Järnålderns bebyggelse kännetecknas av det stora *långhuset*, där bostadsdel med kök, stall och förråd samsades i samma byggnad. Troligen ansågs detta praktiskt och värmeekonomiskt. När man tar bort matjorden på åkrarna i gamla kulturbygder kan man ofta se svarta cirklar i leran. Det är rester efter de hål där byggnadens stolpar fastsattes i marken. Utifrån dessa märken kan man få en bra bild av byggnadens form. Längden på husen kunde vara upp till 40 meter. Mellan stolparna flätades ris som sedan lerkläddes. Taken täcktes troligen med vass.

Utmarkerna och deras utnyttjande har spelat en avgörande roll för bebyggelsens framväxt och utsträckning. De begränsade betesmöjligheterna i dalgången föranledde tidigt ett fåbods system i utmarkerna. De talrika myrslogarna i de stora myrlanden var utomordentligt viktiga och bidrog mycket starkt till att ett större antal kreatur kunde hållas. Slogarna var därför tidigt uppdelade och lagda under enskild äganderätt.

Gravar, rösen och stensättningar från järnåldern har påträffats på ett flertal ställen. Ibland ligger

gravarna i större gravfält, som t.ex. vid sjön Räljen, Torsnäset vid sjön Van och vid Busjön. De avlidna kremerades tillsammans med personliga ägodelar, varefter bålresterna täcktes med en uppkastad hög eller stensättning. Seden att bränna liken praktiserades ända till slutet av vikingatiden, då kristendomen vann insteg. Föremålen i gravarna består ofta av redskap, vapen och smycken. Vid utgrävningen av en grav i Uppsälje upptäcktes således en mängd föremål av järn och brons.

I Skälö hittades en vikingatida silverskatt med bl.a. 350 silvermynt från Arabien, England, Tyskland och Danmark. Hur dessa mynt har hamnat här är en fascinerande gåta.

Fornlämningar är skyddade genom Kulturminneslagen. Det är förbjudet att utan tillstånd från Länsstyrelsen rubba, ta bort eller ändra en fornlämning. Register över upptäckta fornlämningar finns på Dalarnas museum och på Länsstyrelsen. Många, men inte alla, är utsatta på den ekonomiska kartan.

Medeltiden

Medeltiden brukar räknas från ca 1050 till 1520. Nu fick samhället en fastare organisation. Sverige bestod av olika *land* som i flera avseenden var självständiga. Dalarna var från början knutet till Västmanland som ett *hundare*. Varje land hade egna lagar. Lagen var muntlig och lästes upp årligen på lagtinget. Dalalagen har bevarats till vår tid genom en pergamentshandskrift från början av 1300-talet.

Allt eftersom stärktes kungamakten. 1347 tillkom Magnus Erikssons landslag. Städer bildades. Fast skatt infördes. Befolkningen uppdelades i stånd: adel, präster, borgare och bönder. Pengar började användas som betalningsmedel.

Kristendomen gjorde insteg på 1200-talet. Landskapet lades under Västerås stift och indelades i *socknar*.

På 1400-talet börjar vansbrobygden träda fram i de skrivna historiska källorna. Detta är relativt sent jämfört med socknarna runt Siljan och i södra Dalarna. Endast ett fåtal av byarna omnämns redan på medeltiden. (Det kan i detta sammanhang kanske vara viktigt att påpeka att byar kunde finnas i hundratals år innan det fanns någon anledning att omnämna dem.)

Tekniska framsteg satte fart på såväl jordbruk som metallutvinning. Järnålderns långhus övergavs och ersattes med en timrad bebyggelse med många hus för olika funktioner. Knuttimringstekniken utvecklades snabbt till fulländning. En intensiv nyodlingsverksamhet blev möjlig när hästen blev vanligare och kunde användas för att dra ett årder eller senare en

plog. Åkrarna var små och spridda runt varje gård. När Dalalagen nämner att byarna ligger "i laga läge" och att "tomt är tegs moder" kan man anta att de spridda åkrarna lagts ihop i två gårdar samt att tvåsäte införts. Detta tegskifte var också ett sätt att effektivisera jordbruket. Bebyggelsen samlades till *bytomter*. Medeltidsbonden odlade främst korn samt ärtor, bönor, hampa och lin. Redan nu hade man också ett utvecklat fäbodsystem.

Genom pollenanalys kan man belägga en tillbakagång av odlingslandskapet under senmedeltiden. Landet tyngdes av skatter och pålagor, klimatförsämring försvårade jordbruket. Man var dåligt förberedd de år som skörden slog fel. Undernäringen ledde till minskad motståndskraft mot sjukdomar och när Digerdöden drog fram över landet i mitten av 1300-talet, så miste Sverige mer än hälften av sin befolkning. Det skulle dröja omkring 150 år innan befolkningen åter nådde upp till läget i mitten av 1300-talet. Nödår och epidemier är annars ett återkommande tema ända till början av 1900-talet.

Jordbrukssamhällets utveckling

1500-talet

1500-talet kan betraktas som en tillväxtperiod med nyodlingar, befolkningsökning och ett förhållandevis högt välstånd. För första gången kan man också få en helhetsbild av bebyggelsens och befolkningens utbredning genom Gustav Vasas skattdokument från början av 1539.

I dessa är bönderna indelade i s.k. bondelag med rötter i medeltiden. Skatten för ett bondelag var alltså tre mark, varför antalet bondelag i en socken avslöjar en del av dess storlek i form av odlad jord, eftersom skatten var beroende av jordens areal.

För Nås socken redovisas 1539 endast två bondelag, medan nuvarande Järna socken kan ståta med fyra. Äppelbo, som vid denna tid inte bildade egen socken, utan i detta avseende räknades under Järna, utgjorde 1,5 bondelag. Ser man till antalet skattlagda bönder 1539, skiljer det dock ej så mycket mellan Nås och Järna. För Nås uppräknas 28 bönder och för

Järna 31, medan Äppelbo bara har 12.

En ännu tydligare bild av befolkningen ges i samband med Älvsborgs lösen 1571, då en förteckning gjordes över vad som fanns i form av penningar, silver, koppar, mässing, tenn och boskap i varje gård i alla byar i Sverige. Detta är en ovärderlig källa för att kartlägga de ekonomiska förhållandena vid denna tid. Många av de förut ensamliggande gårdarna hade nu vuxit ut till stora byar.

Ur 1500-talets tiondeböcker kan man läsa att man nästan bara odlade korn.

1600-talet

Under 1600-talet utvecklas det svenska statsväsendet under ledning av Axel Oxenstierna. Som ett led i detta gjordes kartor över alla socknar. Här man kan se vilka byar, fäbodpar och hyttor som fanns och hur huvudvägarna gick.

Man gjorde också 1663-64 en förteckning över alla fäbodpar, kvarnar och obeskattade torp för att hitta nya skatteobjekt.

På 1600-talet börjar havre odlas i större omfattning. 1600-talets slut var en orolig tid i Sverige. Under åren 1668-76 rasade häxprocesserna.

Under 1690-talet kom så svåra missväxtår, som skördade flera människoliv än de efterföljande krigen. De värsta oåren var 1685 och 1697.

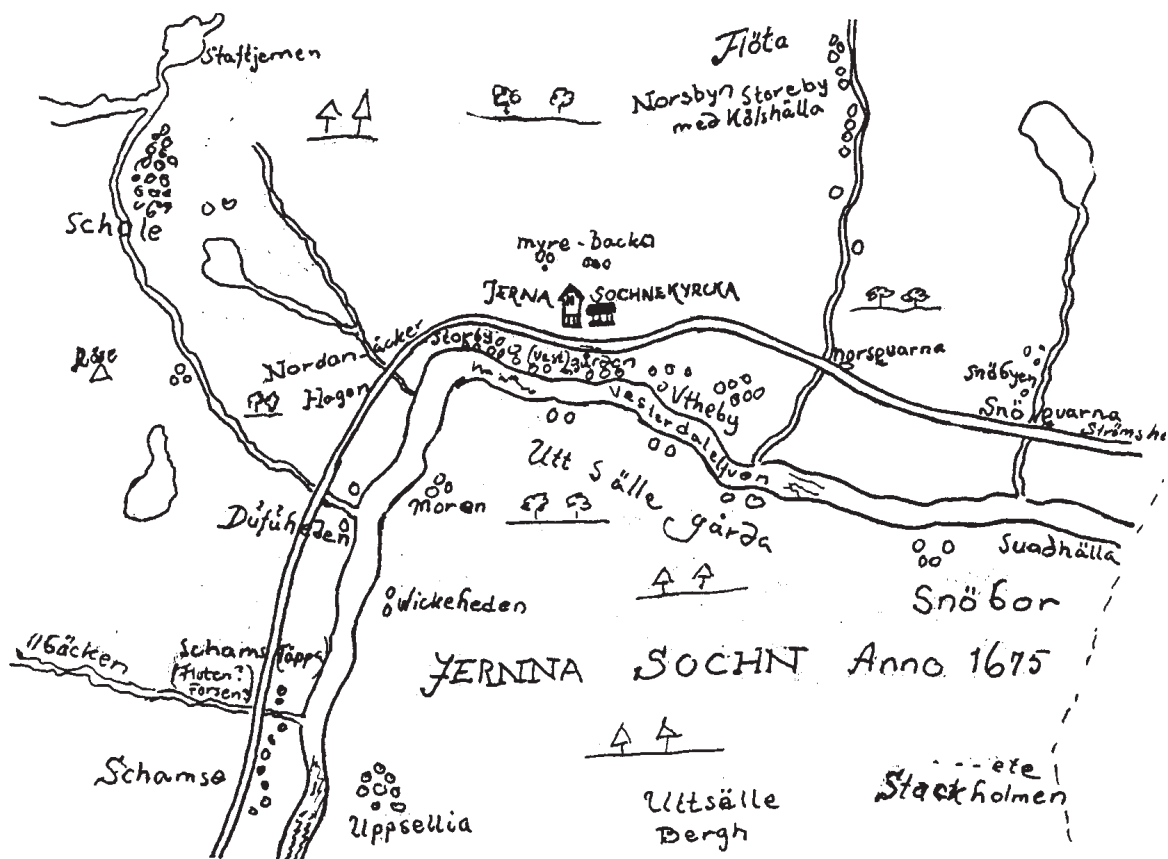
1700-talet

1700-talet innebar befolkningstillväxt och långa perioder av relativt välstånd. Befolkningen ökade. År 1760 uppges Nås och Järna ha exakt lika många invånare, närmare bestämt 1.252 personer, medan Äppelbo bara har 747.

En betydelsefull innovation skedde i och med att den s.k. dalplogen började användas vid 1700-talets början. Denna plog var ett underverk på sin tid och klart effektiviserade åkerbruket. Den hade svängd, smidd vändskiva av järn och var vida överlägsen de gamla tråplogarna. Dalarna var föregångare med att införa järnplogen långt före andra landsändar. Säkert fick åtskilliga tidigare oplöjda ängsmarker härigenom sin grässlå vänd och uppodlad.

Länge dominerade ensädesbruk (tvåskifte) med korn som huvudsaklig gröda, omväxlande med träda vartannat år. Ibland odlades helt enkelt åkern så länge den gav lön för mödan, varefter den lades i linda. Detta bruk pågick ända in på 1800-talet, då modernare brukningsmetoder med inslag av vallodling vann insteg.

En nödårsperiod inträffade 1740-43 och var en av orsakerna till Dalupproret 1743, där många deltog från Vansbrosocknarna. Från Järna dödades härvid 10 pojkar. Andra missväxtperioder var 1763-65 och 1771-73. 1772-73 dog en sjundedel av Äppelbos 872

Renritning av karta över Järna socken från 1675. Ofyllda ringar betecknar gårdar.

invånare och de sju första månaderna 1773 dog 154 personer i Järna. För att hjälpa till under nödår bestämdes på 1750-talet att alla socknar skulle ha lånemagasin där man lagrade spannmål för sämre tider. Ett sådant magasin finns vid Järna kyrka.

För att klara sig drygade man ut inkomsterna från jordbruket med bisysselsättningar. Arbetsvandringarna ökade märkbart vid 1700-talets mitt. Man kolade också och gjorde körningar åt bergsbruken vintertid.

1757 gjorde Abraham Hülphers sin Dalaresa och nedtecknade då en mycket noggrann beskrivning av Vansbrotrakten. Även andra gjorde resor och nedtecknade sina upplevelser.

1800-talet

En påtaglig befolkningsökning under 1800-talet innebar ett ökat tryck på försörjningen och en genomsnittligt sänkt standard. 1860 hade Nås ca 2.900, Järna 3.300 och Äppelbo 1.600 invånare.

Många fann sig tvungna att emigrera till Amerika. Mellan 1850 och 1930 emigrerade 1.972 personer från Järna, 1.148 från Nås och 733 från Äppelbo. 1896 var den berömda utvandringen från Nås till Jerusalem med 20 barn och 15 vuxna.

En faktor som alltid har haft en mycket stor betydelse för jordbruksbygdens utformning i Dalarna är ägoförhållandena. Mycket tidigt blev ägosplittningen ett hinder för rationellt brukande av jorden, något som redan Gustav Vasa konstaterade. Under

1700-talet ökade hemmansklyvningen i byarna märkbart och härigenom minskade marginalerna för överlevnad med större känslighet för missväxt. 1802 beslöts att storskifte skulle genomföras i Dalarna. Den splittrade åkerjorden skulle slås samman så att varje gård erhöll två eller högst fyra skiften. Det ena skiftet lades så nära byn som möjligt och det andra längre bort. Skogen delades i en hemskog och en utskog. Det första skiftet genomfördes i Nås 1803-07. 1817-25 hade turen kommit till Järna. Skiftet var dock inte tillräckligt och 1845 påbörjades en ny skiftesomgång till 1853. 1816-23 skiftades Äppelbo med en ny omgång 1852-59.

Även bebyggelsen fick ändrat utseende. Många gårdar flyttades ur bymiljöerna vid älven upp mot skogsranden. Det blev en mer spridd bebyggelse, men av de äldre bylägena återstår ännu vissa delar med gårdsplatser på ursprungliga ställen nära älven.

Stor- och lagaskifteskartorna, som förvaras på lantmäteriet i Falun, är ett ovärderligt källmaterial då det gäller byarnas och fäbodarnas utseende. Man kan exakt se hur byarna med alla byggnader såg ut, vilka partier som var uppodlade eller användes som ängs- och betesmark, byvägar, benämningar på åker-skiften m.m.

Åkerbruket byggde på ett kretsloppstänkande. Man höll en så stor kreatursstock som det överhuvudtaget gick på gården för att främst hålla uppe produktionen av gödsel. Åkrarna måste hela tiden

gödsas med dynga från djuren för att inte utarmas. Detta var också anledningen till att man vintertid svältfödde kreaturen i stället för att slakta dem. Sigvard Montelius har sammanfattat förhållandet sålunda: "Utan kreatur ingen gödsel, utan gödsel ingen spannmålsskörd och utan spannmål inga försörjningsmöjligheter. Gödselhögarna var den tidens taxeringskalendrar som exakt registrerade gårdarnas valör". Först på 1870-80-talet bröts detta genom införandet av konstgödning.

Antalet djur som kunde hållas berodde på tillgången på bete och vinterfoder. Därför kom konkurrensen om slåtter- och betesmark att bli knivskarp och snart sagt all gräsbärande mark utnyttjades för foderanskaffning, medan sämre mark fick bli djurens knappa beteslott. Hö hämtades under 1800-talet början mest från myrslogar men även backslogar.

Åkerarealen utökades mycket under 1800-talet, främst på bekostnad av ängs- och betesmarken. Man utökade också odlingsmarken genom sjösänkningar och utdikningar. Redan 1783 hade man dikat ut Räljen och Räljmyren. På 1860-talet grävdes 14 mil "kronodiken" på statens bekostnad för att avtappa myrarna, bl.a. Hundåsflotten.

Åkrarna förbättrades också genom täckdikning och grässådd på åkern fick sitt stora genombrott vid denna tid. Man utökade också åkerarealen vid fäbodarna när tillväxtmöjligheterna var uttömda vid byn.

Av stor betydelse fick den potatisodling som kom i allmänt bruk vid 1800-talets början och vid denna tid börjar havre i allt högre grad att ersätta kornet.

1890 bildades en lantmannaförening i Järna, en av de första i Sverige.

Det hävdvunna äldre jordbruket upplevde sin höjdpunkt under 1800-talets senare hälft. Under denna tid var många jordbruksbyar som störst med

månghussystemet väl utvecklat. Fäbodväsendet nådde sin största omfattning.

1900-talet

För jordbruket har 1900-talet varit omvälvande. Från ett utpräglat jordbruksland har Sverige snabbt utvecklats till en modern industristat med allt vad det innebär av jordbruksnedläggning, befolkningsomflyttning och ändrade yrkesval. Genom införandet av maskiner och konstgödning kunde stora gårdar i bättre lägen producera så pass mycket billigare, att småjordbruken inte kunde konkurrera och därför måste avvecklas. En annan sak som betytt mycket var övergången från mångsyssleri och självhushållning till specialisering och konsumtionsberoende.

Följderna för byarna har varit att den gamla jordbruksbebyggelsen med sina speciella utformningar till stor del har förlorat sin gamla användning. På de gårdar där jordbruket ännu är huvudnäringen, kräver den moderna utvecklade näringen betydligt större och andra typer av byggnader. Det gamla månghussystemet är ett passerat skede. På de gårdar där jordbruket är nedlagt, står man idag med en stor uppsättning byggnader, som man ej kan finna något förnuftigt bruk för idag, s.k. överloppshus.

Omvandlingen innebär också att de gamla typiska bybildningarna med sina rödmålade trähus sakta förändras mot ett mera utslätat "allsvenskt" utseende. Efter det att villabyggandet slog igenom från 1900-talets början har hela landet fyllts av likartade villaområden och utspridda villor i landskapet. Det är inte längre frågan om några lokala variationer, utan mer tidsbundna moderiktningar som styr utseendet. Typhusen ser likadana ut i Skåne och Dalarna som i Norrbotten. Till detta kommer alla nya material och färger som avviker från det traditionella.

Generalstabskartan från slutet av 1800-talet ger en bra bild av hur jordbrukssamhället såg ut under sin höjdpunkt. Här visas hur Vansbro såg ut i början på 1900-talet..

Odlingslandskapet

Jordbrukslandskapet började växa fram redan under den yngre järnåldern och nådde sin största utbredning i början på 1900-talet. Sedan 1950 har omfattande igenläggningar skett, framförallt i perifera lägen. Idag är även stora delar av de centrala områdena hotade.

Det traditionella jordbruket innebar ett småbrutet och mångformat kulturlandskap. Detta är värdefullt, inte bara ur natur- och kulturmiljösynpunkt, utan det har också mycket höga upplevelsevärden som just typiskt vardagslandskap. Odlingslandskapet har ett varierat innehåll. Där finns åkrar för spannmålsproduktion, ängar för höskörd samt betesmarker.

Förändringen i odlingslandskapet var fram till 1800-talet liten. Det var ett "mulens och liens" landskap som sakta vuxit fram genom århundradena.

Kring byar och gårdar låg den omgärdade *inägan* med ängar och åkrar i vilka varje bonde ägde sin del. Utanför låg *utmarken* med skogar, hedar, kärr- och strandängar som samfällt nyttjades för slåtter, bete och jakt.

Ängsbruk

Det äldsta jordbruket var inriktat på djurhållning med kött- och mjölkproduktion som hörnstenar för livsuppehållet. Antalet djur bestämdes av tillgången på bete och vinterfoder. Viktigast bland ägoslagen var då ängen där man kunde få vinterfoder så att djuren kunde överleva till nästa säsong. Man svältfödde djuren och en ko i mitten av 1800-talet mjölkade ca 500 liter per år mot dagens ca 7.500 liter. Snart sagt all gräsbärande mark utnyttjades för foderanskaaffning, medan sämre mark fick bli djurens knappa beteslott. Till och med kyrkogårdar slogs och betades ända till 1810.

I ängen utnyttjades växtligheten optimalt för slåtter, lövtäkt och bete. Ängen, som kallades bondens skönaste kulturprodukt, gav också högt värderade medicinalväxter och nyttofrukter. Genuin ängsmark finns numera kvar endast på ett fåtal platser.

Hackslogen

Den vanligaste ängsformen var hackslogen, *hårdvallsängen*, med inslag av vildväxande blommande örter och lövträd. Det var stenbundna fastmarker som inte lämpade sig för uppodling, men som förmådde ge en varaktig avkastning av sådan storlek att det lönat sig att ta till vara fodret. Detta markslag hade förr en idag ofattbar betydelse och överträffade ytmässigt åkermarken ända fram till sekelskiftet. Ännu finns rester av hackslogar. De befinner sig idag i bebyggelsens närhet, ofta på fäbodan, där det fallit sig naturligt att fortsätta hävden. Detta sker oftast mer för traditionens eller utsiktens skull än av ekonomiska skäl. Förr var förhållandet helt annorlunda, när man drog milsvitt omkring med sitt slåtterfölje. Steniga backar, väg- och dikesrenar, bäck-, å- och älvstränder och myrar putsades intill sitt sista strå.

Slåttermarken utsattes givetvis för förbättringar i den mån det var möjligt. Stenröjning för att förenkla slåttern kan man oftast se spår av än idag. Gödsling av hackslogar var inte särskilt vanlig, men särskilt på fäboden hade man överskott på dynga eftersom inga åkrar fanns och denna kom ängen till godo. Ristning av ängssvålen och insådd har även förekommit.

Lövtäkt

Lövtäkt var ett av sätten att dryga ut det knappa vinterfodret och var särskilt viktigt för utfodringen av fåren och getterna. För varje får eller get beräknades 200 lövkärvar, vilket ger ett mått på omfattningen. Löven kunde repas, strykas, eller så skars kvistarna och bands till kärvar. Torkningen skedde i särskilda lövhässjor eller i lövlador. Särskilt omtyckta var löven av säl och rönn. Sälarna betraktades som så värdefulla att de ibland särredovisades på storskifteskartorna. Löv togs även av björk, asp, vide och al. Renodlade lövängar på det sätt som var vanligt söderut har egentligen inte funnits i bygden.

Sidvallsängen

Till det traditionella ängsbruket och de mest ursprungliga slåtter- och beteslanden hör också den trädlösa sidvallsängen, de s.k. *maderna* intill vattendrag och sjöar. De blev gödslade varje år av översvämningar eller översilande näringsrikt vatten. Dessa älvängar eller *slåttersvan* var av så stor betydelse att de omfattades av särskilda ägoförhållanden i form av samfälligheter eller liknande. De få av dessa ytor som ännu finns kvar hävdas numera genom bete.

Myrslåtter

I skogsbygderna var myrängarnas starrhö ett mycket viktigt tillskott till slåtterytorna på hemägorna. De flesta myrar som hade någon växtlighet av starr, ängsull eller tuvsäv brukades, de fattigaste med flera års mellanrum för att inte hämma produktionen. Myrarnas betydelse märks ännu då många är noggrant indelade i olika skiften för de olika gårdarna. I slutet av 1800-talet minskade myrslogarnas betydelse. Redan på 1700-talet hade man börjat dika ut myrarna och omforma dem till myrodlingar.

Betesmark

Hage i Lindesnäs.

I det äldre odlingslandskapet var det betet på skogen som gav sommarfodret medan vinterfoder hämtades från ängen. Redan på järnåldern hade skogsbetet fått

en sådan omfattning att landskapet kring Dalälven fått en hagmarkskaraktär med prägel av hårt bete.

Egentliga hagmarker är en relativt sen och ovanlig företeelse i våra bygder. De har uppstått ur gamla slåttermarker, framför allt de sten- och blockrika odlingsytorna, som var olämpliga för slätter och svåra att plöja till åker. Vanligen övergick man direkt från skogsbete till bete på kulturvall.

Skogsbete

Skogsbetet omfattade förr all mark utanför de inhägnade inägorna, den s.k. *löten*. Närmast gårds- och bytomten, där skogens bränsle- och byggnadsvärden togs tillvara och där djurens betestryck var som störst fick skogen närmast hagmarkskaraktär. Annars var fäbodriften grunden för skogsbetet. På senvåren leddes kreaturen från hembyn till fäboden och där var de i omgångar ända in på hösten. Från fäbodarna strålade *lötgångar* ut. Dessa bildade ett tätt system för jämnt och effektivt avbetande av de stora skogsarealerna. Skogsbetet var mycket magert och djuren var tvungna att röra sig över mycket stora ytor. Tvister uppstod ofta då man gick in på andra fäbodars hävdvunna marker. För att förbättra betet gjorde man *mulbetesrensningar*. Man gallrade i skogen och de nedhuggna träden och buskarna fick ligga kvar och multna och bilda grogrund för gräs, som kom att trivas på den solbelysta marken. Skogarnas betesmarker ökade enormt när skogsavverkningarna fick större omfattning i slutet av 1800-talet.

Björkhagar

De i vår tid så omhuldade björkhagarna räknar ofta sin historia blott till 1920-talet. Då togs stora arealer hackslogmark i byarna i anspråk för mulbete, varvid ett ökat trädinslag tilläts. Artfattiga björkhagar utgörs i många fall av betade skogspartier, där barrträden gallrats ur.

Strandbete

De gräsbärande stränderna var förr slåttermark. Bete tilläts ofta inte då djurtrampet förstörde växternas rotsystem. Det var först när slåttern övergavs som marken överfördes till bete. Endast ett fåtal strandslåttermarker har använts så länge att en betes Anpassad vegetation hunnit uppstå. Vanligare är att den gamla högstarren ännu har herraväldet, medan lågvuxna beteståliga gräs intar en underordnad roll.

Åkerbruk

Åkerbruket var innan konstgödningen helt beroende av djurhållningen. Talesättet "äng är åkers moder" var förr grundläggande. Tillräckligt med foder måste bärgas på ängen för att hålla så mycket djur att man fick tillräckligt med dynga för att gödsla åkermarken. Fanns inte ett samband mellan gödsling och ut-

tag så utarmades snabbt jorden med minskade skördar som följd.

Åkerbruket bedrevs på inägomarken. Först utnyttjades *ensskiftesbruk*, dvs. att åkern odlades upp varje år. Man odlade helt enkelt åkern så länge den gav lön för mödan, varefter den lades i *linda*. Så småningom lärde man sig att åkern mådde bättre av att vila sig vartannat år, att ligga i *träda*. Detta *tvåskiftesbruk* var länge det dominerande. På 1700-talet utvecklades ett odlingsätt som benämns 7-skiftesbruk. Det innebar att man använde åkrarna till höproduktion efter mönstret: träda-råg-vall-vall-vall-havrehavre.

I de marginella odlingsbygderna stod åkern i betydelse tillbaka för ängen och betesmarken. Åkerbruket var därför ett vandrande åkerbruk i ängen. När avkastningen efter några år sjönk övergick åkern i äng och ängen i betesmark.

På 1800-talet skedde stora förändringar. Åkerarealen ökades, i första hand på bekostnad av ängs- och betesmarken. Tusentals hektar odlingsmark utvanns dessutom genom sjösänkningar och utdikningar. Konstgödning började användas. Vallodling började tillämpas och de gamla slåttermarkerna och fäbodarna minskade i betydelse.

Våra dagars storskaliga landskapsomvandling, bl.a. till följd av jordbrukets avreglering innebär också att skogen återtar de sämre markerna, varigenom gränserna mellan skog och öppen mark blivit mer markerad. Särskilt ängen och hagmarken, som var ett av det äldre kulturlandskapets främsta kännetecken, har fått träda tillbaka för skogen, åkermarken och vallodlingen.

Svedjebruk

Komplement till odlingen på hemägorna var det vandrande åkerbruket på utmarkernas svedjeland. Svedjebruket var vanligt långt före finnarnas ankomst och var något av en länk mellan ängs- och åkerbruk. Det hade en betydande omfattning, såväl i svensk- som finnbygder.

Vid svedjebruket utnyttjades det näringskapital som fanns lagrat i ved och övrigt organiskt material. Man högg ner skogen inom ett litet område och lät den torka i ett eller två år, varpå hygget brändes. Askan fick tjäna som gödning och efter något dygn sådde man ett särskilt slags råg, fallråg eller svedjerråg. Ibland odlade man också rovor. Under några år kunde goda skördar tas ut. Man kunde få ut 20-falt mot vad man sådde, i undantagsfall upp till 80 gånger så mycket. (Nere på slättbygden brukade man bara få 5-10) Därefter övergick man till höfångst i flera år ända tills marken var så utmagrad att bete och beskogning vidtog. Det förekom system med att man tog hand om kor från siljanssocknarna. Dessa fick

beta upp sig under sommaren och finngården fick ta hand om mjölken och gödseln. Allt eftersom näringsinnehållet i askan tog slut fick man flytta vidare till nya hyggen och svedjandet krävde således stora arealer och gick hårt åt skogen. I början var detta inte något problem. Men även om skogarna var stora blev det ganska snart trångt om utrymmet genom att befolkningen ökade och nya torp togs upp. Redan 1622 klagade allmogen i Västerdalarna över att finnarnas svedjande gick hårt åt skogarna. I och med bergshanteringens ökande behov av kol och ved blev man ännu mer avogt inställd till svedjandet, och det förbjöds i lag 1647. Det finns dock många berättelser om hur finnarna olovligen fortsatte sitt svedjande.

En betydande påverkan på skogsmarkens flora skedde, och än idag kan svedjandet spåras genom lövrikedom och förekomst av vissa särskilt anpassade växter.

Landskapselement

Landskapet är fullt med lämningar och detaljer som minner om gångna tider. Det är viktigt att man observerar detta och tar hänsyn här till vid olika typer av åtgärder.

Stensättningar och *rösen* kan vara forntida gravformer. De varierar i storlek, utseende och byggnadsmaterial beroende på när och var de byggdes. De flesta ligger i eller i anslutning till odlingslandskapet och ofta på uppskjutande moränrester i åker- och hagmarker. De kan antingen ligga ensamma eller i grupper. Stensättningen är flack medan rösen är mer välvda.

På *boplatser* och *bytomter* låg förr äldre bosättning. De äldsta boplatserna kan lokaliseras genom fynd av kiselsten, skörbränd sten från eldstäder eller i vissa fall av kol ute i åkern eller längs olika sjöars stränder. Äldre *långhusbyggnader* kan ibland avteckna sig som mörka hål i leran som kan ses om matjordslagret skalas bort. Bytomten utgjorde den gamla byns inäga. I vissa fall flyttades byn från sitt läge ute i jordbruksmarken upp till ett läge vid skogskanter för att få större yta att odla. Ibland är byarna idag helt övergivna och kan endast märkas genom husgrunder, någon gammal jordkällare eller förvildade fruktträd. Det samma kan gälla *övergivna gårdar*.

Järnframställningsplatser igenkänns genom att man hittar slagg eller ugnrester i t.ex. den uppplöjda åkern. Speciellt Järnatrakten är rik på sådan äldre lämningar, men även på många andra ställen kan man visa att man framställt järn.

Odlingsrösen berättar om den väldiga möda som lagts ner på att skapa odlingsytor ända sedan järnåldern och är därför viktiga inslag i odlingslandskapet. Speciellt omfattande blev de, då man försökte odla upp moränmark som i finnmarken.

Stenmurens funktion har varierat. Den har fungerat som en hägnad för att stänga ute djuren från åkrar och ängar men har också fungerat som gräns mellan fastigheter och åkertegar. Stenmurar började användas under järnåldern. Dessa utgör forn lämningar och benämns *stensträngar*. De flesta stenmurarna tillkom på 1800-talet då man utökade odlingsarealen genom att avlägsna odlingsrösen ute på åkrarna. Den djupare plogningen krävde också att man avlägsnade mängder av sten. Stenmuren har sällan legat direkt intill den första plogfåran, utan det har vanligen funnits en gräsremsa däremellan. Miljön kring stenmuren är torr, ljus och varm. Stenen lagrar värme och har därför gynnat vissa speciella växter och djur.

Stenmur i Kölaråsen

Gärdesgårdar uppfördes för att hålla djuren ute från den odlade inägomarken. Vid många fäbodas finns ännu omfattande gärdesgårdssystem. Gärdesgårdar kan man relativt enkelt göra och underhålla själv. Den svagaste punkten är där störrarna går ner i marken. Störrar skall vara torkade och barkade samt kolade över eld eller doppade i tjära.

Ängslador berättar om en tid då ängsmarken var en viktig resurs i jordbruket och då tillgången på vinterfoder var avgörande för djurhållningen. I ladon samlades ängens hö efter torkning på *hässjor* tills man kunde transportera hem det på vinterföret. De flesta ladorna är idag borta. En stor del gick åt till ved under kriget, medan andra bara har fått stå och förfalla. Desto viktigare är att de som finns kvar kan behållas. Problemet är att de idag saknar användning. Kanske finns det någon som behöver en förvaringsplats?

Ängslada vid Orsala.

Diken har man grävt allt sedan medeltiden för att dränera åkermarken och därmed öka dess avkastning. Det öppna diket har ett stort kulturhistoriskt värde eftersom det kan berätta om äldre odlingssystem och gamla gränser mellan gårdar och olika ägoslag. De kan också berätta om utdikningar av våtmarker eller sjösänkningar. Under 1800-talet började man täckdika och lägga igen de öppna dikena för att få större sammanhängande åkrar.

Vägar

Det gamla vägnätet bildar de äldsta grundstrukturerna i kulturlandskapet. Våra landsvägar har ofta en lång historia som färdvägar med rötter i medeltid eller ännu längre tillbaka. De nuvarande vägarna har i huvudsak ofta bevarat sin ursprungliga sträckning. Speciellt gäller det de mindre vägarna som behållit sin småskalighet och följsamhet till landskapets topografi. Ofta kan man se rester av den gamla vägen i skogen där rätningar gjorts. Till vägens kulturmiljö hör också milstenar, alléer, broar, stenmurar, vägghållningsstenar m.m.

Brukningssvägar har funnits så länge man har använt någon form av vagn eller släde. De har främst används för transporter mellan gården och de olika åkermarkerna. Brukningssvägarnas sträckning berättar om det äldre odlingslandskapets struktur. De var förr betydligt mer krokiga och anpassade till terrängen än vad de är idag och lades ofta i skogskanten så att de inte skulle inkräkta på den odlingsbara marken.

Fäгатans funktion var att föra boskapen från gården till utmarkerna. Den omgavs ofta på bägge sidor av en hägnad, ofta av sten. Spår av fäгator är speciellt tydliga i täta, större fäбodar men finns också i många byar.

Det är jordbruket som karaktäriserar stora delar av Vansbro kommun. Det är viktigt att ta hänsyn till detta. Själva öppenheten ger karaktären åt landskapet och det måste vara en av kulturmiljövårdens viktigaste uppgifter att slå vakt om just denna öppenhet. Ny bebyggelse bör i regel ej tillåtas i öppna lägen på åkrarna.

Det bästa är naturligtvis om markerna även framledes kan användas för jordbruk och allt bör göras för att underlätta för en fortsatt drift. Där detta inte är möjligt får andra alternativ prövas. Får eller hästar kan beta och i speciella fall får man slå med lie. Slåtter bör göras under sensommaren. För att behålla känsliga ängsväxter bör helst röjsnöre undvikas, då man då kan få uttorkningsskador och svampangrepp.

Om plantering är nödvändig, måste stor hänsyn visas. Äldre tomter och andra kulturlämningar bör lämnas oplaterade eller planteras med lövträd.

Stöd för skötsel av landskapselement kan under vissa förutsättningar fås från EU.

Byn

Vi har idag svårt att föreställa oss vilken helt avgörande betydelse för livsföringen som byn hade under tidigare århundraden. Den var, för att citera den svenska folklivsforskaren Sigurd Erixon, "ett litet samhälle med egna lagar och sedvänjor, parlament och egna ämbetsmän". Den följde sina egna traditioner, som ofta inte var så lätta att ändra på ens för statsmakterna.

Byn i äldre tid med sin oftast täta bebyggelse kan liknas vid ett stadssamhälle i liten skala. Innevägarna kände varandra väl då de i så mycket måste samarbeta. Skiftesförhållandena var invecklade och varje bonde hade många små tegar insprängda i ett gytter bland andra bybors. Djurens bete måste samordnas både hemma kring och vid fäбodställena. Vägarna såväl i byn som i de stora skogarna måste hållas i stånd både vinter och sommar. Stängselfrågan påkallade särskild uppmärksamhet under våren. Kvarnar, sågar och tröskverk var oftast ägda av flera bybor tillsammans. Ett speciellt problem var brandfaran. I de täta byarna turades man om att gå runt på nätterna för att se till att inga bränder uppstod.

Erixon påpekar, att ledamotskapet i ett bysamhälle innebar, att man var medlem i en brödrakrets, där var och en kände ansvar för de andra. Å ena sidan var bylaget en hjälporganisation, å andra sidan avsåg det att skydda de olika medlemmarna för intrång i deras rättigheter. Den sociala kontrollen var omfattande.

Det var 1500-talets välstånd som ledde till att ensamma gårdar och små byklungor utvecklades mot

större byklungor genom att gårdarna klövs eller växte ut med flera hushåll på varje gård.

När befolkningen växte och behovet av åkermark ökade, flyttades byarna i många fall från den bördiga åkerjorden upp mot skogskanterna. Många gårdar fick också flyttas från översvåmningsområdena längs älven. Hela Utsälje låg förr närmare älven, men flyttades i mitten av 1800-talet mot skogskanten.

I samband med storskiftet slogs byarna sönder och många gårdar flyttades ut till nya lägen.

Byarna kan efter bebyggelsens placering i landskapet indelas i olika bytyper. Man vill inte inkräkta på odlingsbar mark, samtidigt som läget skall vara bra i förhållande till markförhållanden, lokalklimat, terrängförhållanden, älvens översvämningar, tillgången på vatten osv.

En klart utskiljbar bytyp är *radbyn*, som i sin rena form består av en rad gårdar efter en bygata. Byn blir långsträckt och ligger oftast i gränsen mellan det öppna odlingslandskapet och den slutna skogsmarken. Bytypen är även vanlig på åsryggar. Som exempel kan nämnas Ytteråker i Järna.

En annan bytyp är *klungbyn* som kan ha olika lägen i landskapet. Byn präglas av en tät klunga gårdar ofta med bygatusystem och ett bytorg någonstans i mitten. Skansbacken i Nås är en typiska klungby.

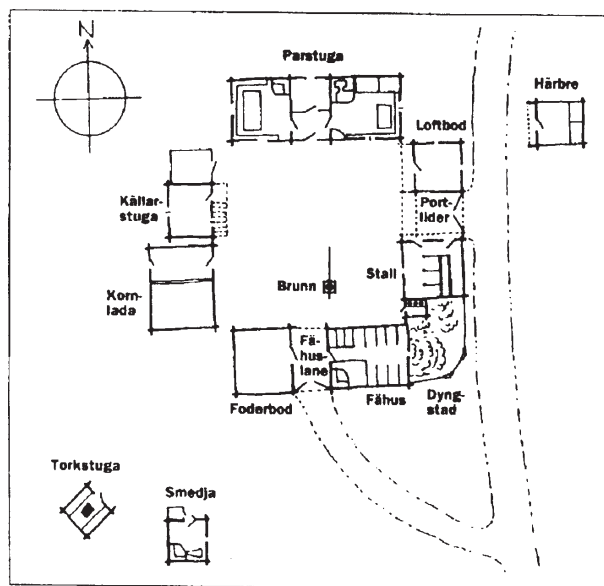
Ett särfall av klungbyn är *holbyn* där byklassen är samlad på en stor åkerholme eller kulle i odlingslandskapet.

Bondgården

Det traditionella byggnadsskicket i vårt land varierar med vilka material som fanns tillgängliga och med klimat. Vansbro kommun ligger i ett utpräglat knuttimringsområde. Redan i mitten av medeltiden hade knuttimringen utvecklats till teknisk fulländning, vilket bevarade byggnader visar. Genom årsringsanalys, s.k. dendrokronologisk metod, kan man exakt fastställa hur gammal en byggnad är. Annars är det främst knutarnas utformning som visar hur gammalt ett timmerhus är. Viktiga andra ledtrådar kan också vara beslag, lås och timrets behandling samt eventuella ristningar.

Timrets längd och tjocklek begränsade storleken på byggnaderna. Det var lättare att bygga flera små hus än ett större. Antalet byggnader på de enskilda gårdarna var därför stort, ett s.k. *månghussystem*. Ofta grupperades de runt en innergård. Efter användningen kan man indela byggnaderna som boningshus, verkshus för olika arbetsuppgifter, djurhus och förvaringshus. Uppdelningen av byggnaderna, liksom placeringen hade praktiska orsaker. De äldre enskilda gårdarna har en enkel, kringbyggd fyrkantsform som grundplan med ett stort antal enskilda byggnader.

Denna typ av anläggning kallas nordsvensk gård och är den nästan allenarådande äldre bebyggelseenheten i övre Dalarna liksom i hela Norrland.

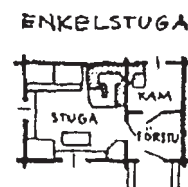

Typisk nordsvensk gård med man- och fåbyggnader samlade kring en gård och smedja, torkstuga och härbre placerade utanför själva gården.

Grundplanen upptar som boningshus en enkelstuga eller på större gårdar en parstuga. Denna har ibland under ekonomiskt fördelaktiga tider påbyggs till ett präktigt tvåvåningshus. I vinkel med boningshuset finns ofta en gammelstuga, stall, lider av olika slag och bodar. I fyrkanten ingår även fåhus, tröskloge och hölador. Byggnaderna låg tätt. En eldsvåda kunde få förödande effekter och göra hela byns innevånare husvilla. Detta särskilt under somrarna då alla var i fåbodarna utom några gamla som inte orkat följa med. Därför lades smedja och torkstuga utanför det kringbyggda gårdstunet. Även härbren med den värdefulla maten lades på brandsäkert avstånd. Längre bort från gården ägde man vid en bäck del i en skvalta och i utmarkerna fanns fåbodarna.

Stugan man bodde i var från början ett s.k. "*eldhus*". Eldhuset såg närmast ut som en lada med dörren på gaveln. Det hade inte fönster utan gluggar som kunde täppas igen. Den bestod av ett enkelt rum med en eldstad mitt på golvet och ett hål i taket för röken.

Nästa utvecklingsstadium var den s.k. *enkelstugan*. Den består av stuga med eldstad, kammare och förstuga, i äldre form utan innertak. Ingången är på långväggen nära ena gaveln. Det var den vanliga bostadsformen långt in på 1800-talet.

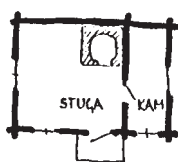

Tvåvånings enkelstuga i Utsälje. Väggarna är klädda med spån för att skydda mot blåsten som har fritt spelrum på Vansbro kommuns slättbygder.

I Vansbro kommun är *sido-kammarstugan* vanlig, speciellt i fäbodarna. Till skillnad från enkelstugan saknar den farstu, utan man stiger rakt in i stugan. Vid sidan av denna finns en kammare.

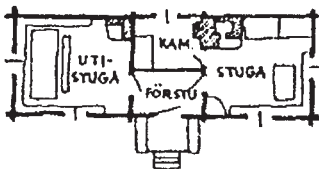
SIDOKAMMARSTUGA

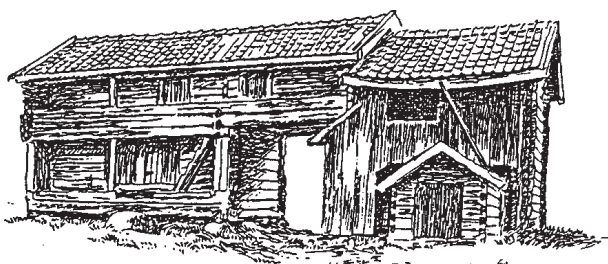
De obesuttna, de som inte ägde jord, hade det svårt. De fick bo i *backstugor*. Man grävde helt enkelt en grop i en sluttning och lade ett tak över och med dörren i den höga kortändan.

Parstugan är egentligen en enkelstuga tillbyggd med ett rum på andra sidan förstugan, ofta ett finrum som sällan användes. På 1800-talet blev det vanligt att husen påbyggdes med en våning.

PARSTUGA

Härbrena innehöll det viktigaste man ägde – livsmedel. De var gårdens skattkammare och här lades den största mödan ner för att få dem så täta och välbyggda som möjligt. De byggdes på stolpar och klivna blankhyvlade stockar för att hålla mössen borta. Deras placering utanför gårdsfyrkanten var betingad av att man ville rädda maten undan en eventuell eldsvåda som kunde ödelägga gården.

Rutshärbret på hembygdsgården i Järna är från 1300-talet.

Stolphärbre från Utsälje, delvis spånklätt.

Bastun (torkstugan) och *smedjan* placerades också vid sidan om gården, då verksamheten lätt kunde ge upphov till eldsvåda.

Det äldre byggnadsskicket kan man, förutom i handskrifter, även få en bild av hos äldre resenärer. Redan Linné skriver då han 1734 reser genom dessa trakter att "husen mäst öfver hela Dalarne äro af en våning, taken med näfver och takwed, aldrig med torf, gårdarna merendels inbygda". Ett sekel senare skriver Fr. D. Craelius om Nås socken och anför om stugans byggnadssätt att "den består af timrad furu med små fenster, hög tröskel och liten dörr. De äldre stugorna utmärka sig genom sina höga skorstenar, som äro försedde med många zirater... Wanligaste byggnadssättet är dock en spisstuga, som af folket bebos, ett rum utan eldstad midt emot denna, där kläderna förvaras och som wid högtidliga tillfällen utrymmes för gästerne, samt ett litet rum emot förstugudörren och af lika bredd som förstugan... där diverse saker förvaras. Invändigt äro dessa stugor försedda med stora gråstensugnar, bänkar kring väggarna, ett groft tillyxadt bord, några sängar, oformligt breda, så att de ej, utan att söndertagas, kunna föras utom dörren, ty de äro tilltimrade i sjelfwa stugan, men deremot så korta, att de ej öfverstiga 2,5 alnar".

Gårdarna bestod enligt Craelius vanligen av stuga, fähus, stall, lada samt stolpbodar som var tätt ihopbyggda.

Arosenius anför ett kvarts sekel senare (1865) att dörrar och fönster då blivit mer upphuggna än på Craelius tid, vilket gav dem ett gladare och prydligare utseende. De höga skorstenarna hade då också nästan försvunnit. Rödfärgen som nyttjats sparsamt på Craelius tid hade nu börjat användas lite mera, åtminstone kring knutarna. De gårdar som lydde under bruken var dock allmänt rödfärgade, vilket gav dem ett vida prydligare utseende, som Arosenius uttrycker det. Dessa var också vanligen rymligare och bekvämare än allmogens.

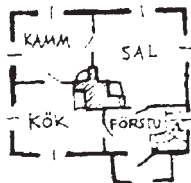
Byggnadstraditionen är liknande den i övriga övre

Dalarna. Arosenius nämner 1865 små, oansenliga stugor i den naturliga grå timmerfärgen och många uthus. Fyrkantgården av nordsvensk typ var här liksom annorstädes i övre Dalarna den allmänt rådande typen. Arosenius skriver dock att "vid nybyggnaden följes dock merendels ett tidsenligare skick, åtminstone i afseende på sjelfva boningshusen. Rödfärgen är icke heller så fremmande för väggar eller tak, som förr".

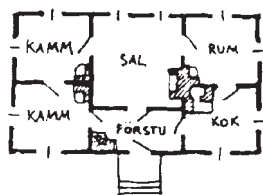
Rödfärgen blev allmänt använd någon gång efter 1850-talet. Först färgades endast boningshus och viktigare byggnader i gårdsfyrkanten. Rödfärgen slog igenom mycket ojämnt och ännu kan man stöta på enstaka ofärgade gråa gårdar.

Det äldsta takmaterialet var brädor, vedklovar eller torv, som låg över flera lager näver. Efter 1850-talet slår pärttaket igenom på bred front, för att i sin tur efterträdas av tegeltaket mot sekelskiftet. Även här var det först och främst boningshusen som belades med de nya takmaterialen.

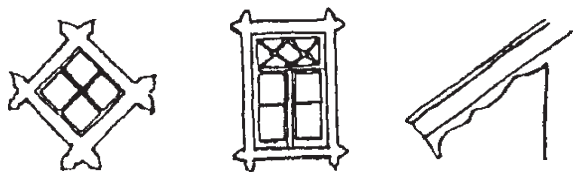
På 1800-talet uppförs en stor mängd nya bostadshus. Det är dels nybyggnationer i samband med skiftet, men även nya mangårdsbyggnader som bönderna får råd att bygga sedan de sålt skog till bolagen. Två nya typer av boningshus ersätter enkelstugan och parstugan. Den ena benämns *korsformig plan* och är mer eller mindre kvadratisk till sin grundplan. Skorstensstocken ligger i mitten och runt den ligger fyra rum i bottenvåningen, ett i vardera hörnet av huset.

Den andra typen benämns *salsbyggnad*, då mittrummet i huset ofta är förstorat till en sal. Det är större byggnader med en sexdelad plan med två skorstenar. Förebilden är prästgårdar och mindre herrgårdar, där detta utseende förekommit sedan 1600-talet. Fasaden har en strängt symmetrisk uppbyggnad.

Stor betydelse fick de mönsterritningar som utarbetades av bl.a. Charles Emil Löfvenskiöld och som spreds genom hushållningssällskapen. Stilen kallas ofta schweizerstil eller "snickarglädje". Det är en lantlig form av gotik med lövsågerier och spetsiga detaljer.

Typiska 1800-talsdetaljer:

Gårdsbilden har starkt förändrats under det senaste seklet. Vid mitten eller förra hälften av 1800-talet kom rödfärgen och de grå byggnaderna fick en ny klädnad. De grå byarna som i äldre tider snarast tycktes tillhöra naturen och var uppväxta ur densamma liksom träden och blommorna, kom nu att genom den markerade röda färgen stå i harmonisk kontrast till de gröna, gula och om vintern vita och blå färgtonerna i landskapet. Rödfärgen är en naturprodukt som med sina skiftningar under olika väderleksförhållanden väl smälter in i miljön.

Under 1800-talets slut och kring sekelskiftet kommer nya byggnadsideal; panelarkitektur och snickarglädje, en större formrikedom och nya planlösningar i bostadshusen. Även rationaliseringen inom jordbruket ställer nya krav på ekonomibyggnaderna. Månghussystemet börjar utglesas och med nya material och behov uppförs större byggnader. Bebyggelsen genomgår således en kontinuerlig förändring, dock med behållande av sin ursprungliga funktion – den agrara.

Industrialiseringen och näringslivets strukturomvandling under 1900-talet har framför allt medfört förändrade bosättningsmönster. De gamla gårdarna i det agrara landskapet förändras till sitt innehåll. Ekonomibyggnader rivs, då de inte längre har någon funktion. Härbren och lador flyttas och byggs om i fritidslandet och boningshuset förändras efter villaidealet.

Detta är vad som sker med den befintliga bebyggelsen i byarna. Därtill kommer de stora genomgripande förändringar i landskapet som blir följden av nyexploatering för villabebyggelse. Vid nyuppförande av enstaka villor eller större villaområden har man inte längre någon motivation att spara den produktiva åkermarken och att som tidigare utnyttja impediment eller skogsmark. Detta innebär även att man inte har känsla för en naturlig inpassning av ny bebyggelse i landskapet. De klara strukturerna som finns i det agrara landskapet med gårdsklunkor omgivna av ett öppet odlingslandskap med utblickar och kontakter i bygden suddas ut. Man får i stället en glest utspridd villabebyggelse utan konturer. Lokalkaraktären i byggnadstraditionerna försvinner dessutom helt med standardiserade villatyper och material som är likadana över hela landet.

Äldre gårdar bör vårdas och bevaras. Ombyggnadsåtgärder bör utföras med aktsamhet, så att den gamla karaktären inte förloras. Intill äldre bebyggelse bör nya byggnader anpassas till den lokala traditionen. Utan ekonomibyggnader förlorar gårdarna mycket av sin karaktär. Därför är det viktigt att dessa sparas och underhålls.

Fäbodarna

Fäbodväsendet i Dalarna har sina rötter i medeltiden. Det skymtar fram i Dalalagen från 1300-talet. Under 1500-talet ökar antalet fäbodar markant. Tidigaste längden över fäbodar i Dalarna är dock från 1663/64. Dessa år uppgjordes förteckningar på fäbodar, kvarnar, nybyggen m.m. som tidigare inte skattlagts. Fäbodar, som inte finns upptagna i denna förteckning, kan därför rent teoretiskt ha existerat under förutsättning att de redan var skattlagda eller att de 'glömdes bort' vid denna rannsakan. För hela Västerdalarna uppräknas 184 fäbodställen. De flesta finns i de övre socknarna. Lima (med Transtrand) har 74, Malung 53, Äppelbo 8, Järna 18, Nås 17 och Floda 14.

Fäbodarna var förr en nödvändighet. Marken runt hembyn räckte bara till slåtter och odling. Som bete fick den naturliga gräsväxten på skogsmarken utnyttjas under sommarhalvåret så långt det var möjligt. I fäboden togs mjölken om hand och man kärnade smör, ystade ost och kokade mesost.

Etableringen av fäbodar blev ofta ett viktigt steg i kolonisationen av nya kulturbygder. Allt eftersom utvecklades många fäbodar till fasta bosättningar. Allmänt kan sägas att gamla bynamn på -bo eller -boda kan peka på ett ursprung som gammal fäbod, t.ex. Äppelbo.

Fäboddriften följde ofta ett komplicerat mönster. Det kunde se ut så här: På våren tog man först djuren till *sommarladugårdar* i byarnas utkanter. Flytten till fäboden, *buföringen*, skedde gemensamt för hela byn när betet på skogen började bli dugligt i början av juni. När man varit där i fem veckor gick man hem med djuren igen för att slå lindorna. Detta brukade ta tre veckor. Därefter återvände man upp till fäbodarna igen. Efter tre veckor gick man tillbaka till byn igen för att skörda säden, vilket tog 2-3 veckor. Därefter tog man åter upp djuren till fäboden och stannade där till i slutet på september eller början av oktober. Sedan drog man hem igen och återväxten på slåttermarken blev djurens sista färskfoder inför den långa vinterstallningen. I några fall hade man ett tvåfäbodsystem. Då tog man först djuren till en fäbod nära byn och när det var färdigbetat där, drog man vidare till en längre bort belägen fäbod.

Ofta flyttades äldre byggnader som tjänat ut och ersatts med nya i hembyn upp till fäbodstället. Den traditionella fäbodstugan är i Vansbro ofta en *sido-kammarstuga*. Den är knuttimrad, har mellantak och ligger på stenar. Ingången är mitt på långsidan. Innanför ligger stugan och bredvid denna en mindre kammar som ofta användes som mjölkbod. I rummet finns en öppen spis mot kammarväggen och ofta en

Fäbodstuga från Moråsen.

väggfast tarrsäng i två våningar. Ovanför dörren kan det finnas ett enkelt snett tak. Taket var först täckt med kluvna stockar på ett underlag av näver. Sedan täcktes taket av spån. Idag täcks taken oftast av tegel eller plåt. Skorstenen gjordes hög för att gnistor ej så lätt skulle kunna trilla ner och tända eld på taket. I Vansbro finns en speciell tvåvånings fäbodstuga, "bjönstuggu". För att hålla björnen borta från kreaturen byggdes helt enkelt bostadshuset ovanpå ladugården, eftersom björnen skyr lukten av människa. I branta sluttningar byggde man ibland "*tvilador*", lador i två våningar, första våningen för vallens nedre, andra våningen för vallens övre del.

En typisk vansbrofäbod består av stuga, ladugård och lada. Typiskt är också att många fäbodar är glesa eftersom stugorna ligger på respektive bondes skogskifte

Djuren fördes systematiskt till olika områden i skogen i en *lötgång*. På lötplatser eller vid rastplatser längs fäbodstigarna finns på några ställen fäbodristningar.

Intressant att notera är den centrala betydelse som fäbodväsendet spelade i övre Västerdalarna, medan nedre inte synes ha haft lika stort behov. Jordbruket i den sistnämnda regionen var naturligtvis bärkraftigare, varför man kanske där inte behövde flytta till socknens utmarker i lika stor utsträckning för att föda kreaturen över sommarhalvåret. Arosenius påstår dock 1864 att fäbodställe fanns till varje hemmansdel. Större jordägare hade del i två fäbodställen. Gräsväxten utnyttjades dock intensivt i utmarkerna genom systemet med slogar. Hülphers anför 1762 för Järna socken, att där inte fanns mycket ängsmark, men desto mer myrslogar. Gräsväxten synes ha varit mycket god vid fäbodarna, då där fanns rik tillgång på gödsel från kreaturen.

Fäbodbebyggelsen har i de tre socknarna ej någon utpräglad koncentration, utan är spridd över hela skogsområdet, med undantag av området för hemlöten intill den fasta bygden samt Finnmarken. Exempel finns dock på fäbodställen som är belägna vid

Västerdalälven.

Olika typlägen för fåbodställen kan urskönjas. Många av de äldsta ligger i solvända sluttningar med god tillgång till betesmark. Här kan man tala om s.k. *lidfåbodar*. En annan typ är de som anlagts invid sjöar och vattendrag. Där har tillgången till rinnande vatten, kommunikationer och fiske varit bidragande orsaker. *Platåfåboden* ligger på plan mark, ibland på en liten höjd.

Fåbodställets belägenhet i de steniga moränområdena i utmarkerna, ofta långt från Västerdalälvens sedimentjordar, har gjort att de oftast ej lämpat sig för åkerbruk, såsom ofta är fallet i Österdalarna. Odlad mark förekommer dock vid fåbodställen inom kommunen i större utsträckning än i Övre Västerdalarna.

Storskiftet under första hälften av 1800-talet innebar stora förändringar inte bara för omarrangeringar av bebyggelse och åkermark nere i bygden, utan även en omfattande omstrukturering i fåbodväsendet. Man sökte efter bästa förmåga begränsa antalet byar som hade del i ett fåbodställe. Detta bl.a. för att förenkla förhandlingar olika ägare emellan vad gällde flyttning till och från fåbodställen. Tvåfåbodsystemet skulle också undvikas. Varje bonde ansågs endast behöva ha del i ett fåbodställe.

Ännu efter storskiftet anlades nya fåbodställen, men redan hade nya tider med nya utkomstmöjligheter gjort sitt intrång i bygden och en successiv nedgång i fåbodväsendet inträtt. Jordbruksmetoderna hade också efter hand förbättrats, varför man kunde få ut mer av den brukade jorden i byn än förut.

Hushållningssällskapet i Kopparbergs län bildades 1850 för att propagandera för ett effektivare jordbruk och i detta arbete sågs fåbodväsendet som en styggelse och en hämsko på en nödvändig utveckling. Man menade att det uppmuntrade till svältfödning av kreaturen och att den värdefulla gödseln lämnades på skogen.

Genom införandet av handelsgödsel räckte åkermarken runt byarna inte bara till spannmål, utan även till odling av foder. Man fick betydligt mer foder med mindre arbetsinsats än med skogsbeten och slåtterängar. Fåbodarnas betydelse förändrades i grunden. Fåbodväsendet nådde sin höjdpunkt i slutet på 1880-talet. I Järna fanns ännu 1933 237 fåbodstugor vid 77 fåbodställen. 78 av dessa stugor vid 41 fåbodar användes för skötsel av kor från 281 hushåll. 1949 hade antalet minskat till 96 hushåll med kor vid 21 fåbodställen.

1983 fanns djur i Brudskogen, Risåsen, Storkyan, Larsmorheden, Navarkölen. Idag finns endast djur kvar vid Brudskogen och Risåsen i Äppelbo.

Den största betydelsen har fåbodställen på senare tid fått genom deras utnyttjande som fritidsvisten.

Med denna nya användning har dock en förändringsprocess inträtt. När den gamla funktionen avlöses av en ny, mister byggnaderna sitt naturliga sammanhang med fåbodstället. Fjöset och en del övriga ekonomibyggnader blir överflödiga. De får stå och förfalla eller rivas. Ibland tas timret i anspråk för att användas i någon fritidsstuga. Den gamla stugan som hårbärgerar fritidsfolket får en ny, med plastfärger skönt bemålad farstuvist eller en vidbyggd veranda med stereotypa utkrusningar, som inspirerats av den riksomfattande kolorerade veckopressen. Fönstren anses för små och byts därför ut mot stora perspektivfönster som omfattar stora delar av den timrade väggen. Fönster- och väderbräder utformas med utkrusningar och målas i olika färger. Balkonglådor anbringas och utanför stugan omplaneras den kupeerade vallen till en slät och prydlig gräsmatta. De gamla träskålar och ämbaren fylls med jord och får tjänstgöra som grogrund för ett otal olika trädgårdsväxter. De gamla kärrhjulen som målats i glada färger möter besökaren.

Detta är måhända en beskrivning med vissa övertoner, men den bistra sanningen är att den spartanska fåbodmiljön på många håll förändras till ett pyntat fritidsstugeområde. Någon som helst förankring i den lokala byggnadstraditionen har inte dessa moderniseringar. Ej heller harmoniserar de i form, färgsättning eller material med den omgivande natur- och kulturmiljön. Sambandet bakåt i tiden är mycket ringa. Någon utvecklingslinje kan ej skönjas.

Vid många fåbodställen finns idag inte några byggnader kvar. De märks oftast endast som gräsbevuxna platser mitt ute i skogen. Undersöker man marken noggrannare kan man kanske även hitta husgrunder med rester av skorstenar. Övergivna fåbodplatser är fornminnen och hänsyn till dessa skall tas i skogsbruket.

Stor varsamhet bör gälla vid byggnadsåtgärder och markplanering i samtliga fåbodar. Den traditionella fåboden hade ett typiskt utseende med många små omålade gråa byggnader av enkelt slag. Det är av största vikt att denna fåbodkaraktär bevaras. Nya fritidshus bör som regel ej uppföras vid gamla fåbodar. Eventuell tillkommande bebyggelse bör helst endast tillåtas på på gamla tomplatser och om byggnaderna strikt anpassas till det gamla mönstret när det gäller utformning och färgsättning.

Finnmarken

Den finska invandringen till Sverige tog sin början redan under 1500-talet. Finnarna slog sig ned i öde

skogstrakter där de svedjade och anlade sina torp. I Nås, Järna och Äppelbo inträffar den finska invandringen främst under 1600-talets tre första decennier. Därefter sker ingen regelrätt invandring. Finnbebyggelsen växte i omfattning genom att nya torp togs upp av sönerna och även om skogarna var stora, så blev det ganska snart trångt om utrymmet. Redan 1622 klagar allmogen i Västerdalarna över att finnarnas svedjande går svårt åt skogarna. Domböckerna vittnar om många tvistar mellan finnar och fäboddelägare, då de senare menade att finnarna trängde in på slogar och fäbodvallar och förstörde gräsväxten, som t.ex. 1681 då man tvistade med finnarna om lötesmarken vid Digertäkten. Områdena med fäbodbebyggelse och finnmarksbebyggelse är inom Vansbro kommun, liksom i Malungs socken, helt skilda åt. Där fäbodbygden tar slut tar finnbebyggelsen vid mot socknens utkanter. Finnmarksbebyggelsen växte i omfattning och fick sin största utbredning under mitten av 1800-talet.

Finnmarken i Nås socken indelades i västra, södra och östra. Den södra utgörs numera av Säfsnäs socken och den östra är Håvberget med omgivande mindre finntorp. Även i Järna och Äppelbo socknar finns finnmarker i de södra delarna. Vid en inventering 1726 av finntorpen i Dalarna, upptages för Nås (med Säfsen) 21 bosättningsställen, för Järna endast 2 (Vakerskogen och Örskogen) samt för Äppelbo 4. Så länge Säfsen tillhörde Nås, var denna finnmark den största i Dalarna. Flatberget togs upp först 1771.

Karaktäristiskt för finntorpen var att man byggde gårdarna glest - ej tätt som i de gamla bondbyarna, i höga lägen med vid utblick och "fri väderväxling". Man sökte undkomma frosten som smög omkring i dalstråken. Åkerlapparna var små och låg nära gårdarna. Kännetecknande är de stora odlingsrösen som plockades ihop ur den steniga moränen. Trots att jorden i finnbyarna inte ger intryck av att vara direkt bördig, var dock avkastningen stor i jämförelse med centralbygden i dalgången. Rågskörden kunde ibland bli så omfattande att försäljning kunde ske. Under 1700-talet omtalar dåtidens topografiska författare att det kunde hända att folk kom från grannsocknarna och köpte säd på finnmarken. Betet var gott på finnmarken liksom vid fäbodställena. Men framför allt var tillgången på gödsel riklig, vilket tillsammans med svedjandet lär väl ha varit huvudorsaken till de rika skördarna. Odlingsarealen utökades även under 1800-talet på ett markant sätt. Nära nog en fördubbling skedde under första hälften av seklet.

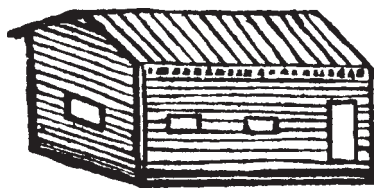
Bebyggelsen på Finnmarken började tidigt förlora sin finska karaktär. Axelson uppger 1855 att det i Äppelbo finnmark då endast fanns fem rökstugor och att det i mannaminne ej byggts något enda, utan alla

var gamla. Forsslund meddelar under 1920-talet att det inte fanns någon rökstuga kvar på Äppelbo finnmark. I Nås finnmark fanns dock en kvar i Oxfallet vilket torde ha varit den enda i socknen. Till finnbebyggelsen hörde också en bastu. En förfallen sådan finns ännu kvar i Kölaråsen. Typiskt för finntorpen är skorstenar av gråsten. Många sådana är ännu bevarade.

I Kroktorp har Finnmarkens hembygdsförening från 1952 byggt upp en hembygdsgård där man samlat olika byggnader som är typiska för finnmarken.

Pörtet i hembygdsgården i Kroktorp.

Teckning av rökstuga från Hülphers resa genom Dalarna 1757.

Finnarnas svedjande hade tidigt angripits av svensarna. I och med brukens behov av skog, blev man ännu mer avogt inställd till svedjandet i socknarna. Som binäring kom finnarna så småningom att sälja skog samt leverera kol till bruken. Under vintrarna kunde ett välbehövligt tillskott komma från malmkörningar.

Under 1900-talet har en avfolkning ägt rum i samband med näringslivets strukturrationalisering och jordbrukets minskade betydelse i dessa trakter. Bebyggelsen får stå och förfalla, eller också övergår den till fritidsbebyggelse, som används under några hektiska sommarveckor.

Finnbyarna representerar ett intressant skede i Sveriges historia. Det är viktigt att miljöerna bevaras i så stor utsträckning som möjligt. Av speciellt värde är pörtet i Oxfallet. Varsamhet bör råda med ny bebyggelse i finnbyarna och denna bör i görligaste mån anpassas till den äldre byggnadstraditionen. Det är värdefullt om odlingsmarkerna kan hållas öppna. Odlingsrösen och stenmurar utgör fornminnen och får ej röras.

Jordbruksindustri

Kvarnar

Utanheds kvarn byggdes av Josefs Lars Larsson 1869-70. Hans son och sonson drev rörelsen vidare tills verksamheten lades ner på 1940-talet. Framför ligger en såg.

Kvarnar drivna med vattenkraft var i bruk redan under medeltiden. I Dalalagen förbjöds uppdämningar så att man skadar den som ligger längre ner eller så att man skadar ängar och åkrar. De flesta bönder eller byar hade egna *skvaltkvarnar* längs små bäckar. Utmärkande för en skvaltkvarn är att vattenhjul och kvarnsten sitter på samma lodräta axel.

Skvaltkvarn väster om Krokatorp.

I ett försök att hitta nya skatteobjekt gjordes 1664 en förteckning över alla kvarnar. Då uppräknas 15 stycken ström-, bäck- och skvaltkvarnar i Äppelbo, 10 i Järna och 22 i Nås. På 1850-talet fanns ett 30-tal skvaltkvarnar, ofta på långt avstånd från huvudbyggen.

Under 1800-talet blev det vanligare med *tullkvarnar* där man fick malet mot betalning. Vid sekelskiftet infördes turbindrift och senare eldrift.

Mejerier

Mjölken togs ursprungligen om hand vid den egna gården eller vid fäboden. Sedan de Lavalns uppfinning av separatoren 1878 byggdes ett stort antal mejerier upp, ofta gemensamma för en eller flera byar. 1893 byggdes mejeri i Nordanåker. Mejeriet i Myrbacka är ombyggt till hotellannex.

Skogen

Riklig tillgång på skog var förr ett livsvillkor. Skogen gav material till byggnader, stängsel, redskap och husgeråd. Ved behövdes för uppvärmning och matlagning. På skogen betade djuren och här anlade man fäbodar. Skogen kunde också användas för att tillverka det träkol som behövdes för att tillverka järn. De stora skogarna var ursprungligen en gemensam egendom och verkade räcka åt alla.

På 1600-talet blev vansbroskogen attraktiv för Falu gruva och omfattande avverkningar kom igång. Timret flottades på Dalälven till Torsång för vidare transport till gruvan.

Den stora skogsrushen kom igång efter mitten av 1800-talet i och med uppförandet av stora ångdrivna sågverk. Genom skogsdrivningar eller bortarrenderingar av skogen för avverkning fick bönderna pengar som de kunde använda till modernare maskiner och redskap eller till handelsgödsel och utsäde. Det finns också många exempel på hur bolag lurade av bönder skogen för en billig penning och lite brännvin.

Avverkningarna skedde från början så att man bara högg ner de största träden, s.k. *blädning*. Detta fick till följd att de sämre träden blev kvar som fröträd, med följd att arvmaterialet blev allt sämre. För att råda bot på detta kom 1903 den första skogsvårdslagen angående skötsel av enskilda skogar. Det var en ren återväxtlag som stadgade att skogen inte fick skötas så att återväxten äventyrades. 1904 inrättas skogsvårdsstyrelser.

För tillfälligt skogsarbete användes enklare *baracker* eller *kojor*, ofta med ett stall för hästen. Dal Järna Sågverks AB började tillverka flyttbara skogskojoj 1930. Dagens kojor är försedda med hjul och kan dras till olika avverkningsplatser.

1950-talet innebar slutet på det gamla traditionella skogsbruket. De första motorsågarna infördes och härmed ökade avverkningstakten enormt. Man började hugga året runt och vi fick en speciell skogsarbetarkår. Traktorer ersatte hästen. Lastbilar ersatte flottningen. På 1970-talet infördes skogsprocessorer som kunde fälla, kvista, barka och kapa i ett svep.

Kolning

Hyttorna behövde mängder av kol och framställning av kol och transporter blev tidigt många bönders viktigaste inkomstkälla. Redan på järnåldern framställdes kol i speciella kolningsgropar.

De första milorna var *liggmilor*: Stockarna lades helt enkelt i en trave samt täcktes med stybb och jord varefter de påtändes. Liggmilan kunde ges en avse-

värd längd och det förekom milor som var 70-80 meter långa. För att bättre kunna kontrollera förbränningen och för att få en jämnare kvalitet lärde man sig på 1500-talet att göra *resmilor*, där man reste timret runt en *bordstake*. Resmilan kunde ha en omkrets på upp till 50 m och innehålla 350 kubikmeter ved.

Överallt i skogarna finns rester av kolningsplatser. Om man är uppmärksam så kan man märka att vegetationen är lite annorlunda. Petar man lite under mossan så är det alldeles svart av kol. Ofta syns tydligt stora cirklar i marken där kolmilan har stått. En mila kunde brinna under 20 dygn under ständig passning och under den tiden fick man bo i en primitiv *kolarkoja*. Därför kan man ofta intill milan hitta en stenhög, som utgör resterna efter eldstaden i kolarkojan.

De kådrika tallstubbarna kunde milas i en *tjårdal* för att få fram trätjära - ett förnämligt impregneringsmedel som användes för att skydda trä t.ex. i båtar.

För att se hur skogsarbetets byggnader ser ut kan man besöka den anläggning som byggts upp vid Snöån.

Skogsindustri

Den restaurerade vattendrivna sågen i Snöån.

För att få plankor klöv man från början stockarna med kilar. Redan på medeltiden lärde man sig att utnyttja vattenkraften för att driva enkla sågkvarnar. Under mitten av 1700-talet kom både grov- och finbladiga sågar.

Ofta ägdes sågen gemensamt av byn och lades vid någon lämplig fors. Sådana enkla sågar var förr mycket vanliga, men idag finns bara några få kvar i kommunen.

Under 1800-talet hade ångmaskinen utvecklats så att den kunde börja användas i sågverken, som nu fick en helt annan kapacitet. Detta och framdragandet av järnvägar innebar att en ny tid randades för skogsbruket. Sålunda började Vansbros sågverk byggas upp 1891. Sågar byggdes även på många andra ställen, bl.a. Myrbacka, Heden, Rågsveden, Sälen.

I början på 1890-talet byggdes en trämassefabrik i Skifsforsen. Den brann 1920.

1898 byggdes trämassefabrik även i Eldforsen. En hästspårväg drogs till Tretjärns station. 1935 lades fabriken ner.

Ännu är många sågar igång. Mindre gårdssågar finns på flera ställen.

Flottning

Gruvan i Falun förbrukade stora mängder ved. På 1600-talet räckte de omgivande skogarna inte längre till. Man kom då på att man kunde låta timmer flyta med strömmen i Dalälven. Den första flottningen tycks ha skett på privat initiativ omkring 1630. 1648 bildades Västerdahl-Wede Compagniet som fick ensamrätt att köpa ved längs Västerdalälven. På 1700-talet sjönk kopparproduktionen och man införde krut, varför flottningen minskade radikalt.

Större omfattning fick flottningen under senare delen av 1800-talet då timret fick värde som råvara till de nya sågverken. En viktig knutpunkt blev Vansbro där Vanåns vattensystem rann ut i Västerdalälven. I samband med att järnvägen kom hit började man 1891 att bygga ut fyra sågverk samt skiljeställen i Västerdalälven och Vanån.

Timmerränna vid kvarnen i Idbäcken.

Invallning av älven vid Skifsforsen.

Stensträngar i älven vid Utanhed för att styra timret.

Timret kördes fram under vintern till vattendragen och lades av vid *vältplatser*. En bevarad vältplats finns nedanför kraftverket vid Skifsforsen. När snön smälte på våren så kunde man utnyttja de tillfälliga stora vattenmängderna till att få timret ner till större åar. För att kunna reglera vattenmängderna byggdes dammar. Tappningstekniken, inte minst i de många små bivattendragen, blev en komplicerad operation. Vattenframsläppningen från olika *spardammar* måste samordnas noga. Vid besvärliga passager byggdes *timmerrännor*. På vissa ställen vallade man in stränderna eller lade ut *bommar* eller byggde *stenledare* för att styra timret dit man ville. Över större sjöar fick man vinscha timret med *spel flottar* eller bogsera det med en båt. Vid *skiljeställen* skiljde man ut vilket timmer som skulle till respektive såg. I Vansbro finns rester efter ett skilje i Vanån nedanför Vansbrosågen. Flottningen i Dalälven upphörde 1971.

Kramla vid dammen i Snöå. I denna fästes ett spel för att vinscha timret över Storsjön.

Övriga kulturlämningar i skogen

Skogarna är fulla med spår efter tidigare generationers brukande. På många håll finns *bebyggelselämningar* i form av husgrunder m.m. efter övergivna torp och fäbodar. Om forna tiders odlingsmödor kan *myrodlingsdiken*, *röjningsrösen* osv. minna. *Gruvhål* och *varphögar* kan minna om äldre gruv-

drift. *Inhuggningar*, *bleckor* och *rösen* kan ha märkt ut gamla stigar eller gränser. *Svedjebruk* kan märkas av en avvikande växtlighet. *Fångstgropar* kan minna om forntida jakt. *Speciella träd* kunde användas för trolldom. Överallt gick *stigar* mellan byar, fäbodar och slåttermarker. Över myrarna lade man *kavelbroar*. Mossar kan ha rester efter *torvbrytning*.

Skogsbruket skedde ända in på 1950-talet med manuell huggning och borttransport med häst och släde på vintrarna. Påverkan på markerna var ringa. Dagens skogsbruk med slutavverkningar, markberedning och plantering samt framdragande av skogsbilvägar och körning av tunga maskiner innebär dock ett helt annat hot mot de kulturhistoriska lämningarna. Dessa är känsliga för tungt tryck, slitage- och erosionsskador och förstörs lätt med markkörning. Tyvärr finns många exempel på hur skogsmaskiner totalt förstört gamla skogsvägar och fäbodstigar.

Industri

Vansbro kommuns industrihistoria handlar mest om dels järnbruk under 1800-talet, dels om de ovan nämnda sågverken från 1891 och framåt.

Tillgång på vattenkraft var den viktigaste faktorn när man valde lokalisering av kvarnar, sågar, vadmalsstampar, linskäktar osv. Samma vattenkraft kunde också användas till järnbruk och andra industrier ända fram till slutet av 1800-talet. Lindesnäs är exempel på samhällen som vuxit fram som en följd av detta.

Bergsbruk

När svensk järnhantering rönt ett starkt uppsving, fick Västerdalarna ej del av denna utveckling. Dels fanns där ingen malm - endast ett fåtal mindre gruvor har brutits, bl.a. tre sulfidmalmsgruvor runt Nås. Dels - och framför allt - fick man inte anlägga järnverk här, emedan alla skogarna var reserverade för Falu gruva.

När krutsprängningen under 1700-talet minskade vedåtgången vid gruvan och denna produktion dessutom sjönk, blev Västerdalarnas skogar lovliga för järnindustri. Sålunda tillkom Säfsnäsbruken på 1720-talet, Lindesnäs vid århundradets slut och Lövsjö masugn 1805. Snöån byggdes av Bergslaget 1811, Andersfors 1830 och Eriksfors 1837. Sedan Bergslaget köpt Lindesnäs 1853, inleddes en koncentrationsprocess. Eriksfors lades ner 1854, Andersfors 1857 och 1866 var även Snöåns tid ute. 1860 var Lindesnäs ett av de 10 största verken i Sverige. När Bergslaget diskuterade hur man skulle koncentrera sin järnhantering nämndes Lindesnäs som ett av alternativen. Men eftersom Lindesnäs låg för avsides och transportproblemen bedömdes för stora, föll valet

i stället på Domnarvet. När Domnarvet stod färdigt 1878 upphörde stångjärnssmidet och valsningen i Lindesnäs. Tillverkningen av smältstycken fortsatte däremot ända till 1895.

Bergshantering spelade en stor roll även för bönderna. Man fick tillfälle till förtjänster genom bl.a. forkörningar och arbete vid bruken. Samtidigt råkade dock många hemmansägare i stor skuldsättning till Bergslaget efter hand. För att kunna fria sig, måste han då sälja gården och bli landbonde under bruket. Detta förhållande har intill våra dagar spelat en betydande roll i lanthushållningens utveckling i socknarna. En annorlunda ägostruktur möter därför i Nås och Järna än i Övre Västerdalarna, dit bruksverksamheten aldrig nådde. 1953 ägde Bergslaget 60 % av marken inom Nås socken och man bedrev jordbruk vid fyra storgårdar: Sveden, Änge, Borg i Nås och Snöå i Järna.

Idag återstår inte mycket av de forna bruken. Bäst är resterna bevarade i Lindesnäs, där bl.a. herrgården är kvar. I Snöån finns också manbyggnaden kvar. Användbara byggnader i Andersfors och Eriksfors kom mycket tidigt att flyttas därifrån. Vid dessa båda mindre bruk återstår nu i huvudsak endast låga ruiner som skvallrar om den forna verksamhetens omfattning.

Övrig industri och hantverk

Utvecklandet av ångmaskinen gav förutsättningar för en fullkomlig revolution av utvecklingen. Industrier kunde lokaliseras fritt eftersom man inte längre var bunden till platser med tillgång på vattenkraft. Samtidigt skapade järnvägen helt nya förutsättningar för transporter av råvaror och färdiga produkter.

Genom lagen om aktiebolag 1848 och det moderna bankväsendets framväxt kunde tillräckligt med kapital samlas till de stora satsningar som krävdes till större projekt.

Förutom sågverken i Vansbro har kommunen inte varit någon större industribygd. Nås tobaksfabrik anlades i början på 1860-talet.

På senare tid har en hel del mekaniska industrier tillkommit, framförallt i Vansbro.

Hantverk har alltid bedrivits ute på landsbygden, dels som huvudnäring, dels som bisyssla för att dryga ut jordbruksinkomsterna. På 1600-talet blev hantverk ett privilegium för borgarskapet i städerna. Järna fick privilegier som marknadsplats. Först 1864 infördes fullständig näringsfrihet och mekaniska verkstäder och snickerier kunde starta i större omfattning runt om i bygderna.

I början av 1900-talet börjar elkraften att byggas ut med större eller mindre anläggningar. Under första världskriget avstannade importen av lysfotogen och ett stort antal mindre kraftstationer byggdes för att

förse landsbygden med elektricitet. Ett kraftverk byggdes vid Gensen 1914, som byggdes ut 1916 och 1939. I Äppelbo byggdes Kvarnmora kraftverk vid Granån 1916.

Kraftverket vid Eldforsen.

Under 1900-talet har stora omvandlingar skett inom industrin. Konkurrenterna från världsmarknaden och skiftande konjunkturer har fått hela branscher att slås ut. Av textilindustrin finns ingenting kvar. De stora företagen konkurrerar ut de små. De gamla bruken har lagts ner och all produktion koncentrerats till ett fåtal stora fabriker.

Av industrierna finns ofta bara ruiner och byggnadsgrunder kvar. Vid tegelbruken finns ofta mängder av tegelrester i marken. Vid dessa kan också finnas gropar i åkern där man tog sin lera.

Arbetsbostäder i Saltvik.

Industrins bostäder

De gamla bruken och industrierna som växte upp runt om i kommunen på 1800-talet var strängt hierarkiskt ordnade. Patronen själv bodde i en herrgård, tjänstemännen i villor och arbetarna i kaserner. Sådana miljöer finns delvis kvar i Snöå, Lindesnäs, Saltvik och Dalasågen.

När industrierna lagts ner avfolkas samhället eller omvandlas till fritidsbyar. I bästa fall startas nya verksamheter så att några kan bo kvar. Många har också valt att pendla till ett nytt arbete.

Offentliga byggnader

Kyrkor

Redan tidigt synes Nås ha utgjort ett kyrkligt centrum i Västerdalarna. Prosten för Västerdalarna bodde i Nås och de fyra bygderna Floda, Nås, Järna och Äppelbo var förenade under en kyrkoherde som också bodde i Nås. Floda frångick tidigast och fick egen kyrkoherde redan 1614. Järna fick egen kaplan 1631 och kyrkoherde 1824. Äppelbo upptages som annex till Nås i början av 1600-talet, får egen komminister 1650 och kyrkoherde 1842.

Alla sockenkyrkorna är belägna på norra sidan av Västerdalälven. Både Järna och Nås kyrkor är belägna i anslutning till den viktiga farleden älven, medan Äppelbo kyrka fått en placering en bit från älven.

När Vansbro växte fram blev det aktuellt att bygga en kyrka, men först 1935 stod kyrkan färdig på östra sidan av Vanån.

Kyrkan i Vansbro tillkom inte förrän 1935. Före dess hade gudstjänsterna hållits i Västra skolan där det också fanns en klockstapel. Idag har ett församlingshem tillbyggt.

Det kan vara svårt för oss att idag förstå kyrkornas centrala betydelse ända fram till modern tid. Söndagar var en helig dag då man inte fick arbeta och då man fick välbehövlig vila från det hårda slitet under resten av veckan. Man begav sig till kyrkan, ofta flera mil bort, till fots, på häst eller med båt. Man firade gudstjänst i lokaler som måste ha tätt sig ofattbart stora och vackra jämfört med de egna små torftiga boningarna. Kyrkan var också statens förlängda arm. Alla var genom kyrkoplikten skyldiga att gå i kyrkan och här lästes kungörelser och nya förordningar upp. Efteråt samlades man på kyrkbacken, åt och drack och utbytte tankar och erfarenheter och gjorde olika överenskommelser.

Prästgårdar

Om hur prästgården skulle se ut bestämdes redan i Dalalagen: "Nu är präst tillsatt. Då skall man skaffa

honom hus: en stuga, en lada, ett biskopshärbärge, ett stekarehus, ett hästhus, ett fähus, ett visthus."

Ända fram till långt in på 1700-talet fanns detaljerade beskrivningar av allmogens skyldighet att bygga prästgårdar med uthus enligt en viss mall. Till gården hörde alltid ett jordbruk - prästbordet - och ända till 1862 var prästen helt beroende av detta för sin försörjning.

Komministern är kyrkoherdens medhjälpare och kallades förr för kaplan. På 1680-talet fick kaplanen eget boställe på kronans mark, men han fick själv uppföra och underhålla sina hus.

Ibland hade även klockaren en egen gård.

Prästgården i Nås uppfördes på 1780-talet av kyrkoherde Johan Gessenius.

Lokal förvaltning

Med kristendomen indelades landet i socknar under stift, som före reformationen styrdes av påven i Rom. Hundaret eller häradet har alltifrån medeltiden och till våra dagar utgjort grundenheten för lokal juridisk förvaltning. Dalalagen påbjöd att ting skulle hållas tre gånger om året på "rätta och gamla tingställen". Under 1600-talet organiserades rättsväsendet i fastare former. För att underlätta resor och inkvartering av tingsbesökare fördes tingsförhandlingarna gärna i gästgivargårdar.

Häradernas administrativa uppgifter bestod bland annat av vägunderhåll, brandskydd och postgång. Under 1600- och 1700-talen sker en gradvis överföring av dessa uppgifter till socknarna.

Sockenstämman, med kyrkoherden som ordförande, som tidigare endast svarat för kyrkliga angelägenheter blev nu beslutande organ även i frågor som berörde t.ex. fattigvård, sjukvård, skolväsende. Mötena hölls vanligen i de *sockenstugor* som blev allmänna under 1700-talet.

1757 kom förordningen om inrättandet av *sockenmagasin* där man lade undan spannmål under goda år för att bättre kunna klara de regelbundet återkommande missväxtperioderna. Sådana magasin finns bevarade vid kyrkorna i Järna och Nås.

Sockenmagasinet i Järna. Byggt efter beslut 1750. Låg förr vid kyrkogården. Flyttades till älven 1868. Utlåning av spannmål fortsatte ända till början av 1900-talet.

1817 tillkom en sockenstämmoförordning som gjorde socknarna till självständiga förvaltningsenheter.

Runt kyrkorna växte sockencentrum upp med prästgård, sockenstuga, skola och sockenmagasin. Rester av detta finns ännu kvar.

Arkivbyggnad vid Nås kyrka.

Först 1862 års kommunallag gjorde en uppdelning av socknarna i kyrkliga församlingar och borgerliga landskommuner. En kommunalstämma med vald ordförande ersatte då sockenstämman.

I rättsligt hänseende levde häradsindelningen kvar länge. Förutom att häraderna utgjorde tingslagsområden var de fögderier som svarade för skatteuppbörden. Häradstingets förhandlingar leddes av häradshövdingen, som var häradets högsta ämbetsman. Man hade också en indelning i länsmanndistrikt, ofta sammanfallande med häradet, där en länsman skulle övervaka den allmänna ordningen. Länsman och häradshövdingen skulle ha statliga boställen. Hülphers berättar att kronobefallningsmannen i Äppelbo bodde i Ovanhed.

Grövre förbrytare bestraffades förr genom hängning. På en karta från 1746 redovisas en avrättningsplats vid landsvägen i Snöbyn på gränsen mellan Nås och Järna.

Sjuk- och socialvård

Under medeltiden var det kyrkan och klostren som svarade för vården av de utan familj eller plats i samhället.

På landsbygden dröjde det länge innan ansvarsfrågan rörande sjuk- och fattigvården löstes. I 1571 års kyrkoordning rekommenderades socknen att ansvara för de hjälpbehövande. Man ordnade det så att man lät de fattiga gå runt mellan gårdarna i en s.k. rotegång. De äldre fick oftast bo kvar på gårdarna i *gammelstugor* eller "*undantag*". Först 1734 stadgades det i lag att socknen hade plikt att ta hand om de fattiga. För att förbättra förhållandena för de fattiga skulle särskilda *fattigstugor* byggas. I fattighuset fick alla hjälpbehövande inom socknen bo tillsammans. Det var ofta sjuka och fattiga, både åldringar och barn, som skulle samsas om de små utrymmena som erbjöds.

1847 års fattigvårdslag innebar att socken var skyldig att hjälpa alla som inte kunde försörja sig. Enligt 1871 års fattigvårdsförordning skulle denna hjälp bara ges de arbetsoförmögna.

I början på seklet började nya vindar blåsa och man inrättade *försörjningshem* med jordbruk, där de fattiga i största möjliga utsträckning skulle försörja sig själva. Ett sådant byggdes bl.a. i Nordanåker. På försörjningshemmen sammanfördes alla som inte kunde ta vara på sig själva - fattiga, äldre, sjuka, föräldralösa barn, ogifta mödrar, sinnessjuka. Allt eftersom den sociala lagstiftningen förbättrades utvecklades andra former för omhändertagande. Försörjningshemmen omvandlades så småningom till *ålderdomshem*. Ett sådant byggdes 1928 i Nordanåker som en ersättning för det gamla arbetshemmet. Ett nytt inslag är de kommunala *pensionärslägenheterna* som började byggas på 1960-talet.

1862 skapades landstingen som skulle ha ansvar för hälso- och sjukvården.

I gamla tider sköttes sjukvården ute i bygderna av kloka gummor och med olika husrecept. På 1750-talet tillkom statliga provinsialläkare som skulle ha översyn över hälso- och sjukvårdsläget i länet. 1844 fick man en provinsialläkare i Nås och 1863 en barnmorska i Järna. Nås sjukstuga byggdes 1865 som den första i Dalarna.

En viktig del i hälsovården har under 1900-talet varit att ordna *sommarkolonier* för stadsbarn ute på landet. I Lindesnäs ordnade Bergslaget tidigt koloni för barn från olika bruksorter i Dalarna. Omfattning av koloniverksamheten har minskat kraftigt de senaste årtiondena, och de flesta anläggningarna är idag nedlagda.

På 1700-talet blev det vanligt att "dricka brunn". Vissa källor ansågs ha ett mycket hälsosamt vatten.

Linné berättar att en surbrunn upptagits 1761 i Tävalla i Äppelbo. Craelius nämner en hälsokälla i Haga i Nås.

Skolor

Skolan var förr kyrkans angelägenhet. 1686 års kyrkolag föreskrev att kyrkoherden skulle tillse att "ungdomen kunde läsa i bok samt förstode sina kristendomsstycken". Kaplan eller klockare skulle undervisa. Första skolan inrättades i Nås 1687.

Undervisningen var inte obligatorisk och fungerade väldigt olika på skilda platser. Skolhus saknades och barnens skolgång konkurrerade med plikterna i hemmet. Att många dock kunde läsa redan på 1600-talet framgår av de husförhörslängder som upprättades då prästen gick runt i gårdarna och prövade folkets kunskaper.

1768 utgick en förordning om inrättande av sockenskolor med lärare. På flera håll tog prästerna initiativ till ambulerande skolverksamhet. Socknarna indelades i skolrotar som skulle svara för skollokaler och lärarens uppehålle. Undervisningen, som bedrevs turvis på olika platser, kunde inrymmas i någon bondgård, klockargård eller i sockenstugan. Ibland ordnade bruken egna skolor och ca 1837 berättas om skolmästare vid Snöån och Andersfors.

Skolan i Hulån.

1842 genomfördes folkskolereformen som innebar skoltvång för alla barn och att fasta eller rörliga skolor skulle upprättas i alla församlingar med utbildade lärare. Barnen skulle undervisas minst åtta månader om året. Redan 1846 inrättades en skola i Myrbacka.

År 1858 stadgades även om inrättandet av särskilda småskolor. Omkring 1870 påbörjades nybyggandet av ett stort antal skolor. Snart fanns skolhus i de flesta byar, ibland både folkskola och småskola. Det var vanligt att skolhusen byggdes efter typritningar som upprättats av Överintendentämbetet. Skolsalarna skulle vara rymliga och fönstren skulle vara stora för att släppa in mycket ljus. I skolan inrättades ofta en enkel lägenhet för läraren, ofta på övervåningen. Senare tillkom också slöjdsalar och gymnastiklokaler. Särskilda *lärarbostäder* intill skol-

husen började i allmänhet uppföras först på 1930-talet.

De flesta av de gamla skolorna är idag tagna ur bruk. Några finns kvar som *bygdegårdar* eller har omvandlats till bostäder. Grånäs skola är sparad som museum.

Boställen och soldattorp

Får att få soldater till de många krigen hade man 1621 infört ett s.k. indelningsverk. Bönderna indelades i rotar och varje rote skulle hålla en soldat. Vansbro socknar ingick i Västerdals kompani - fram till 1683 tillhörande Västmanlands regemente, därefter Dalregementet. 1757 skulle Äppelbo ställa upp med 10 soldater, Järna med 23 och Nås med 17 (varav 4½ från finnmarken). Systemet med speciella soldattorp praktiserades inte, utan soldaterna var vanliga bönder som fick lön. Befälen fick *boställen* som uppfördes efter typritningar. Ju högre befäl, desto finare gård. Den äldsta boställsförordningen är från 1687 och den yngsta från 1836. I Skålö i Järna fanns ett segantsboställe och i Stensbo i Äppelbo kaptensbostället. Manbyggnaden uppfördes 1751 och var boställe till 1857.

1901 avskaffades indelningsverket och i stället infördes allmän värnplikt. Även de civila ämbetsmännen hade *boställen*, t.ex. tulltjänstemännen, häradshövdingen, kronofogden och länsmanen.

Folkrörelsernas byggnader

Omvälvningarna var stora då Sverige under 1800-talets andra hälft utvecklades från ett jordbrukssamhälle till ett industrisamhälle. Ur den rotlöshet, fattigdom och maktlöshet som många då hamnade i, växte folkrörelserna fram. Idéerna som innebar ett radikalt nytänkande möttes av ett hårt motstånd från det etablerade samhället. Till en början träffades man i hemmen eller i traktens skolhus. Men allt eftersom medlemsskarorna växte och motståndet ökade, blev det allt viktigare att skaffa egna lokaler. Så uppfördes genom ideellt arbete och gemensamma uppoffringar ett stort antal frikyrkor och nykterhetsloger runt om i kommunen. Tiden omkring sekelskiftet var den mest expansiva i folkrörelsernas byggnadshistoria.

Frikyrkorna

Redan i början på 1800-talet hade folk under arbetsvandringar stött på "läseriet". På 1850-talet började väckelsen i Lindesnäs. Motståndet från statskyrkan var hårt då de nya religiösa budskapen spreds genom lekmannapredikanter. Det var först efter 1858, då konventikelplakatet hade upphävts (förbudet mot att hålla egna religiösa möten), som frikyrkligheten och väckelsen tog ordentlig fart. Baptister, missionsförbundare osv. byggde överallt små *församlingshus*.

Frikyrkan i Tuvheden.

Nykterhetsrörelsen

Den moderna nykterhetsrörelsen startade i slutet av 1870-talet och de var de första som byggde profana samlingslokaler, *nykterhetsloger*. Nykterhetslokaler-na är ännu i några byar den naturliga samlingspunkten.

Ordenshuset i Nås från seklets början. Invändigt finns ett stort antal särpräglade och symbolmättade målningar från 1917 utförda av Lars Kers från Leksand.

Arbetarrörelsen

Arbetarrörelsen kom igång under slutet av 1800-talet. En viktig del i arbetet blev byggandet av *Folkets Hus* där man kunde ha möten, samkväm och bildnings-verksamhet. Man skapade också *folkparker*.

Folkets hus i Vansbro.

Bygdegårdar

Begreppet *bygdegård* började användas för samlingslokaler som främst var knutna till landsbygds-ungdomens organisationer, t.ex. Jordbrukarungdomens Förbund JUF. Under 1930- och 1940-talen expanderade bygdegårdsrörelsen. Bygdegårdar finns t.ex. i Hulån. Ofta har man övertagit gamla skolor.

Hembygdsrörelsen

Dalarna har varit ett av hembygdsrörelsens huvudområden. Hembygdsföreningar finns i alla socknar, ofta med egna *hembygdsgrändar* dit man flyttat intressanta gamla byggnader från socknen. Hembygdsföreningarna bedriver en omfattande verksamhet och är en av huvudaktörerna när det gäller kulturmiljövården i kommunen.

En relativt ny företeelse är alla de mera lokalt förankrade bygdeföreningarna som bedriver lokala studier om bygdens historia.

Övriga byggnader

Handel

Handel och hantverk var ursprungligen ett privilegium för städerna. Nås fick dock privilegier som maknadsplats 1609. Ville man sälja saker fick man betala tull när man åkte in i staden. Först 1846 började det gamla näringstvänet att avskaffas och det blev tillåtet att öppna handelsbod på landet över 3 mil från stad. 1864 infördes fullständig näringsfrihet. I snart varje by öppnades det nu affärer, i större byar ofta flera stycken.

Först såldes allt över disk, men på 1950-talet infördes snabbköpssystemet där man själv plockade åt sig varorna. I och med att befolkningsunderlaget minskat i byarna och konkurrensen från billiga butikskedjor i de större tätorterna ökat, kombinerat med ett ökat bilinnehav, har de flesta lanthandlarna slagit igen. Ofta kan man känna igen de gamla butikerna på de stora fönster som ännu är bevarade.

En nedlagd affär känns ofta igen på de stora fönster som butiken hade. Här butiken i Skamhed.

Egnahemsrörelsen och villorna

I början på seklet uppstod en egnahemsrörelse. För-månliga statliga lån skulle uppmuntra arbetare och tjänstemän att bygga ett eget hus. Även företagarna upplät mark och medgav lån till sina arbetare för att knyta dem starkare till fabriken och för att slippa bygga hyreskaserner.

Typiskt 1930-talshus av bläckhornsmodei i Skåle. Nytt var det platta taket och fönstren i hörnen.

Under 1900-talet har villabyggandet ökat kraftigt. Ordet "villa" kommer från antiken och betecknar ett lantlott med tillhörande jordbruk. Idag menar vi med villa ett friliggande enfamiljshus med tillhörande trädgård. Ofta har villorna en tidsbunden arkitektur som starkt avviker från den traditionella byggnadskulturen.

Flerfamiljshus

I de större samhällena och framförallt i Vansbro har en bebyggelse med flerfamiljshus vuxit upp. Dessa är arkitektritade och uppförda efter de ideal som för tillfället har rått. Fram till 1950-talet uppfördes de med en hög grad av hantverksskunnande och har ofta många fina kvaliteter som är väl värda att bevara. På 1960- och 1970-talen kom miljonprogrammets maskinella byggande igång och skapade relativt torftiga miljöer.

Fritidsmiljöer

Fritid var länge ett okänt begrepp bland de vanliga medborgarna. Endast de rikaste hade råd med sådan lyx.

Många sommargäster föredrog att bo på pensionat. Sådana finns ännu kvar vid t.ex. i Vansbro.

1938 kom en semesterlag som gav fler möjligheter att idka friluftsliv. Ofta byggde man en liten, enkel stuga vid någon sjöstrand. För många fick fäbodstugan en ny användning som fritidshus.

För gemene man blev fritidshus vanliga först under 1950-talet med den ökade välfärden med tre veckors semester och i och med bilismens genomslag.

Lokaliseringen av fritidshusen skedde länge ganska okontrollerat. De moderna fritidsområden som byggts från 1960-talet och framåt karaktäriseras däremot av stora planlagda områden med en koncentrerad bebyggelse.

Dagens fritidshus blir mer och mer lika en ordinär villa med gräsmattor och alla typer av bekvämligheter. Ofta anpassas de dåligt till den omgivande kulturmiljön.

Transporter

Alla slags transporter var förr ett stort problem. Längre erbjöd älven och sjöarna de lättaste transportvägarna.

Landtransporter

Vintern var förr den årstid då alla tyngre transporter över längre sträckor utfördes. Vintervägarna drogs företrädesvis fram på olika sjösystem. En känd vinterväg var Nesvägen.

Det dröjde länge innan man bröt farbara vägar på land. Företrädesvis utnyttjade man rullstensåsar, där väglaget var torrt och man lätt kunde åstadkomma släta vägbanor. Ännu under 1700-talet klagas det allmänt från utsocknes resenärer som färdades i landskapet på de dåliga vägarna. 1793 skriver Nils Kjellström: "Beskaffenheten af vägarna, äro här up uti Dal-Socknarne i allmänhet ganska uslige och på sina ställen nog smala, bestående dels af lös sand- och mojord, dels ock af så kallad weslera, jämte många och besvärlige grus- och bergbackar". Vägarna mellan byarna var bara rid- och gångstigar, liksom det nät av fäbodstigar som ringlade sig fram i de stora skogarna. Endast till inägor och odlingar närmast byarna var vägarna körbara med häst och kärra.

Den gamla vägen mellan Venjan och Vansbro går i skogen parallellt med den nya vägen.

De gamla vägarna kan ofta ännu följas i terrängen. Ibland har de skurit ner i marken till s.k. *hålvägar*.

På 1600-talet satsade staten på att bygga upp ett ordentligt vägsystem med poststationer och skjutsar. På 1700-talet startades gästgiverier i Järna (Enholn) och Sveden i Nås. 1848 tillkom gästgiveri i Lindesnäs. I Äppelbo har gästgiverier funnits i Rågsveden och Ovanheden, i Järna även i Skamhed och Emaus. En skjutsstation har funnits i Frösaråsen och Vansbro fick skjutsstation 1893.

Vägarna mättes upp och milstenar restes. Ett flertal är ännu bevarade.

På 1632 års karta redovisas tre vägar: En gick längs älvens norra strand med flottbro över Vanån. En vinterväg gick Sälen, Kvien-Övre Klarälven. En gick Sälen-Granån-Finnmarken. Nesvägen redovisas 1675 mellan Äppelbo och Nås. 1687 redovisas en vinterväg från Nås till Bysjöns södra ände. Därifrån gick två vägar, en över Närsen och Flatbyn till Kvarnbergs finntorp, en annan åt sydväst.

1768 finns en "Wägwisare för Wästerdalarnes fögderi". Där anges västerdalsvägen och Nesvägen samt en sommarväg till Säfsnäs från Storbyn i Nås över Orsalen, Lindesnäs och Frösaråsen. I Äppelbo fanns från kyrkan en rid- och gångväg till Liljedals järnverk som byggts 1765 som förbättrades 1817.

1811-15 om- och nybyggdes vägen från Äppelbo över Tyngsjö till Värmland.

1817 tillkom väg från Vanåns utlopp till Johannisholm och Venjan.

1830-talet byggdes väg mellan Grånäs och Uppsälje.

1833-37 anlades väg från Andersfors till kyrkan. 1845 bröts ny väg till Fredriksberg.

1855 tillkom väg från Lövsjö till Lindesnäs och vidare till Sunnansjö.

1901 väg från Sågen till Flatbyn, Västerfallet till Linesnäs vägen i höjd med Hafskinsberget

1905 byggdes landsväg Tyngsjö-Sågens station.

1922-24 anlades Finnmarksvägen Vansbro Eldforsen/Tretjärn. Den förlängdes 1925-27 till Laxtjärn och Lindesnäs vägen.

1937 byggdes vägen mellan Järna och Leksand.

1939-42 tillkom vägen Eldforsen-Vakerskogen.

På 1930-talet anlades ett antal cykelvägar i skogarna.

De första skogsbilvägar tillkom på 1930-talet.

På 1900-talet tillkom biltrafiken och framförallt efter 1950 blev bilen var mans egendom. Idag kan de flesta byar och fäbodas nås med bil. Inte minst alla skogsbilvägar har gjort att de förut väglösa skogsbygderna blivit åtkomliga på ett helt nytt sätt.

Färjor och broar

Älven har alltid varit ett stort hinder att ta sig över. Färjor har funnits i bl.a. Uppsälje och mellan Roddareheden och Näset. Flottbroar har funnits vid Vansbro över Vanån redan i början på 1600-talet, i Sälen 1671, i centrala Nås på 1670-talet, i Rågsveden i slutet på 1700-talet. 1811-12 byggdes flottbro över Orsalen. 1812 tillkom en liknande bro vid kyrkan. Det fanns även en från Uppsälje till Storön. Idag är alla dessa

Betongbron i Järna från 1949.

Stenvalvsbro i Snöäckvarn.

ersatta med fasta broar. En järnbro vid Nås kyrka byggdes 1906.

Bässarbron vid Järna byggdes 1833-37. Den revs 1949 och ersattes av dagens betongbro.

1913 byggdes bro över Vanån. En hängbro av trä uppfördes i Vansbro 1923. En ny bro byggdes 1938-40.

1925 byggdes den ännu bevarade hängbron mellan Kvarnåker och Snöborg.

1928 byggdes bro vid Sälen och färjningen vid Roddarheden upphörde.

1930-31 byggdes bro i Emaus, i Hulån 1929-30, i Skålö 1934, över Svartälven 1928-29, över Lilla Åskan 1930, i Orsalen och över Stora Åskan 1933-36, i Roddarheden 1954-55. 1964 byggdes betongbro över Vanån och 1965 över Snöån. Nya bron i Nås blev klar 1980.

Järnvägen

Den stora förändringen kom med järnvägarna. År 1890 blev Mora-Vänerns järnväg färdigbyggd till Vansbro (med stationer i Sågen, Vakern och Tretjärn), förlängd till Mora 1891 (med station i Van). Vansbro växte snabbt upp och blev en av länets större järnvägsknutar 1907, då SWB:s (Stockholm-Wästerås-Bergslagen) bana anslöts via Björbo (med stationer i Hulån, Järna, Kvarnåker och Nås).

Stationen i Hulå från 1907. Numera fritidshus.

Stationer, banvaktarstugor och andra byggnader längs denna bana är byggd i en mycket karaktäristisk nationalromantisk stil.

1934 byggdes järnvägen till Malung (med stationer i Rågsveden och Äppelbo).

1895 byggdes en smalspårig hästbana från Tretjärn till Eldforsen.

I och med bilismens utveckling har järnvägarna fått allt mindre betydelse. 1969 lades järnvägen ner mellan Mora och Lesjöfors.

Övrigt

1945 anlades ett flygfält i Järna.

JÄRNA SOCKEN

Järna har troligen fått sitt namn efter den omfattande myrmalmsantering som fordom bedrevs i socknen. Någon motsvarighet till senare tiders utmarksbetonade myrmalmsantering som förekom i Malung, Lima och Älvdalen, möter dock inte i Järna. Storhetstiden för den äldre inträffade kanske under sen järnålder och tidig medeltid. Hyenstrand menar att det senast under 1000-talet fanns etablerad bygd i Järna.

Äldsta omnämnandet av socknen synes vara i en avskrift av ett dombrev från år 1417 där det talas om "vttbyn i Fastarueno i Jerna S:". (Utby i Fastarvet i Järna sn).

Socknen var uppdelad i Skålö och Utby fjärdingar.

Den äldsta skattelängden från 1539 upptar följande byar i Järna sn: Storbyn (7 hemman), Skålö (4), Skamhed (4), Uppsälje (4), Sälje (3), Utby (3), Snöberg (2), Västergård (2), Biskopsarvet (1) och "wid Kyrke" (1). År 1550 anges för Storbyn 13 och för Skålö 8 bönder. Då har också en bonde i Nordanåker tillkommit. Ett sekel senare (1653) uppges för Skålö i mantalslängderna 24 bönder, vilket gör den till den överlägset största byn i socknen. Nummer två i storlek utgör Storbyn, som dock bara kan uppvisa åtta bönder. Skålö fortsätter sedan att växa och vara den största byn i socknen, medan Storbyn står stilla eller t.o.m. synes gå tillbaka. Orsaken till detta är väl att Storbyn låg ute vid älven och besvärades ständigt av älvens översvämningar, vilket gjorde att området inte var så attraktivt ur byggnadssynpunkt, såsom tidigare har påpekats.

Övriga byar i socknen framträder efter hand i handlingarna. Noret och Morn nämns 1571, Myrbacka, Snöån och Rutån på 1660-talet. Vikarheden och Duvnäs omnämns på 1690-talet och Strömsheden 1746. Även om några nämns mycket sent, så behöver detta inte betyda, att de är nybyggen då de dyker upp. Förmodligen har de under en kortare eller längre tid inräknats i någon annan by. Exempelvis omtalas Hulån och Ilbäcken mycket sent, dock torde de med stor sannolikhet ha räknats in i Skålö till att börja med. De äldsta nämnda byarna är dock intressanta då de visar de primära bebyggelseenheter i socknen.

1757 bodde i socknen ca 1.200 personer i 200 matlag, varav 682 var mantalsskrivna. Det fanns 10 hushåll i finnmarken och större och mindre byar räknades till 19 såsom Noret, Utby, Nordanåker, Skamhed, Storbyn, Skålö, Uppsälje m.fl.

Storskiftet i Järna genomfördes i olika etapper under åren 1817-1849. Efter storskiftet utökades den odlade arealen väsentligt genom utdikning och uppodling av myrmarker som omgav den gamla

Järna kyrka stod färdig 1822, men hade haft två föregångare. Den nordvästra muren är kvar av en medeltida kyrka. En genomgripande restaurering genomfördes 1892-93. Det nyskulpterade utseendet tillkom efter en brand.

bygden. 1932 fanns 2.618 hektar åkerjord fördelade på 733 brukningsdelar. Det fanns 1.715 kor och 594 ungnöt och kalvar på 586 ägare. Utom finnmarken 1.587 resp. 552, 586. 1944 var åkerarealen lika stor. Djuren hade minskat till 1.393 kor och 524 ungdjur.

Odlingsmarkerna räknas till den bästa i Västerdalarna.

1860 var antalet invånare i socknen 3.191, 1900 5.136 och 1923 7.426, 1933 7.630 och 1948 7.112. 1997 var antalet invånare 5.424.

Huvudnäringar har varit jordbruk och boskapskötsel. Binäringar har dock varit nödvändiga. Bland dessa märks huggning och flottning av kabbar för Vedkompaniet i Falun under 1600- och 1700-talen. Denna hade dock ej sådan omfattning i Järna som i Nås socken. Kabbflottningen kan ses som en föregångare till den moderna flottningen av timmer som började kring 1855. Körningar för bruken har också varit en viktig inkomstkälla under vintrarna.

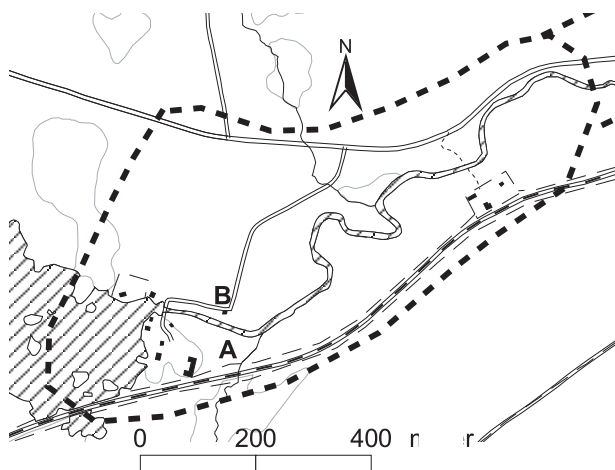
Gärdfarihandel, tjärbränning, hästhandel, kolning och skogsavverkning har gett andra ekonomiska tillskott.

Fäbodarna ligger spridda över hela skogsmarken, dock inte i finnmarken. I 1664 års förteckning nämns "Waen", Tiberga (Vålberget), Snårebergs och Westrewanan (Vanåbodarna) i Skålö fjärding. I Utby fjärding fanns Eldforsa, Snöåhna, Vasareåsen, Flatebärgs, Rutesbergh (Rutsberg), Giösiöberget, Sälieberget, Skamesåsen, Stügan och Stiksgråden. Ett stort antal (35) fäbodor tillkom efter storskiftet.

Den södra delen av socknen utgörs av finnmark.

Under kriget fanns ett större norskt flyktingläger i Älgberget där man tog om hand ca 1.800 personer i ett 60-tal baracker.

Andersfors bruk

Karta över Anderfors bruk. Bruksruin vid A. Bevarat uthus vid B.

Historik

Bruket anlades av Bergslaget år 1830 för stångjärns-smide av eget tackjärn från Lövsjön i Floda och Tansån i Mockfjärd. Innan dess hade här funnits en kvarn.

Privilegierna tillät tillverkning av 1.350 skepp-pund stångjärn vid tre härdar och två hamrar. Träkolet kom från skogarna i Järna och Äppelbo. Det färdiga stångjärnet fraktades till att börja med till Filipstad, senare till Lindesnäs.

Vattentillgången visade sig dock så småningom vara både ojämn och knapp. Driften inskränktes och rapporterades slutligen som nedlagd 1860.

I Andersfors har funnits, förutom verkstäder, även kontor och bostad för bokhållare och arbetare. En liten kvarn fanns nedanför dammen för brukets behov.

1848 bodde 123 personer i Andersfors. 1951 var fem kvar. Idag finns ingen fast boende.

Ruiner efter Anderfors bruk.

Beskrivning

Andersfors bruk var beläget vid sjön Östra Vakerns utlopp. I södra kanten av området går den nedlagda järnvägen och i norr en skogsbilväg. Idag återstår i bruksområdet en timmerlada med många gamla in-

skriptioner. För övrigt finns i området grundrester efter större och mindre byggnader från brukstiden.

Större delen av bruksområdet är skogsröjt.

Rasad bro vid Andersfors bruk.

Den enda byggnaden som finns kvar av Andersfors bruk.

Vid sjön finns en gård med ekonomibyggnader, numera dock nedlagd och omvandlad till semestergård. Ett par fritidshus har tillkommit vid sjön.

Värdering

Ett övergivet bruksområde med framför allt grundrester efter en för över 100 år sedan sjudande verksamhet. Det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är stort.

Rekommendationer

Intresseområdet utgörs av själva bruksområdet med näraliggande skogsmark över järnvägen i söder och skogsbilvägen i norr.

Det är viktigt att området hålls rent från sly så att grundresterna hålls synliga och sammanhangen i den forna bruksverksamheten blir lättfattlig. Ruinerna är skyddade enligt fornminneslagen. Fritids- eller annan bebyggelse inom området bör undvikas.

Andersforsvägen

Andersforsvägen går mellan Andersfors och Grånäs. Den anlades 1833-37 på socknens bekostnad och blev en viktig förbindelseled mellan huvudbygden i Järna och fäbodarna vid och runt Eldforsen samt Andersfors bruk vid Östra Vakerns utlopp. I vägbygget ingick Bässarbron som blev färdig 1837.

Redan 1838 blev man oense om vilka som skulle delta i underhållet av vägen. Någon slutlig lösning på tvisten blev det inte förrän i augusti 1840, då det på sockenstämman beslöts att Snöå bruk (Bergslaget) och hushållen gemensamt skulle svara för behövliga reparationer. Vägen var dock inte särskilt framkomlig. Den 22 september 1912, när Ivars Olof Olsson från Örskogen skulle köra den avlidne landbonden Emanuel Jansson från Kroktorp till kyrkan, gick det inte att använda hjuldon. Han måste köra kistan på slip (ett par långa stänger, som var kopplade i hästens sele) hela vägen.

På 1920-talet byggdes allmän väg Grånäs-Vansbro-Eldforsen och sedan dess har Andersforsvägen i huvudsak blivit ofarbar.

Värdering

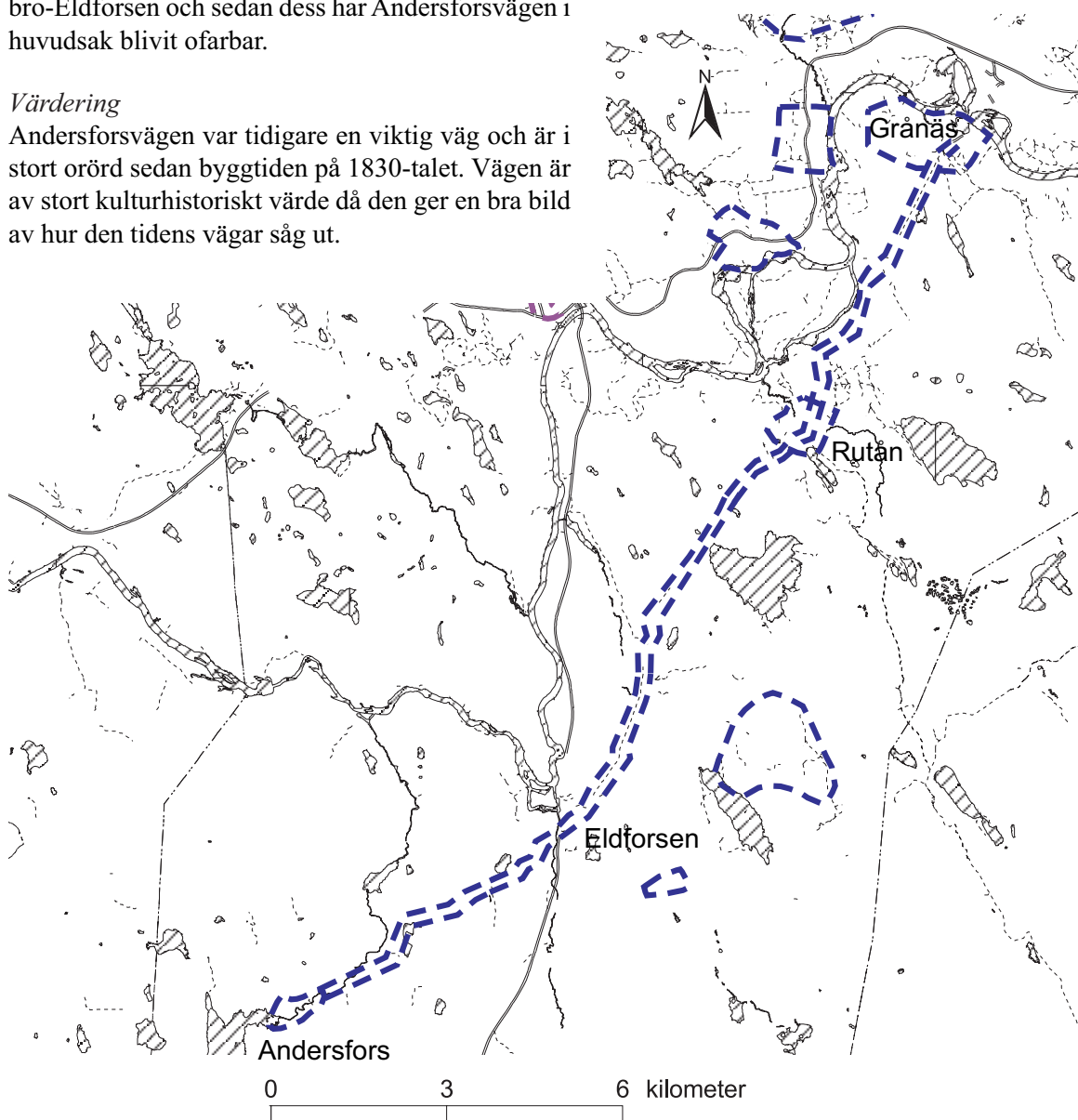
Andersforsvägen var tidigare en viktig väg och är i stort orörd sedan byggtiden på 1830-talet. Vägen är av stort kulturhistoriskt värde då den ger en bra bild av hur den tidens vägar såg ut.

Andersforsvägen strax söder om Grånäs.

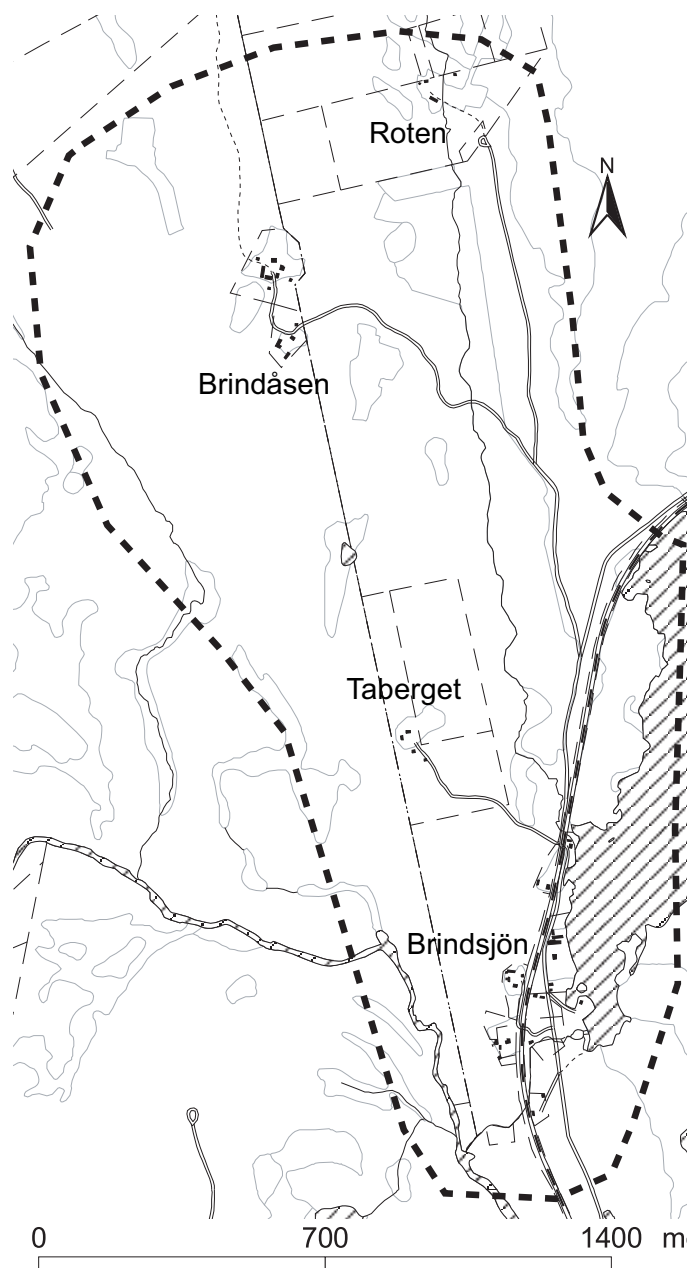
Rekommendationer

Det vore värdefullt om vägen kunde bevaras i hela sin sträckning. Bebyggelse bör ej tillåtas på själva vägen. Vegetationen borde hållas efter.

Brindsjön, Tarberget Roten,

Järna socken samt Brindåsen, Äppelbo sn

Historik

Ingen av bebyggelseenheter finns omnämnda i den inventering som företogs av finntorpen i Dalarna år 1726.

Enligt tradition skall "Tysk Skomakaren" vara den förste som med sin moder slog sig ned i Brindåsen. Sedermera köpte Jan Christoffersson stället av denne man. Då Gottlund reste genom dessa finnmarker år 1817 nämner han att i Brindåsen fanns bara en gård och där bodde sex personer.

Vid storskiftet 1849 redovisas sju hemman, medan mantalslängderna året efter uppger bara fem.

Beskrivning

Området innefattar bebyggelse på båda sidor om gränsen Järna-Äppelbo. Största enheten utgörs av Brindsjön i söder, belägen kring nedlagda Inlandsbanan mellan Svartälven och sjön Brindsjön. Bebyggelsen är här relativt samlad. Vid Brindsjöns utlopp till Svartälven finns resterna efter en gammal såg och kvarn.

Gård i Brindsjön.

Sågverksrester vid Brindsjön.

Taberget utgörs av ett ensamt liggande mindre finntorp, på en höjd. Till denna leder en svårframkomlig brant väg. Gården är välbevarad med flera uthus.

Gård i Taberget.

Själva Brindåsen är också högt belägen med utsikt mot söder. Två större gårdar med tillhörande ekonomibyggnader ger landskapet sin karaktär. Särskilt den övre har ett flertal ekonomibyggnader.

Gård i Roten.

Gård i Brindåsen.

Gård i Brindåsen.

Ingen gård har kreatur. Åker och äng tillåts mestadels växa igen. Endast i Brindåsen finns några större öppna hävdade marker.

Värdering

Finnbebyggelse av intressant och karakteristiskt utseende, särskilt Brindåsen och Taberget. Spridda ensamgårdar som är högt belägna i en sydsluttning med vid utsikt. Roten är ett exempel på svensk nybyggnadskultur från 1800-talet. Det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är stort.

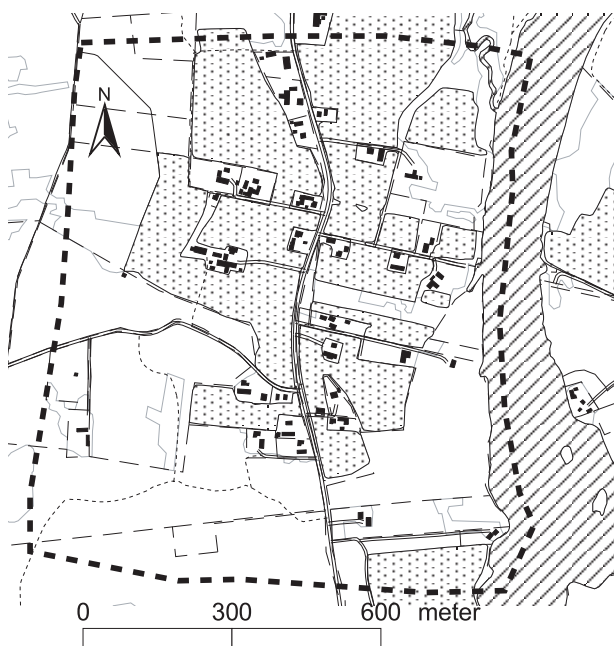
Rekommendationer

Ett stort område har avgränsats som förutom de spridda gårdarna även omfattar omgivande marker.

Det är önskvärt att de glest spridda gårdarna bibehålls och att ny bebyggelse inte tillkommer i områdena emellan. Av avgörande betydelse är att den befintliga bebyggelsen underhålls och ej tillåts förfalla eller rivas. Fasadrenoveringar bör utföras i material, form och ytbehandling som den redan existerande bebyggelsen. Eventuella kompletteringar på de befintliga gårdarna bör anpassas till och underordna sig det äldre byggnadsskicket i skala, material, färg och form.

Längst i norr och på lägre liggande mark är Roten beläget. Det är en svensk nyodling, upptagen troligen under 1800-talet. Gården ligger ensligt och är väl bevarad.

Duvnäs

Historik

På Schallrooths karta från 1674/75 finns två gårdstecken på var sida om ån Hulåns utlopp i älven. Bebyggelsen benämns dock "Dufheedhen". Den synes vara belägen där nuvarande byn Hulån ligger. I mantalslängderna 1717 och 1720 nämns två bönder för att år 1750 ha utökats till tre. Ett sekel senare uppräknas nio bönder.

Beskrivning

Bebyggelsen är belägen kring väg 71 på västra sidan av Västerdalälven. De flesta gårdarna ligger dock

några hundra meter från älven. Från väg 71 leder mindre vägar till de olika gårdarna som är utplacerade i det böljande landskapet. Hela gårdar av nordsvensk typ med ekonomibyggnader är ännu i behåll. Manbyggnaderna är ofta något ombyggda. Ett par ofärgat gråa gårdar finns, annars råder Falu rödfärg.

Ett hushåll har kreatur i byn. Åker och äng hävdas. Igenbuskning sker endast i utmarkerna mot Ilbäcken i väster. Inslaget av modern bebyggelse är ringa.

Värdering

En väl bibehållen bymiljö med bevarade hela gårdar, som ligger öppet i landskapet omgärdade av åker och äng. Ett intalande kulturlandskap med luft och perspektiv. Det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är därför stort.

Rekommendationer

Avgränsningen innefattar all bybebyggelse med närmaste omgivning. Gräns mot öster är Västerdalälven.

Det vore värdefullt om det öppna landskapet med spridda äldre gårdsanläggningar kunde bibehållas. Av avgörande betydelse är därför att gamla hus ej rivs eller byggs om kraftigt. Viktigt är således att fasadrenoveringar utförs med form- och ytbehandling som överensstämmer med den äldre byggnadstraditionen i byn. De gråa husen bör ej målas.

Ytterligare bebyggelse utanför befintliga gårdar bör undvikas. Eventuella nytillkommande byggnader på gårdarna bör anpassas till och underordnas det äldre byggnadsskicket i skala, material, färg och form.

Ofärgad gård i Duvnäs.

Högosta Riksintresse

Historik

Järna framträder som en etablerad bygd redan under slutet av vikingatiden. Det kan vi se av de spår den tidens människor lämnat efter sig som gravar, enstaka föremål, en skatt med silvermynt och framförallt de talrika platserna med s.k. lågteknisk eller för-

historisk järnslag. Ja, järnframställningens betydelse antyds ju redan i sockennamnet!

Strax ovanför Västerdalälvens älvbrinkar vid Högosta, i den flacka sandiga skogsmarken ligger flera järnframställningsplatser från yngre järnåldern. Besöker man dem syns de först som övertorvade, avlånga högar. Efter en stunds trampande och funderande framträder på många av platserna rektangulära eller U-formade vallar, vanligen 5-10 m stora, med omgivande högar. Vallarna och högarna innehåller järnslag – tung, blåsig och brun-svart. De rektangulära eller U-formade slaggramarnas funktion är svårförklarad. Men att de inrymt någon slags byggnad står numera ganska klart. På några platser har brända ugnsvägsbitar hittats i de påfallande jämna ytorna inom slaggramarna.

Flera av dessa järnframställningsplatser har daterats med hjälp av träkol innesluten i slaggstycken eller i slagghögar och vallar. En av järnframställningsplatserna i Högosta kan på detta vis hänföras till ca 400-talet e.Kr. och en annan strax söder om området till äldre vikingatid.

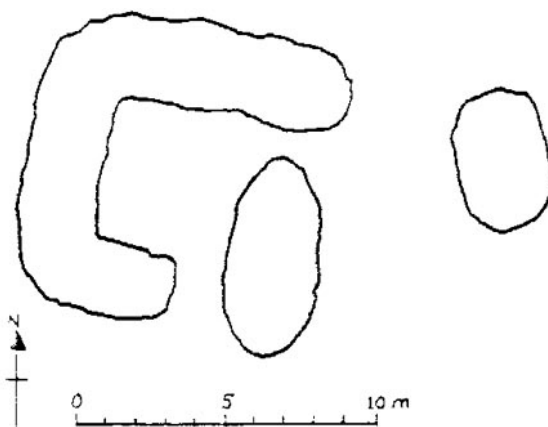
Marken tillhör Snöborgs by som by omnämns redan 1539 i skattelängderna trots att området ligger lite utanför centralbygden i socknen. I "Ssniöborgh" redovisas då två hemman. År 1550 har de ökat till tre, lika många som på Arwedsons karta från 1656. Schallrooth redovisar 1674/75 på sin karta fyra gårdstecken och i 1700-talets mantalslängder ökar mantalet; 1717 redovisas fyra och 1750 åtta nominati. Ett sekel senare är siffran uppe i 12.

Beskrivning

Området ligger mellan den gamla väg 533 och Västerdalälven och omfattar förutom fornlämningsområdet även bydelarna Högholen och Högosta. Själva Snö-

Slaggvall S om Västerdalälven vid Högosta i Järna, räi nr 21. Ett kolprov från vällen har daterats med 14C-analys till medelvärde 465 e.Kr ± 200 år.

Slaggvarp intill Dalälven. Det vallformade varpet har antagligen omgärdat ett mindre hus, som kan ha inrymt reduktionsugnen, Renritning av skiss från Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister för Järna socken, räi nr 22.

Högosta by.

borgs by ligger utanför riksintresseområdet och behandlas nedan.

Fornlämningarna ligger lätt uppfattbara i gles tallskog.

Högholen består främst av fyra relativt tätt liggande gårdar med bevarade uthus.

I Högosta ligger gårdarna mera spridda. Kring gårdarna ligger stora öppna ytor med hävdad jordbruksmark.

Några hushåll bedriver ännu lantbruk. Åker och äng hävdas ofta föredömligt. Regelrätt nyodling har även förekommit.

Bybebyggelsen är relativt väl bevarad med en del hela gårdar. På några ställen är manbyggnaderna något moderniserade. Någon enstaka fritidsstuga har uppförts på senare tid.

Värdering

Områdets värde ligger främst i de omfattande slagglämningarna från järnåldern och har klassats som riksintresseområde.

Även bymiljön är intressant med flera bydelar av olika utseende; en tät byklase i öppet läge samt mera spridd holbebyggelse i gles skogsmark. Bymönstret är relativt väl bibehållet. Genom bydelarna löper den gamla landsvägen som binder ihop landskapet. Jordbruksmarken hävdas.

Rekommendationer

Ett område innefattande slagglämningarna samt bydelarna Högosta och Högholen med öppen åkermark har avgränsats.

Slaggreterna är fornminnen och inga ingrepp får göras. Skogsbruk måste bedrivas med största hänsyn till dessa.

När det gäller bydelarna så vore det värdefullt om man kunde bibehålla det gamla bymönstret med omkringliggande öppet kulturlandskap. Månghus-systemet med ett varierat innehåll av byggnader är särskilt viktigt att upprätthålla. Byggnader bör underhållas så att de blir kvar. Ytterligare fritids- eller villabebyggelse i nya lägen bör undvikas. Eventuella nytillkommande byggnader på de befintliga gårdstomterna bör anpassas till och underordna sig det äldre byggnadsskicket i skala, material, färg och form. Upprustningar bör utföras med största omsorg beträffande husens exteriör.

Historik

Där nuvarande Vansbro stationssamhälle är beläget, hade Skamhed fäbodar redan vid mitten av 1600-talet. På Arwedsons karta från 1656 finns här "Skamhedz fäboder" med fem gårdstecken inritade.

På 1720-talet nämner Zackarias Holenius sjön Waan och "bron Wansbro i Järna". Ungefär tio år senare skriver Linné: "Efter 1 mils resa från Äppelbo for man öfver en ansenlig flod, Vanåen kallad, öfver hvilken låg en flottbro; samma flod kommer ifrån Elfdalen, löper genom Venjan, slutar sig strax nedan-

före i Vester Dalelfven." År 1765 reste bröderna Gahn samma väg och i marginalen skriver de: "Om våren, då floden är hög, och kabbarna skola flotas förbi, öppnas bron och läggs efter ena landet: och då sker överfarten för resande på färja, hvarföre ock på södra sidan om älven, en stuga är upbygd för färjekarlen." Ända fram till 1880-talet bestod Vansbro bara av en stor mosse där Västerdalälven och Vanån flyter samman. Enstaka fäbodvallar fanns på olika platser vid älven, men den enda fasta bosättningen

var brovaktarens stuga vid flottbron över Vanån, platsen för nuvarande landsvägsbron.

Som Vansbros födelseår räknas år 1890 då Mora-Vänerns järnväg blev framdragen hit, förlängd till Mora 1891. Vansbro blev en av länets större knutpunkter 1906, då SWB (Stockholm-Wästerås-Bergslagen) banan anslöts. 1934 byggdes järnvägen till Malung.

“Framsynta män med landshövding Curry Trefenberg i spetsen lade Vansbro station mitt i skogen och obygden. Men läget vid Västerdalälvens och Vanåns sammanflöde var väl valt och tron på platsens utvecklingsmöjligheter kom sannerligen ej på skam.” Ett samhälle vars näringsliv var baserat på järnvägen och sågverken växte hastigt fram och köpenskapen slog snabbt rot kring samhällets första egentliga gata - Stationsgatan (Järnvägs gatans namn fram till 1905-10). Redan 1893 fanns järnvägsstation, järnvägs-hotell, ångbryggeri, skjutsstation, skraddare, skomakare, urmakare, bagare och tre diversehandlare. Efter att stationen brunnit ned år 1898 tillkom den nuvarande ståtliga järnvägsstationen. Samhället som växte upp kring järnvägen var det första i Västerdalarna med industri som huvudnäring och mängder av arbetare, hantverkare och affärsmän flyttade in. De flesta som kom var värmlänningar.

Vansbro blev municipalsamhälle 1911 och planerna var att orten skulle bli Västerdalarnas stad. Samhället Vansbro har under 1900-talet utvecklats och växt ut åt olika håll med villaområden, hyreshus, affärsfastigheter, osv. till kommuncentrum.

1891 började Dalasågen, Vansbros största sågverk genom tiderna att byggas. Den togs i drift året därpå. På 1920-talet fanns sex ramar, amerikanskt torkhus, hyvleri och lådfabrik, vilket gav sysselsättning för 250 arbetare. År 1893 byggdes Brosågen, den ombyggdes 1914, 1918 och 1919 anlades en kolugn där man framställde träkol, trätjära, träsprit och rå terpen tin. På 1920-talet fanns arbete för 150 man. Ytterligare ett sågverk byggdes av AB Träkol. Bolaget stiftades 1889 av Uddeholms, Strömsnäs Järnverks och Bofors AB och hade som huvuduppgift att förse Värmlandsbruken med träkol. Av torrfuru och klenare virke som inte var exportdugligt började bolaget i samarbete med AB Industriebostäder tillverkning av monteringsfärdiga bostadshus efter detta bolags patenterade system Ibo. Tillverkningen påbörjades 1920. I bolagets katalog fanns standardtyperna med plan- och sektionsritningar t.ex. Lillstugan, Lyckan, Kullatorp, Solbo och Dalbo.

Andra industrier som fanns på 1920-talet var en torvströfabrik, filtskotillverkare, ång- och svagdricksbryggeri, O. D. Engmans smidesverkstad och hovslageri, K. E. Kock & C:s mekaniska svetsnings och reparationsverkstad och elektriska installationsbyrå,

AB Ch. Kroons mekaniska verkstad, maskinaffär och elektriska byrå.

På 1930-talet började utvecklingen att stagnera och efter andra världskriget drabbades samhället av svåra industrinedläggelser, först Dalasågen och sedan Träkolssågen. Järnvägen rationaliserade bort mellan 200-300 man och Inlandsbanan lades ner. En mängd små snickerifabriker kom som ersättning för Dalasågen.

Än idag är Vansbro en viktig industriort. Det finns bl.a. ett hypermodernt sågverk, Brosågen, och Westlings expansiva sågbladsfabrik samt en hel del nyetableringar. Vansbro är centralort för Vansbro storkommun, som 1972 bildades av Äppelbo, Järna och Nås socknar.

Vansbro hembygdsförening har i en skriftserie beskrivit Vansbros och de enskilda husens historia. Skrifter finns om Järnvägs gatan, Kyrkbyn-Lappstan-Svenssonsåsen-Allégatan, järnvägshistorien, industrihistorien samt området öster om Vanån.

Beskrivning

Järnvägs gatan i Vansbro har liknats vid ett Klondike, ett nybyggarsamhälle med en explosiv uppblomstring. Likheten mellan de två orterna återfinns i tiden för samhällsuppbyggnaden och i viss mån till bebyggelsens karaktär och utseende. Det kanadensiska samhället uppkom efter att en rik guldfyndighet upptäckts år 1896. För Vansbros del var järnvägens framdragande avgörande. Dalaortens guld var grönt och utgjordes av den massiva barrskogen.

Stationshuset.

Järnvägs gatan går i nord-sydlig riktning parallellt med järnvägen på gatans östra sida. Bebyggelsen längs gatan är relativt enhetlig, men ändå ytterst varierande. Här återspeglas hur olika ekonomiska förutsättningar, moden och stilideal påverkat samhällets historiska framväxt. De äldsta delarna av samhället utgörs av området kring själva stationen.

Det ståtliga stationshuset byggdes 1899, sedan den

gamla av trä brunnit ner året före. Det är uppfört i rött tegel med vita knutkedjor och omfattningar i nyrenässansstil, typisk för det sena 1800-talet. Stationsbyggnadens storlek vittnar om att man tänkt sig Vansbro som Västerdalarnas blivande stad. Byggnaden ligger centralt placerad och väl exponerad i eget majestät mellan järnvägsspåren och Järnvägs-gatan och är så märklig att den förklarats som byggnadsminnesmärke.

Runt stationen ligger den vackra järnvägsparken som anlades på 1910-talet. Kungastenen sattes upp 1924 och 1933 tillkom den staketkonstruktion med stenstolpar och kättingar som ännu är kvar. Efter kriget omdanades parken helt till en slags stadspark med gungor och fotbollsplan. Ett gammalt ånglok ställdes upp på 1970-talet för att påminna om järnvägens betydelse för samhällets framväxt.

Lokstallet.

Själva bangården består av flera spår. Här finns ett typiskt gammalt godsmagasin och i söder de tegelröda lokstallarna. Dessa har en annorlunda funktion idag, men är ändå så välbevarade att de måste anses ha ett mycket stort kulturhistoriskt och miljömässigt värde. Mora-Vänerns järnväg (Inlandsbanan) är numera nedlagd, men trafiken efter västerdalsbanan fortsätter, även om den inte är så livlig som tidigare.

"Personalen".

Intill lokstallarna ligger bostadsområdet "Personalen", som byggdes för järnvägens personal. Ett par av fastigheterna uppfördes på 1890-talet medan de övriga tillkom omkring 1920. Bebyggelsen är enhetlig. Samtliga hus är rödmålade med brokvistar i grönt och vitt, och taken är belagda med rött tegel. Hela området utgör en värdefull del av miljön längs gatan och vittnar om järnvägens stora betydelse för ortens tillkomst.

Mellan "Personalen" och stationen ligger ICA-hallen och posthuset. Uppförandet av dessa stora fyrkantiga byggnader med platta tak var typiskt för 1960-70-talet, men deras form och skala avviker på ett beklagligt sätt från den relativt enhetliga miljön längs gatan och passar dåligt in i helheten.

Elimkapellet.

Norr om stationen ligger kv. Klamparen, ett äldre bostadsområde med välskötta trädgårdar. Med nybyggarna kom folkrörelserna till bygden. Ett första Folkets hus uppfördes på Järnvägsgatans nordligaste tomt. Fastigheten revs 1981. Baptisterna uppförde sin samlingslokal, "Elimkapellet", något söder där-om. 1926 fick byggnaden sitt nuvarande utseende. Det är en vacker byggnad av trä, rödmålad med vit portal och vitmålade rundbågefönster.

Längst norrut på gatans östra sida ligger "Olas Lars" huset, det bäst bevarade bostadshuset längs gatan. Stugan är timrad i två våningar, rödmålad och klädd med locklistpanel. Den är såväl exteriört som interiört välbevarad och ett utmärkt exempel på 1800-talets enklare bebyggelse.

Mitt för stationen från kv. Boktryckaren i söder till kv. Haga i norr ligger de största och mest påkostade husen. Helt naturligt var detta centrala läge det mest attraktiva och förbehållet de välsituerade. De som inte hade samma ekonomiska förutsättningar, fick finna sig i att bebygga de mer perifera tomterna och då med mindre hus.

Av de stora fastigheterna är merparten uppförda i början av seklet. Från söder kan nämnas Hedbergsska

Byggnader mitt emot stationen. Byggnaden med den höga gavelspetsen är Kondishuset från 1903. Till höger om denna Jakobsson & Janssons affärsfastighet från 1913.

fastigheten, Dahlins, Steins, Vansbro Elektriska installations AB, Hedins, "Kondishuset", Jakobsson & Janssons, Fricks och Morens. På 1920-talet tillkom hotell Dalstugan och Bössfäll Åke Isakssons fastighet.

Byggnader mitt emot stationen. Till vänster det gamla kommunalhuset, uppfört ca 1920 som hotell Dalstugan.

I södra delen av gatan från kv. Boktryckaren minskar husens dimensioner och många står med gavarna mot gatan. Husen står tätt men en utglesning sker mot gatans sydligaste del. Samtliga nu nämnda byggnader är affärs- och bostadsfastigheter. Inom gatans norra del sker en successiv utglesning av bebyggelsen. Affärsfastigheterna är mindre och gröny-

Södra delen av Järnvägsgatan.

torna större. Norra delen av kv. Haga och kv. Barberaren är en trevlig miljö med mindre affärs- och bostadsfastigheter. I kv. Barberaren finns den enda fastigheten med en oförändrad fasad bevarad, nämligen Hagströms frisörssalong (Tomt 4).

Norra delen av Järnvägsgatan.

Norra delen av gatans bebyggelse består av bostadshus av varierande ålder, bl.a. två fastigheter byggda på 1940-talet, varav den ena är en bra representant för den funktionalistiska byggnadsstilen, dessutom finns ett par fasadtegelvillor från 1950-60-talen på vardera sidan av gatan.

Gatufasaderna har undergått märkbara förändringar under hela seklet. När de första boningshusen uppfördes på 1890-talet var dessa överlag av enklare slag. Det var små enkla rödmålade trähus, dels med träpanel, dels timrade stugor utan fasadklädsel, vilket visar nybyggarnas första knappa förhållanden. Järnvägsstationen, hotellet samt bolagshuset fick redan från början ett mer påkostat utseende med bl.a. lövsågeriarbeten. Att köpmännen längs gatan tagit intryck av bolagens och järnvägsarkitekturen är troligt. De fastigheter som är byggda från omkring 1900-1910 har större dimensioner och snickarglädjen börjar göra sig märkbar genom stora balkonger och verandor. En del av de äldre fastigheterna påbyggdes under samma tid och snickarglädjen med verandor, burspråk och balkonger blev ett utmärkande drag för bebyggelsen längs gatan. Några av dåtidens mest påkostade fastigheter var Steins (påbyggd 1911), "Kondishuset". Jakobsson & Jansson samt Fricks fastighet.

Vid sekelskiftet fick gatan gaslyktor som 1912 avlöstes av elbelysning.

I maj månad år 1916 drabbades Vansbro av en katastrofal vårflood. Vattnet steg en bra bit upp på husens bottenvåningar. Boningshusens fasader omslöt av vattenmassorna. Efter detta byggdes i norra delen av gatan en flytande trottoar av tjocka plank. På 1920-talet kom en våg av nya stilideal. Då bebygg-

des ett par tomter, som kvarstod obebyggda utmed Järnväsgatan, bl.a. Hotell Dalstugan och Åke Isakssons fastighet. Stilen blev stramare. I stället för att få en fasadbeklädnad med träpanel, så reveterades de nya husen och vitmålades. Detta mode spreds även till snickarglädjeshusen, vilka nu började reverteras samtidigt som balkonger och snickeridetaljer togs bort. Gatan fick ett mer uniformt utseende med en mer pastellfärgad karaktär. Som exempel kan nämnas Steins fastighet där fasaden ersattes med putsfasad och balkongernas träräcken ersattes med smidda balkongräcken. De enkla trähusen inom kv. Boktryckaren (tomt 8 och 9) blev påbyggda och reverterade. 1921 anlades avlopp.

På 1930-40-talet hade förändringen gått så långt att det mesta av den ursprungliga "vilda västernstilen" med träfasader och utsirade snickeridetaljer nu var borta. 1934 byggdes ordentliga trottoarer.

På 1950-talet blev det modernt att klä fasaderna med vita eternitplattor och att byta ut fönstren. Dessutom kläddes butiksfasaderna i en del fall med både rosa, gröna och gulbruna plattor som bryter mot husens övriga fasader.

På 1970-talet blev det populärt med brunbetsad fjäll- eller förvandringspanel samt vitt mexitegel på butiksfasaderna. Genom byte av fasadklädseln och nya och ibland mindre fönster har husens ursprungliga karaktär förändrats avsevärt.

Värdering

Järnväsgatan utgör ett karakteristiskt stationssamhälle där järnvägsområdet med byggnader och stationshus bär en relativt enhetlig och ursprunglig prägel som minner om den stora betydelse som järnvägen har spelat. Järnväsgatan med sin bebyggelse och affärer kompletterar helhetsmiljön kring järnvägen. Bebyggelsen efter Järnväsgatan kan betecknas som unik, då så gott som samtliga fastigheter finns bevarade från tiden för Vansbros födelse och framväxt omkring 1890-1920. Endast ett par fastigheter har rivits, däribland järnvägshotellet från 1893. Härigenom utgör bebyggelsen längs Järnväsgatan ett dokument över Vansbros historia som visar samhällets framväxt och utveckling.

En klassificering av bebyggelsen gjordes 1979. Den är i stort fortfarande aktuell. Trots att vissa fasader byggts om och moderniserats är även dessa byggnader viktiga för helhetsmiljön utmed Järnväsgatan. Uthusen är ofta välbevarade och viktiga i miljön. De bildar "väggar" utmed sidogatorna och skapar intressanta gårdsmiljöer.

De mest värdefulla byggnaderna är stationen, godsmagasinet, lokstallarna, "Personalen", Elimkapellet, "Olas Lars", Hagströms frisörsalong samt

de pampiga husen mitt emot stationen.

Av modern bebyggelse som ej passar så bra in i helhetsbilden, finns de tidigare nämnda ICA-hallen och posthuset samt ett par fasadtegelvillor i norra delen av gatan.

Rekommendationer

Området omfattar kvarteren längs hela Järnväsgatan i Vansbro från Norra Allégatan i väster till industriområdet i öster.

Utgångspunkten bör vara att Järnväsgatans kulturarv ska bidra till att utveckla en attraktiv miljö för handel, boende och turism.

Det är av största vikt att så mycket som möjligt av gatumiljön efter Järnväsgatan underhålls och bevaras. Fasaderna mot Järnväsgatan är speciellt viktiga. Gatuhuset hör funktionellt samman med bakgårdar och uthus och gårdsenheterna bör därför beaktas i sin helhet.

Ytterligare ny bebyggelse bör i regel undvikas. Det är viktigt att ingen utglesning av bebyggelsen görs. Vid ev. rivningar och nybyggnationer bör de ursprungliga husens höjd och volym följas och en anpassning ske till den äldre byggnadstraditionen när det gäller form, material och färg.

Mycket stor hänsyn bör iakttagas vid ombyggnader som förändrar husens utseende. I vissa fall kan det vara lämpligt att återgå till ett så ursprungligt utseende som möjligt. Den ursprungliga fasadklädseln var nästan genomgående en blandning av liggande och stående spåntad träpanel som varit rödmålad, med vita knutar, fönsterfoder och våningsband. Från 1920-talet blev det vanligt med putsfasader. De fastigheter som klätts med eternitplattor kan med fördel återgå till träfasader. En god hjälp för fastighetsägarna som vill återställa fasaderna i ursprungligt skick är de gamla foton som kulturnämnden samlat in.

Några fastigheter längs gatan är så kraftigt avvikande att de förvanskar gatumiljön, bl.a. ICA-hallen och posthuset. Liknande bebyggelse längs gatan måste förhindras. Eventuellt kan de befintliga avvikande husen byggas om, så att de bättre passar in i miljön.

Stationshuset är redan byggnadsminnesmärke och skyddat enligt lag. Järnvägsområdets övriga byggnader bör vårdas. Förfall och eventuell förbuskning i området måste hållas efter. Järnvägsparken hör samman med stationen och bör hållas stram. Det vore värdefullt om Järnväsgatan skulle kunna återfå sin gamla allé.

Morn, Grånäs

Historik

Namnet Morn kommer troligen av "mor", vilket närmast betyder skogbevuxet myrland. Grånäs har otvivelaktigt att göra med "gråda", dvs en mindre fors, och torde härvidlag åsyfta den gråda som finns strax nedströms älvbron.

Morn omnämns i samband med Älvsborgs lösen under 1570-talet, medan Grånäs först senare synes uppträda i de historiska akterna.

På Arwedsons karta från 1656 finns emellertid Morn ej upptaget, ej heller finns där några gårdar markerade. Schallrooth har dock 1674/75 för Morn markerat både namn och tre gårdar uppströms älven.

Grånäs finns varken på Arwedsons eller på Schallrooths karta. Någon bebyggelse finns inte heller markerad på älvens högra strand mitt emot kyrkan.

I mantalslängderna 1653 uppges för Morn tre bönder och ett sekel senare sex. År 1750 har också Grånäs dykt upp i mantalslängderna och då nämns fyra bönder. Hundra år senare uppges för Morn 15 och för Grånäs sex hemman. Kring 1920 hade Morn ett dussintal gårdar, medan det i Grånäs fanns ett 20-tal.

Beskrivning

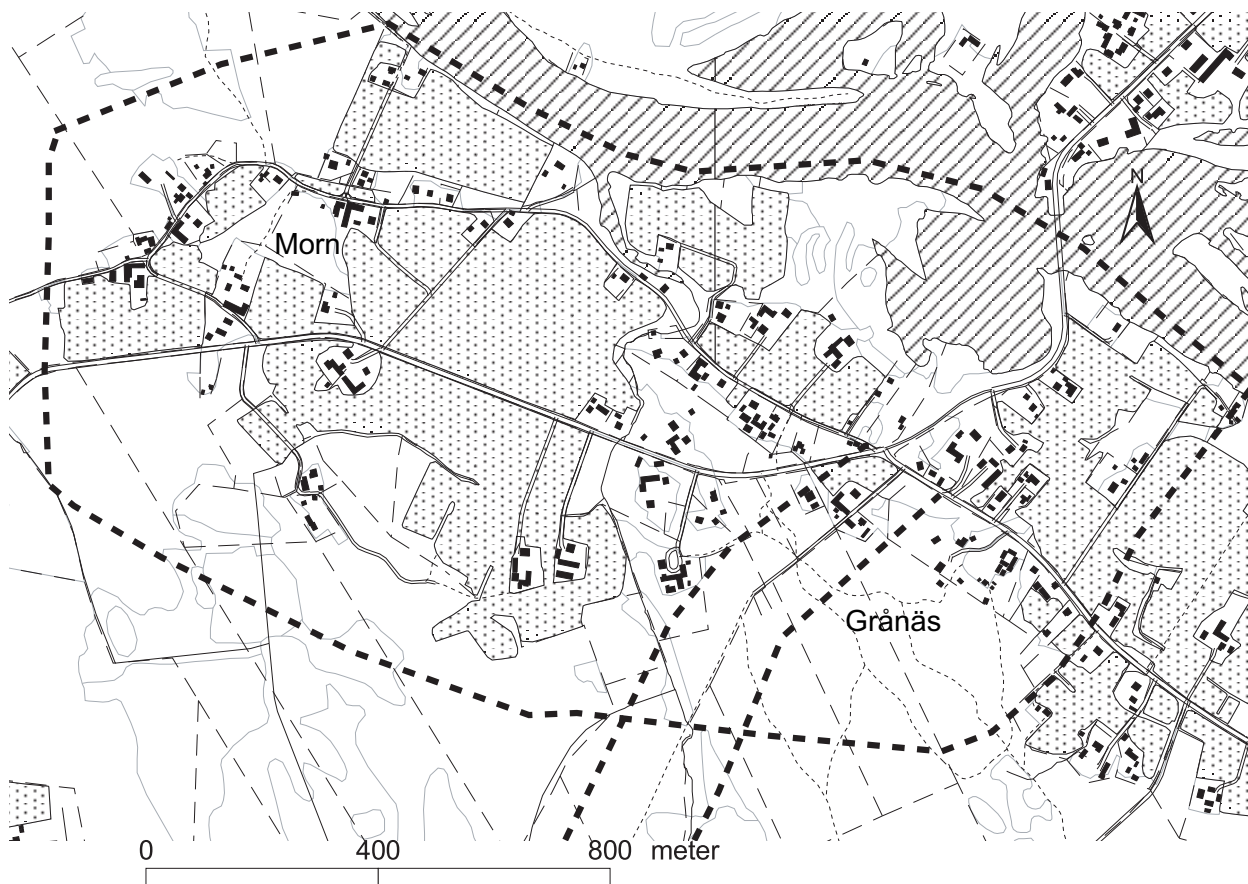
Området omfattar två grannbyar med omgivande odlingslandskap. Bebyggelsen är koncentrerad dels kring den gamla vägen i väster, dels i anslutning till Grånäs i öster med ett par större gårdar med markant exponering i odlingslandskapet i byns centrala del.

Gård i Grånäs.

Bebyggelsen i Grånäs är något mera spridd och har mera kontakt med älven. En äldre hel gård är belägen i norra delen av byn vid viken Kringlan.

Många hela gårdar fanns kvar med ekonomi-byggnader. Manbyggnaderna är dock ofta mer eller mindre ombyggda. I Grånäs finns en hembygdsgård som speglar den äldre bebyggelsen i socknen. Den gamla skolan har blivit skolmuseum.

Den gamla skolan i Grånäs. Numera museum.

Skvaltkvarn i Morn, "Rälgskalpa". Låg förr ovanför Hulsåns inlopp i Kvarnsjön. Hålls i stand av hembygdsföreningen.

Moderna villor och en del fritidshus finns spridda i de båda byarna.

Förbindelsen över Västerdalälven utgjordes förr av Bässarbron, uppförd 1837 efter en idé av Högosta Lars Matsson från Snöborg. Då den nya bron stod färdig 1950 revs Bässarbron. En minnessten finns

rest på norra älvbrinken. Vid norra brofästet står idag Järna sockenmagasin från 1700-talet, ditflyttat under andra hälften av 1800-talet.

Värdering

Två grannbyar med relativt väl hållen bebyggelse. De stora gårdarna i Morn speglar en äldre ekonomisk högkonjunktur och exponeras på ett påtagligt sätt av den öppna åkermarken i byns centrala del. Bebyggelsen flyter väl in i landskapet. Den moderna bebyggelsen har inte hittills splittrat sönder den äldre kulturmiljön i någon större utsträckning. Norra Grånäs med hembygdsgården har också intressant bebyggelse av äldre typ. Området kring den rivna Bässarbron är kulturhistoriskt intressant. Härvidlag får inte glömmas udden på norra sidan älven med minnesstenen och det gamla sockenmagasinet. Det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är betydande, två byar väl värda att ta vara på.

Rekommendationer

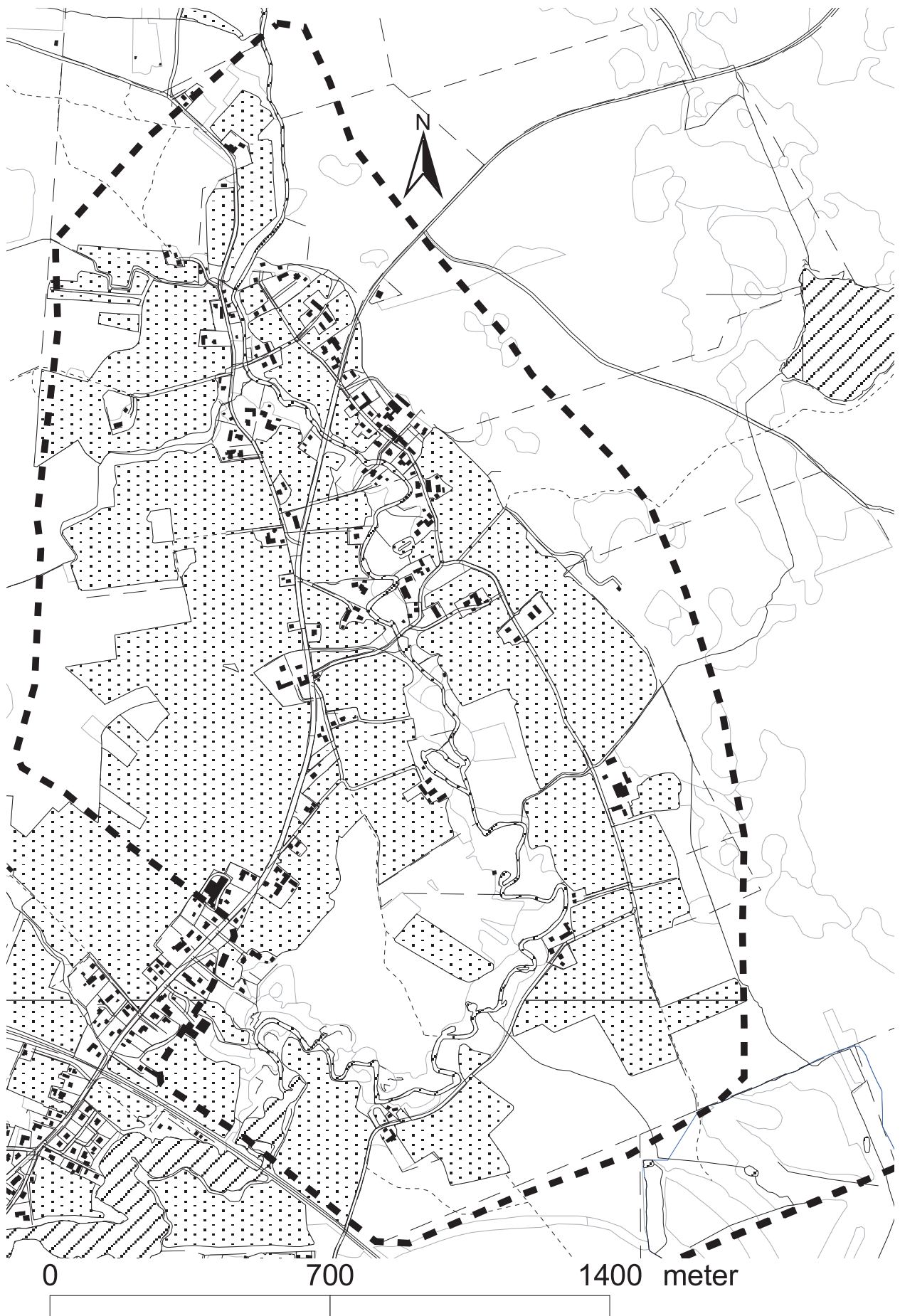
Det avgränsade området innefattar bebyggelseområdet i Morn utom gårdarna norr om den gamla vägen. I Grånäs har gränsen dragits söder om hembygdsgården, uteslutande byns södra del med övervägande modern villabebyggelse. Udden på norra sidan älven ingår också i bevarandeområdet.

Det är värdefullt om bystrukturen med hela gårdar och ett öppet odlingslandskap kan bevaras. Eventuell nytillkommande bebyggelse bör helst uppföras på eller nära befintliga gårdar och anpassas till det äldre byggnadsskicket i skala, material, färg och form. Området kring bron är särskilt känsligt och stor försiktighet bör iakttas vid eventuella ingrepp.

Morn.

Noret

Historik

I nordligaste delen av byn finns rester av äldre järnhantering i form av slaggvarp i anslutning till ån Noret.

Byn omnämns i tiondelängder fr.o.m. 1550-talet och även i Älvsborgs lösen under 1570-talet. Mantalslängden 1653 upptar sju bönder och på Arwedsons karta 1656 finns i "Nore" åtta gårdar inprickade uppströms ån Noret. Inventeringen 1664 anger att det i Noret fanns tre kvarnar. Dessa brukades av bönder från ett flertal byar i socknen. På Schallrooths karta från 1674/75 finns 12 gårdar markerade på östra stranden av ån Noret och på den västra endast en. Två kvarnar är markerade i närheten av nuvarande väg 71.

Linné antecknar 1734 före-komsten av en kvarn i Noret och tillägger att där också fanns en sluss för trävirket "som ofwanföre ymnigt låg i samma flod". Då vårfloden kom släpptes virket iväg och transporterades av Västerdalälven nedströms för vidare färd till gruvan i Falun. År 1750 anger mantalslängden 14 bönder i Noret och 1850 uppges 34. Under 1920-talet fanns ett 50-tal gårdar i byn.

Gård i norra delen av Noret.

Beskrivning

Bebyggelsen har vuxit fram med ån Noret som utgångspunkt. Byn genom-skärs av väg 570 samt mindre och äldre byvägar med bebyggelsekoncentrationer. På de stora öppna ytorna finns också ensamgårdar. Bebyggelsen i söder kring väg 570 utgörs till stora delar av villabebyggelse. Åker och äng hävdas till största delen, varför igenbuskning är relativt sällsynt. Gårdarna är oftast delvis ombyggda, även om exempel på äldre välbevarade gårdsmiljöer finns.

Utglesning har i vissa fall förekommit och några äldre gårdar har ändrat karaktär och blivit fritidsbostäder. Helt modern fritidsbebyggelse förekommer också i området.

Öde gård i Noret med gråstensskorsten.

Värdering

En bymiljö bestående av några tätare byklungor, mindre gårdsgupper och spridda ensamgårdar i ett välhävdat odlingslandskap. Öppen kontakt mellan gårdsklungorna. Ån Noret som meandrar genom byn utgör ett rogivande och levande inslag. Det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är betydande, en bymiljö väl värd att ta vara på.

Rekommendationer

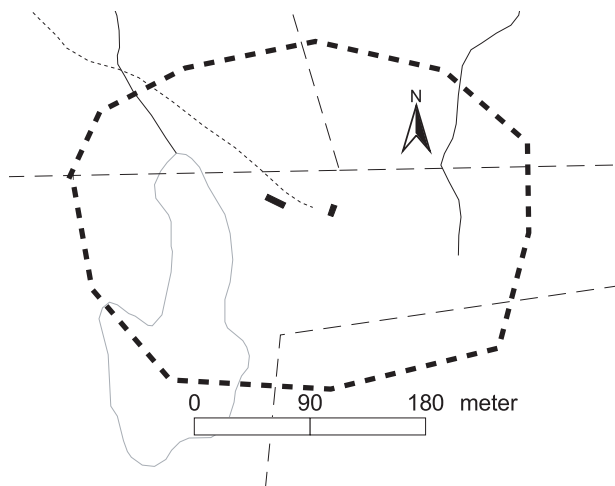
Avgränsning har skett så att hela det äldre odlingslandskapet med tillhörande gårdar ingår i området. Den moderna villabebyggelsen i sydväst har utesluts, liksom den gamla kvarnplatsen vid väg 71. Detta område ligger numera utanför byn på gränsen mellan Emaus och Kvarnåker

Det är önskvärt att det öppna odlingslandskapet med markerade gårdsklasar bibehålls. Det är således av vikt att de öppna ytorna ej bebyggs, utan även i fortsättning reserveras för jordbruksändamål. Ytterligare bebyggelse kan uppföras i anslutning till den äldre, om den anpassas till det äldre byggnadsskicket i form, material, färg och skala. Fasadenoveringar bör utföras i material, form och ytbehandling som överensstämmer med den äldre bebyggelsen.

Gårdar i Noret.

Pältoso

Öster om Örskogen har förut legat ett antal ensamliggande finntorp; Svarberget, Stentjärnsberget och Pältoso. Pältoso ligger 1,5 km öster om Örskogen, varifrån en stig leder. Namnet kommer troligen av finskans *pelto* = åker och *suo* = mosse. Gården beboddes fram till 1940-talet. Ända till 1970-talet hölls slåttern uppe.

Gården består av en enkel parstuga samt en ladugård. Stugan har spis och skorsten murad av natursten. Den omgivande marken är fortfarande delvis öppen och de gamla åkrarna kan fortfarande

uppfattas. Vid en äldre ränn står fortfarande hässjevirke. Körbar väg har aldrig funnits.

Värdering

Pältoso ger en mycket tydlig bild av hur ett ensligt finntorp kunde te sig. Det kulturhistoriska värdet är betydande.

Rekommendationer

Området utgörs av marken runt om gården.

Det är av största betydelse att byggnaderna underhålls och bevaras. Det vore av stort värde om man kunde undvika att markerna ytterligare växte igen. Ny bebyggelse bör ej tillåtas.

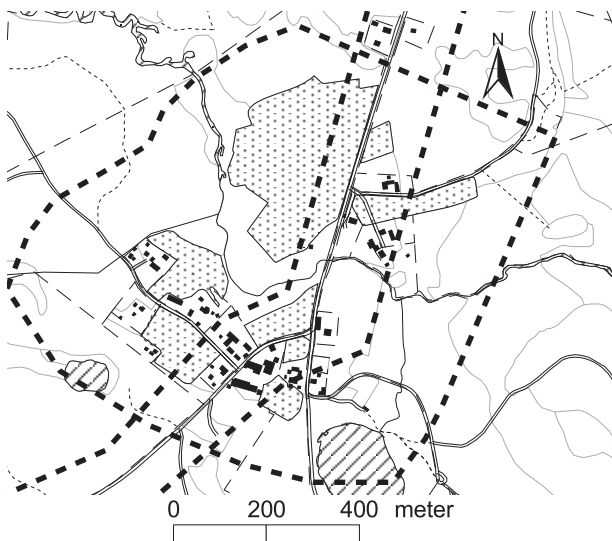

Ladugården.

Det enkla bostadshuset i Pältso.

Rutån

Historik

Rutån finns omnämnt i handlingar från 1660-talet och byn synes ha tillkommit under detta århundrade. I mantalslängden 1750 finns två bönder antecknade (Jonas Larsson och Hans Kristoffersson). Vid storskiftet 1849 anges 14 hemman och i mantalslängden för året efter 13 st. Under 1920-talet fanns i byns båda delar ett 20-tal gårdar.

Beskrivning

Byn består av två klasar, dels en i norr invid Västerdalälven (Ruttsholar), dels en cirka en kilometer sydost om denna i skogen kring ån Rutån (Ruttsbron). Den senare är troligen sekundär i förhållande till den förstnämnda. Gårdarna i Ruttsbron är i huvudsak delade på två klasar, dels en efter en mindre sluttning i väster kring en äldre väg, dels ett par gårdar i nordost.

Endast fyra bofasta hushåll finns numera i Ruttsbron, varav ett har satsat på stordrift med kreatur och brukar all uppodlad jord. Även nyröjning och återupptagning av delvis igenbuskad jordbruksmark förekommer.

Gårdarna ligger kvar på sina ursprungliga platser, även om de delvis moderniserats. Ekonomibyggnader finns kvar i stor utsträckning. De gårdar som inte har fast bosättning används som fritidsbostäder eller av föreningar. Uppe på krönet invid genomfartsvägen ligger en mycket välbevarad gammal gård.

I den äldre bybebyggelsen kan endast några få moderna fritidsstugor iakttas. Vid Glatjärn i södra delen av byn finns en badplats.

Värdering

En välbevarad bymiljö, även om en del moderniseringar av själva byggnaderna utförts. De öppna och intensivt brukade fälten ger slående perspektiv på den i landskapet fint placerade bebyggelsen. Återuppodlingen av tidigare nedlagd jordbruksmark utgör ett intressant inslag. Äldre tiders uppodling av mark, återspeglas på detta sätt i ett modernt storjordbruk.

Rekommendationer

Området som avgränsats utgörs av hela Ruttsbron och omfattar all odlad mark.

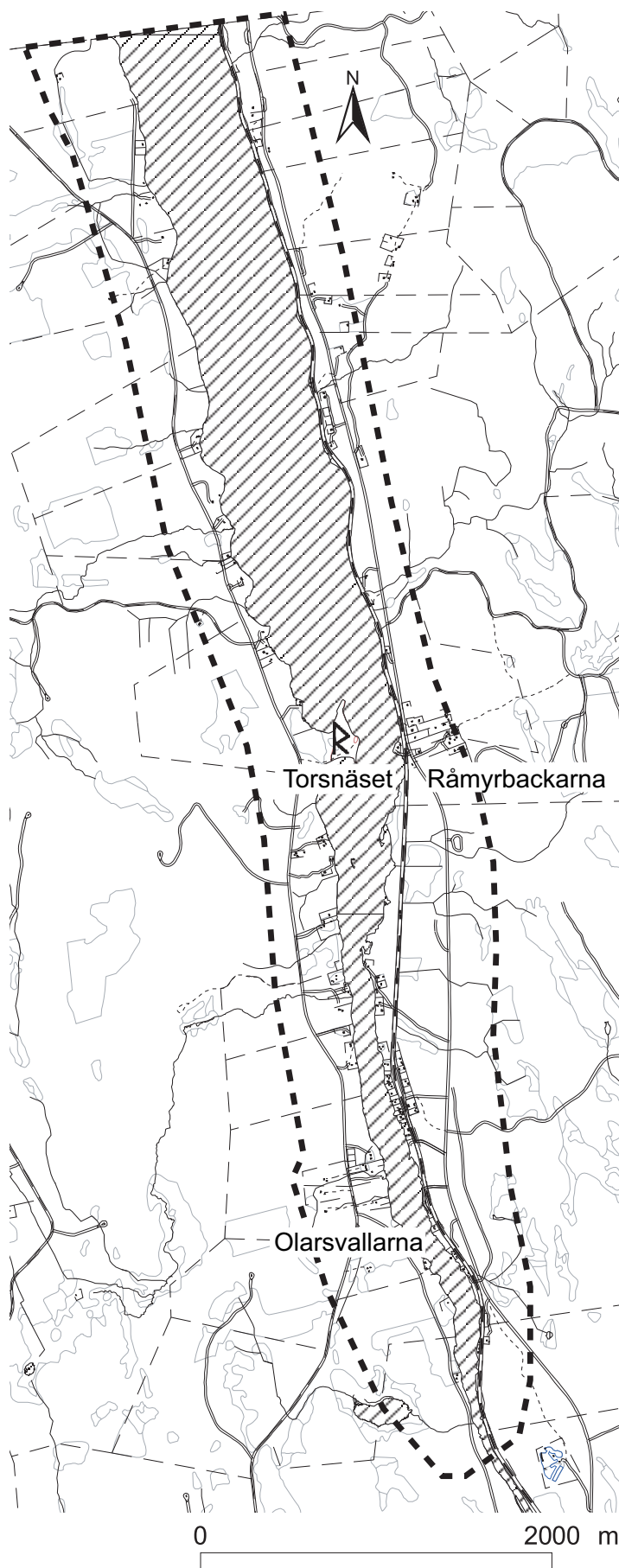
Det är önskvärt att det öppna kulturlandskapet med äldre gårdar bibehålls. Ny bebyggelse utanför befintliga gårdsplatser är olämpligt. Eventuell nytillkommande bebyggelse på de befintliga gårdarna bör anpassas till och underordnas det traditionella byggnadsskicket i skala, material och form. Rivning av äldre byggnader skulle utarma bymiljön.

Rutån från norr.

Sjön Van Riksintresse

(området fortsätter i Mora kommun)

Sjön Van är en långsmal sjö i mestadels moränmark. I norra delen av sjön finns ett sanddeltaområde, bildat kring den norrifrån kommande Vanåns inlopp i sjön. Längs med Vanån finns också en grus/rullstensås. Vanåns vattensystem torde ha varit lättframkomligt för båttrafik. Endast smärre forsar finns. Det är därför inte så underligt att området utgör ett betydande stenåldersområde.

Vid Vansjöns norra ände och vid Stora Finnäset, en udde på östra sjösidans mitt, ligger ett flertal betydelsefulla stenåldersboplatser. Fyndmaterialet utgörs av avslag samt olika redskapstyper representativa för olika tider. Exempelvis finns det en kölskrapa, flera handtagskärnor samt små och stora pilspetsar från äldre och yngre stenåldern. Bergarts materialet utgörs i huvudsak av lokala kvartsitbergarter. Något redskap är av skiffer. En relativt stor del av fyndmaterialet är av flinta, vilket tyder på sydliga kontakter.

Vid Vanån, uppströms sjön Van, finns ett fångstgropssystem med ca 20 gropar. Systemet följer här en genom åsträckningen naturlig avspärrning mot Vanån.

Från järnåldern finns bl.a. två gravfält. Det större är beläget på Stora Finnäset. Det andra gravfältet är mindre och ligger på Torsnäset i sydvästra delen av sjön. Gravfältet är delvis undersökt och hör sannolikt till yngre järnåldern. Vid sjön finns även järnframställningsplatser med slagghögar från förhistorisk tid.

Denna långsmala sjö i det arkeologiskt betydelsefulla Vanåns vattensystem, och mellan viktiga fornlämningskoncentrationer, Järna-Venjan, gav många goda, naturliga förutsättningar för nomadiserande fångstfolk under förhistorisk tid.

Från senare tid finns flera fäbodställen samt Vans station längs järnvägen mellan Vansbro och Mora. Dessutom har ett stort antal fritidshus uppförts.

Råmyrbackarna.

År 1820 hade Råmyrbackarna 9 olika brukare fördelade på byarna Skalö och Västgård. Efter storskiftet användes endast fyra täkter och då av bönder bara från Skalö. Vid inventeringen 1976 fanns sex fäbodstugor. Fäbodstället är beläget 275-285 m.ö.h. och cirka 12 km fågelvägen från hembyn. Mellan fäbodstugorna och sjön skär väg 242 samt nedlagda inlandsbanan Vansbro-Mora. Vid vägen och ned mot sjön finns modern fritidsbebyggelse liksom söder om de gamla fäbodstugorna.

Stugorna ligger väl samlade, vilket är relativt ovanligt i Järna socken. De har tillkommit efter storskiftet på ett hemmans ursprungliga del av fäbodstället.

Bebyggelsen är mestadels ofärgat grå och stugorna är lätt restaurerade. Ekonomibyggnader är kvar i

viss utsträckning. Igenbuskning sker, men kring stugorna är det relativt öppet.

Rämsmyrbackarna

Fäbodstuga i Rämsmyrbackarna

Olarsvallarna

År 1820 hade fäbodstället 22 olika brukare från byarna Skamhed, Duvnäs, Ilbäcken, Skålö, Nordanåker och Kvarnåker. Efter storskiftet var det endast 11 bönder från Skålö som nyttjade fäbodstället.

Namnet har troligen att göra med gårdsnamnet Olars som är företrätt i Skålö.

Fäbodstället är beläget 250-285 m.ö.h. i tät skog i en östsluttning ned mot Vanån i öster. Till hembyn Skålö är det 10 km fågelvägen. Stugorna är utspridda i skogen med små täkter omkring. En skogsbilväg går genom området, som emellertid ej kommer i direktkontakt med bebyggelsen.

Fäbodstuga med uthus i de nordvästa delarna av Olarsvallen.

I nordost vid Vanån finns främst modern fritidsbebyggelse, medan den äldre är belägen i väst och syd.

De gamla stugorna är relativt väl bevarade och det finns även någon ekonomibyggnad. I nordost och sydost är de dock ombyggda helt och hållet till fritidsstugor. Vid fäbodstället finns nu cirka dussintalet stugor och drygt lika många övriga hus. Ingen har kreatur utan täkterna växer mestadels igen. Blockrik moränterräng med tät skog inpå knutarna.

Värdering

Sjön Van är en representativ miljö för de ovanför högsta kustlinjen i hela landskapet vanliga stenåldersbosättningen. Vid de många vattendragen och sjösystemen har fångst- och fiskemöjligheterna varit rikliga. Vid sjön Van har fångstkulturen haft kontinuitet in i järnåldersskedet och på Torsnäset finns ett mycket intressant gravfält. Naturmiljön är i stora delar opåverkad av bebyggelse vilket ökar värdet på fångstbosättningarna.

Där finns dessutom en kontinuitet till 1900-talet genom Rämsmyrbackarnas fäbodställe, vars kvaliteter består av bebyggelsens välbevarade struktur, stugornas placering i landskapet, närvaron av ekonomibyggnader och husens ursprungliga gråa färgton. Det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är stort och bör tas till vara.

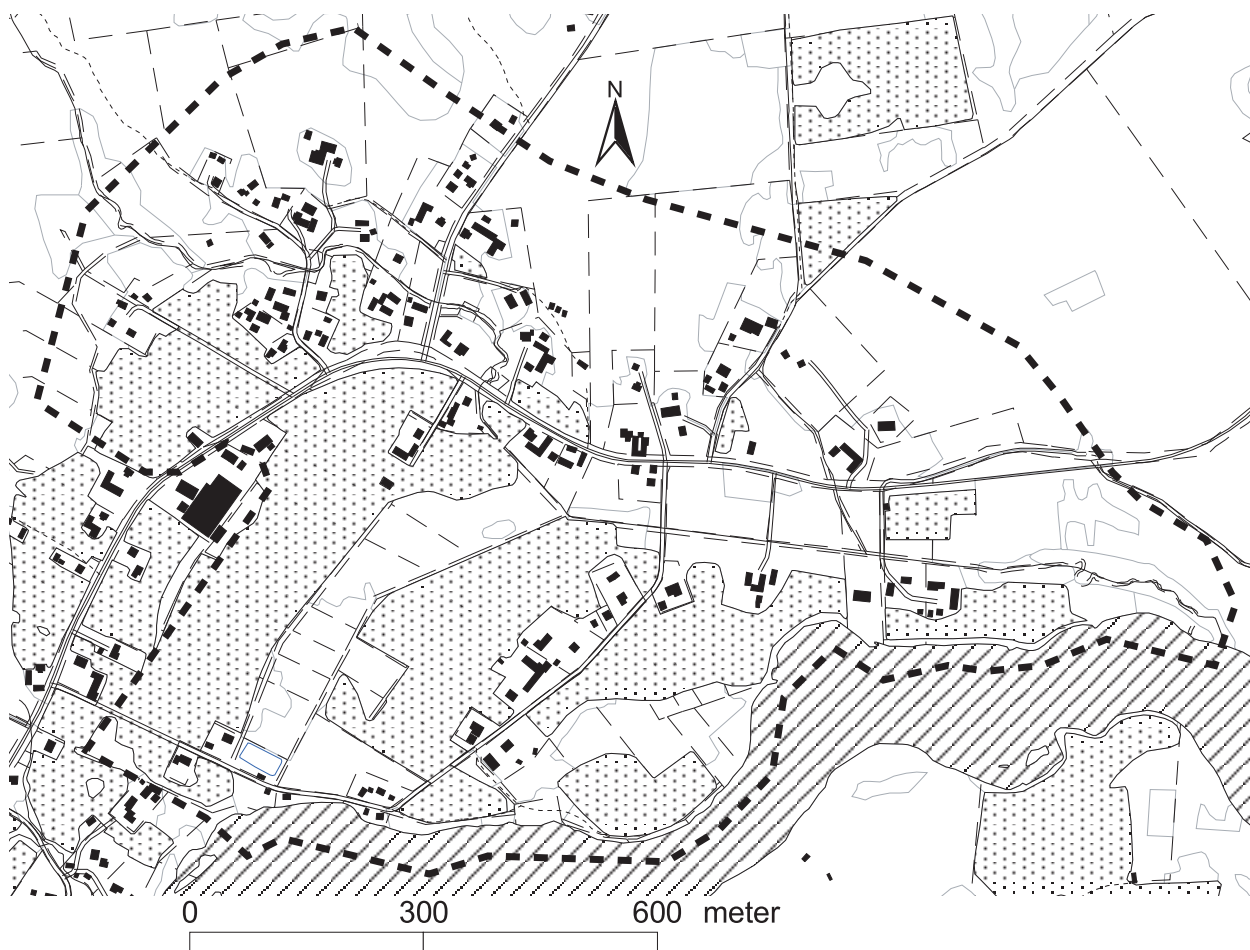
Olars-vallen vid sjöns sydvästra del är ett fäbodställe med delvis bevarad karaktär, spridda stugor i blockrik och urskogsliknande terräng. Det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är betydande, en fäbodmiljö väl värd att bevara.

Rekommendationer

Fornlämningarna är skyddade i lag och får inte rubbas. Skogsbruk ska bedrivas med hänsyn till fornlämningarna. Ny bebyggelse eller andra verksamheter bör inte tillåtas i tidigare obebyggda landskapspartier då den skulle störa det visuella intrycket av fornlämningarna utmed sjön. Den av bebyggelse opåverkade naturmiljön är en viktig inramning och förutsättning för upplevelsen av dessa.

Byggnaderna vid Rämsmyrbackarnas och Olarsvallarnas fäbodar bör underhållas och bevaras. Rivningar bör undvikas. Upprustningar bör utföras i material, form och ytbehandling som överensstämmer med den äldre fäbodmiljön. Ytterligare fritidshus vid Rämsmyrbackarnas fäbodvall och i de västra och södra delarna av Olarsvallen bör undvikas. Karaktärsbildande träd och formationer bör bevaras. Markerna bör hållas öppna.

Skamhed

Historik

Slagg har påträffats på ett flertal ställen i byn, vilket indikerar en äldre primitiv järnhantering.

I skattelängderna från 1539 finns Skamhed upptaget med fyra bönder, liksom även 1550. År 1653 upptas i mantalslängderna sju bönder och på Arwedsons karta 1656 finns nio gårdar grupperade kring vägen. Schallrooths karta 1674/75 upptar också nio gårdar i "Skamsby".

Mantalslängderna 1717 upptar 13 och 1720 12 bönder. År 1750 har det stigit till 14 och 1850 redovisas 33 nominati.

1730-tal nämner Linné gästgivargård.

1932 byggdes ett föreningshus (IOGT).

Beskrivning

Bybebyggelsen är främst koncentrerad till väg 71 på norra sidan av Västerdalälven. En stor oregelbunden relativt tät byklunga samt glesare spridda gårdsgrupper. Några gårdsklasar finns även utanför denna sträckning.

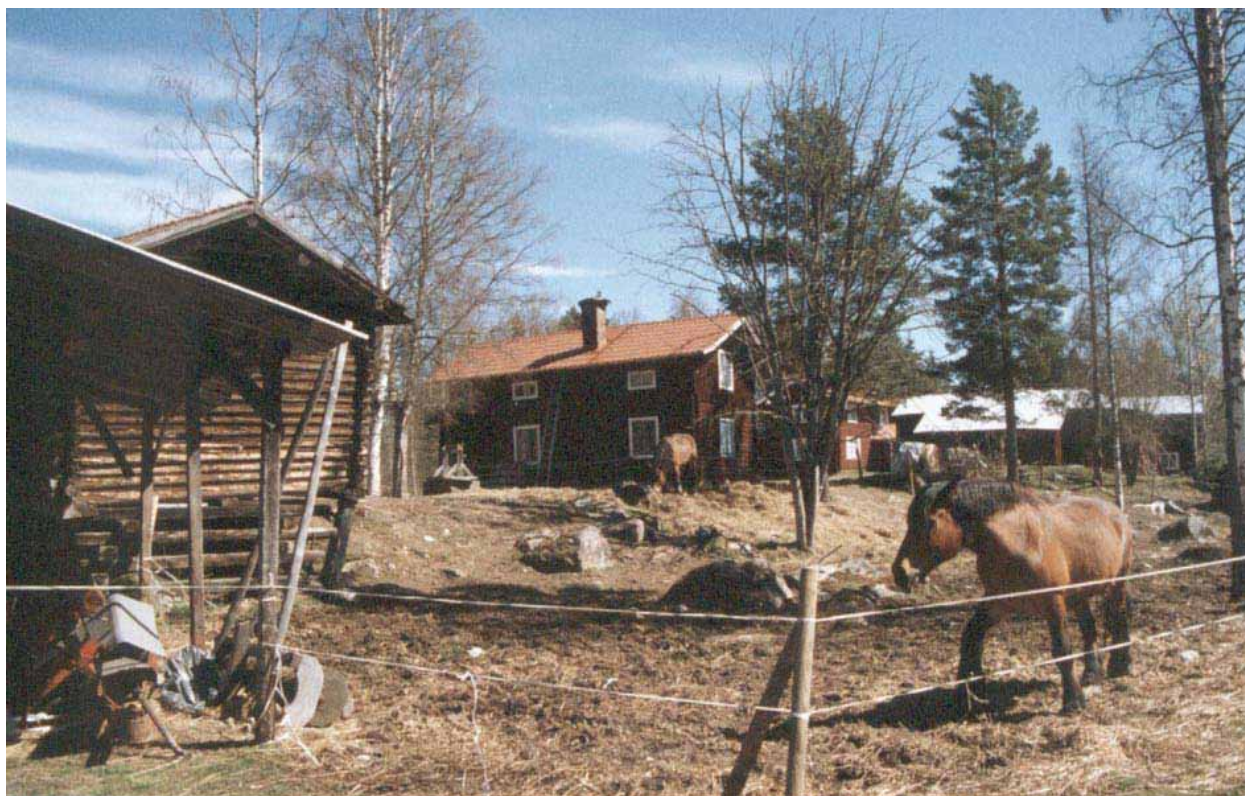
Relativt många hela gårdsanläggningar finns kvar med gamla ekonomibyggnader, även någon ganska ålderdomlig manbyggnad.

Ett hushåll har kreatur. Åker och äng hävdas mestadels, varför kulturlandskapet hålls öppet.

Villor finns utspridda i hela byn, också i de äldre miljöerna. Även fritidsbebyggelse är i mindre utsträckning företräd.

Äldre ofärgad gård i Skamhed.

Gård i Skamhed.

Värdering

En relativt stor bymiljö där det äldre bymönstret till stor del finns kvar med tät bebyggelse och flera äldre ganska hela gårdar. Dock har en del modern villa- och fritidsbebyggelse tillkommit i spridda lägen i byn. Trots detta är det kulturhistoriska och miljömässiga värdet stort, en bymiljö väl värd att ta hand om.

Rekommendationer

Området omfattar största delen av bebyggelsen i byns norra och östra delar med angränsande öppet odlingslandskap och närmaste mindre skogspartier. Gräns mot söder är Västerdalälven. Byns västra delar med mera gles och skiftande bebyggelse har uteslutits.

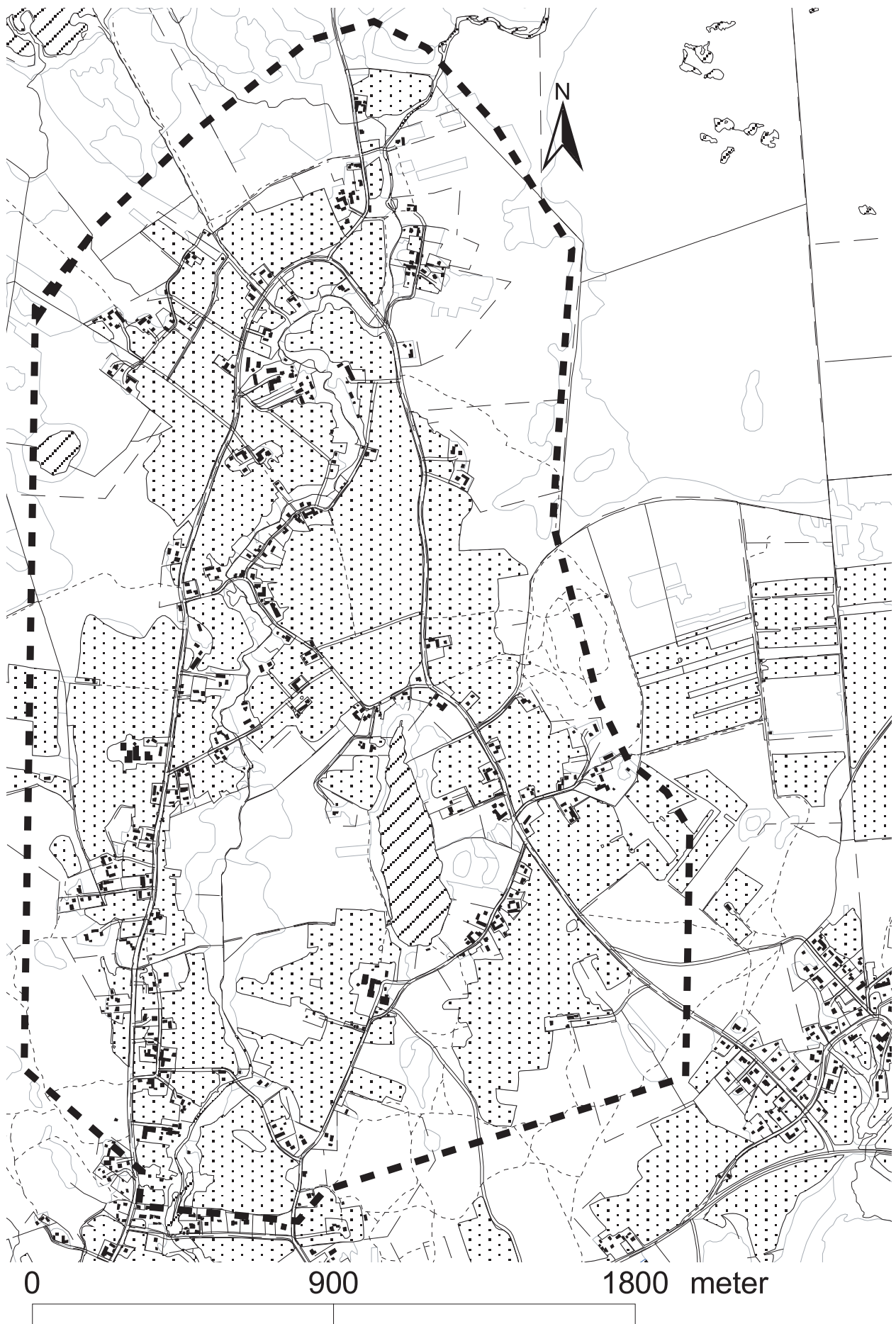
Det vore värdefullt om den täta byklungan i det öppna odlingslandskapet kunde bibehållas. Av största vikt är därför att den äldre bebyggelsen ej utglesas. Fasadrenoveringar bör utföras i material, form och ytbehandling som överensstämmer med det äldre byggnadsskicket. Viktigt är att kulturlandskapet hålls öppet.

Ytterligare bebyggelse bör inte uppföras i nya öppna lägen, utan i anslutning till redan befintliga gårdar, samt anpassas i form, material, färg och skala till det äldre byggnadsbeståndet.

Gård i Skamhed.

Skålö

Gårdar i Skålö omgivna av åkrar.

Historik

Ortnamnet har inget med ö att göra. I skattelängderna 1539 och 1550 liksom ibland även senare, skrivs det "Skåla". I domboks-material från samma tid skrivs det ibland "Skåle" och "Scole". Ortnamnets betydelse har inte närmare utretts.

Slagg efter äldre tiders järnhantering har påträffats på ett flertal ställen i byn. År 1881 hittades en stor silverskatt vid ån Hulån i norra delen av byn. Fyndet innehöll några silverföremål samt över 400 silvermynt omspannande tiden 728-1099 e Kr. Fyndet pekar på att byn spelat en viktig roll redan under järnåldern

Norr om Skålö kring sjön Rälgen finns ett flertal fornlämningar. Genom Skålö går också den s.k. Postvägen Falun-Malung, som vintertid användes vid posttransporter. Den har också använts vid frakter mellan Lövsjön i Floda och Tansån i Mockfjärd å ena sidan och Eriksfors bruk å andra. Postvägen utgjorde även en förbindelse med Venjan och Mora.

Skålö var tidigt en av Järnas största byar. Skattelängderna 1539 upptar fyra bönder och 1550 har denna siffra fördubblats. Då är endast Storbyn större med sina 13 bönder. Nämndemän vid tinget i Järna vid denna tid kom ofta från Skålö. Både 1548 och 1550 var hela fem nämndemän från denna by. I byn fanns under indelningsverkets tid ett segantboställe.

Mantalslängderna 1653 visar att Skålö blivit den överlägset största byn i socknen med sina 24 bönder. Den näst största var Storbyn med åtta.

Enligt tradition lär bebyggelsen i norra delen av byn (Nolabrostan) utgöra den äldsta kärnan. Arwedsons karta från 1656 och Schallrooths från 1674/75 synes stödja detta påstående. De gårdsmarkeringar som finns på dessa kartor har fått en place-

ring i vad som idag kan kallas norra Skålö.

Mantalslängderna 1717 och 1720 upptar 25 respektive 23 bönder. År 1750 redovisas dock 33 bönder och 100 år senare 66. Under 1920-talet uppger Forsslund att det i byn fanns 110 gårdar.

Beskrivning

En vidsträckt bymiljö med många större och mindre byklungor. Bebyggelsen är belägen på slättmark kring belagd byväg samt efter mindre bygator som utgår från denna. Bebyggelsegrupperna är ofta täta kring bygatorna. Mellan de olika bydelarna finns stora öppna fält som ger perspektiv och nära kontakt i byn trots stora avstånd. Det ger kulturlandskapet en speciell karaktär. Ån Hulån rinner genom byn.

Flera gårdar är av nordsvensk typ med väl bevarat månghussystem. Manbyggnaderna är ibland något ombyggda, men många äldre parstugor ingår i gårdsfyrkanterna.

Ett tiotal hushåll har kreatur, varav ett par i stor-drift. Höns, får och hästar finns också. Åker och äng hävdas i mycket stor utsträckning. En uppräckning har på senare år skett på detta område.

Villabebyggelse finns främst i södra delarna, samt spridd vid några äldre gårdar. Fritidsbebyggelsen är ringa och återfinns i bebyggelsens utkanter.

Värdering

En av Dalarnas största byar med många större och mindre byklasar spridda över ett stort öppet odlingslandskap med ett nät av bygator. Mot de öppna kontakterna i landskapet svarar de tätbyggda byklungorna. Tillsammans utgör de ett karakteristiskt äldre kulturlandskap, där det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är stort och bör tas till vara.

Äldre gårdar i Skålö.

Rekommendationer

I princip all bebyggelse i Skålö med mellanliggande öppet odlingslandskap har avgränsats. I södra delen har ett perifert område med modern villabebyggelse uteslutits.

Det vore värdefullt om man kunde bibehålla det karakteristiska öppna odlingslandskapet med täta bebyggelseklungor. Av avgörande betydelse är således att inte spridd villabebyggelse tillkommer i det öppna landskapet på nya tomtplatser, att gårdarna

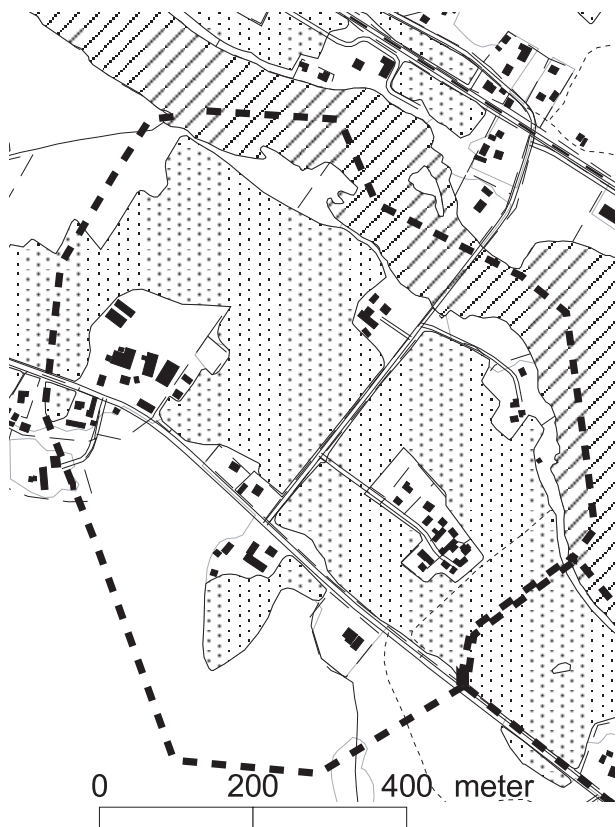
inte utglesas eller att åker och äng tillåts växa igen. Fasadenoveringar bör utföras i material, form och ytbehandling i överensstämmelse med den äldre lokala byggnadstraditionen. Viktigt är också att bygatesystemet bevaras, även i sin funktion.

Eventuell ytterligare bebyggelse bör förläggas till befintliga gårdsplatser och anpassas till det lokala byggnadsskicket i skala, material, form och färg samt placeras i överensstämmelse med omgivande äldre bebyggelses gruppering.

Tät bydel i Skålö.

Snöborg

Historik

Rester av forntida aktivitet finns ut mot älven i Högosta i form av slaggvarp och fångstgrop. (Se Högosta)

Namnet torde varken ha med snö eller borg att göra. Eventuellt skulle ordet "snöd" i betydelsen usel eller fåfänglig kunna vara utgångspunkt. Fornsvenskans "snöper" ('bar, blottad, öde, usel' etc) är kanske härvidlag att beakta. Ordet "borg" möter i flera ortnamn och går troligen tillbaka på "bor" med grundbetydelse 'bärning'. Älven var tidigare en mycket viktig kommunikationsled och vid forsar och grådor blev man ofta tvungen att släpa båtarna förbi, eller åtminstone bära varorna för att lätta på lasten. Vid hängbron i Snöborg finns också mycket riktigt en gråda.

Snöborg som by omnämns redan 1539 i skattelängderna trots att området ligger lite utanför centralbygden i socknen. I "Ssniöborgh" redovisas då två hemman. År 1550 har de ökat till tre, lika många som på Arwedsons karta från 1656. Schallrooth redovisar 1674/75 på sin karta fyra gårdstecken och i 1700-talets mantalslängder ökar mantalet; 1717 redovisas fyra och 1750 åtta nominati. Ett sekel senare är siffran uppe i 12.

Snöborgs bykärna med tät bebyggelse.

Hängbron från 1925 mellan Snöborg och Kvarnåker.

Hängbron mellan Snöborg och Kvarnåker byggdes 1925.

Beskrivning

Snöborgs täta bykärna är belägen söder om hängbron. Runt omkring ligger ett antal utspridda gårdar i ett öppet odlingslandskap. (Bydelarna Högholen och Högosta ingår i riksintresseområdet Högosta. Se detta.)

Bybebyggelsen är relativt väl bevarad med en del hela gårdar. Några manbyggnader är något moderniserade. Någon enstaka fritidsstuga har uppförts på senare tid.

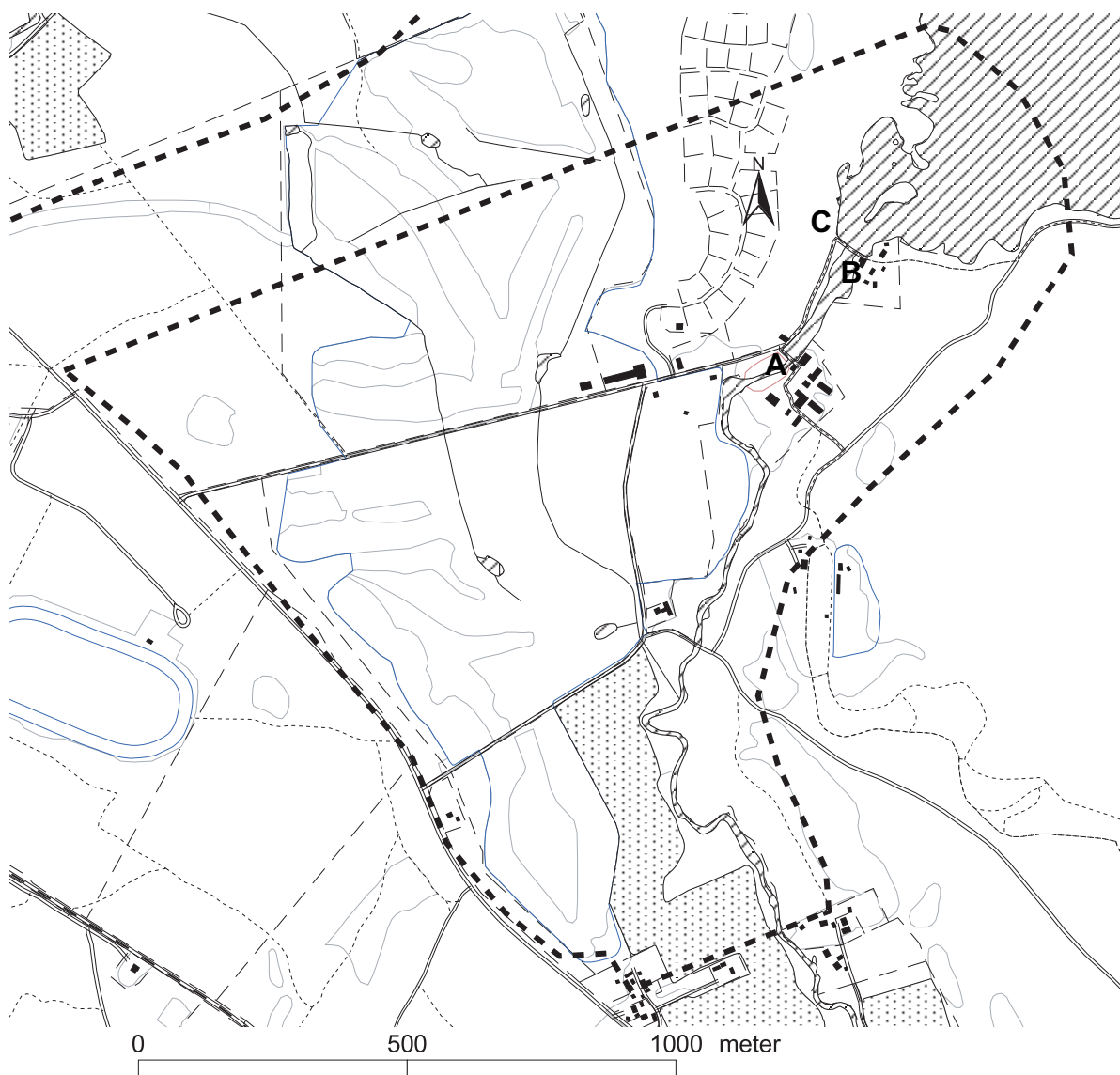
Värdering

En intressant bymiljö med flera bydelar av olika utseende; en tät byklase i öppet läge samt mera spridd holbebyggelse i gles skogsmark (De senare ingår i riksintresseområdet). Bymönstret är relativt väl bibehållet. Genom bydelarna löper den gamla landsvägen, som binder ihop landskapet. Jordbruksmarken hävdas på ett mycket föredömligt vis och i samband med den nyodling som förekommer, ger detta en upplevelse av äldre tiders öppna kulturlandskap. Det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är stort och ett bevarande angeläget.

Rekommendationer

Det är önskvärt att det gamla bymönstret med omkringliggande öppet kulturlandskap bibehålles. Månghussystemet med ett varierat innehåll av byggnader är särskilt viktigt att upprätthålla. Ytterligare fritids- eller villabebyggelse i nya lägen bör undvikas. Eventuella nytillkommande byggnader på de befintliga gårdstomterna bör anpassas till och underordna sig det äldre byggnadsskicket i skala, material, färg och form. Upprustningar bör utföras med största omsorg beträffande husens exteriör.

Snöå bruk

Karta över Snöån. A: Smedjeruinen. B: Sågen. C: Skogsarbetarbyn.

Historik

Bebyggelsen i Snöån framträder ej i de äldsta skattelängderna under 1500-talet. I mantalslängderna 1653 redovisades dock två bönder. Dessa tillhörde troligen den söder om bruksområdet liggande byn. Även det fäbodställe som nämns 1664 och brukas av åbor från Utby och Myrbacka torde tillhöra samma område. Om någon av de tre kvarnar som redovisas samma år under Snöån, var belägen uppe vid Storsjöns utlopp är inte helt klart. Senare har dock här funnits fyra skvaltor. Wed Compagniet i Falun hade dammar och slussar för virkets flottning vid Storsjöns utlopp.

När svensk järnhantering rönt ett starkt uppsving, fick Västerdalarna ej del av denna utveckling. Dels fanns där ingen malm, dels – och framför allt – fick man inte anlägga järnverk här, emedan alla skogarna

var reserverade för Falu gruva.

När krutsprängningen under 1700-talet minskade vedåtgången vid gruvan och denna produktion dessutom sjönk, blev Västerdalarnas skogar lovliga för järnindustri. Sålunda tillkom Säfsnäsbruken på 1720-talet, Lindesnäs vid århundradets slut och Lövsjö masugn 1805.

1806 sökte Bergslaget tillstånd att uppföra ett järnverk vid Snöåns utlopp ur Storsjön. Bergslagets medintressenter i Lövsjö masugn gjorde motstånd. Först 1811 beviljades tillstånd. Man fick årligen producera 135 ton stångjörn och av en del av detta tillverka 45 ton manufaktur, mest liar och spik. Som komplement till Snöån tillkom Andersfors och 1837 Eriksfors (Snöåverken). Produktionen ökade allt eftersom produktionen släpptes fri, men man kom

aldrig upp i en högre produktion än 200 ton (1852). Tackjärnet levererades under vintern främst från Lövsjö, Tanså och Limå masugnar och de färdiga produkterna fraktades till Grangärde eller Filipstad för vidare befördran ut i världen. Från 1840-talet sjönk bolagets intresse för Snöåverken. Sedan Bergslaget köpt Lindesnäs 1853, inleddes en koncentrationsprocess. Eriksfors lades ner 1854, Andersfors 1857 och 1866 var även Snöåns tid ute. Där fanns då en stångjärnssmedja, en manufaktursmedja, två kolhus, två tackjärnsbodar, en ramsåg, en kvarn, fyra arbetarbostäder, ett brukskontor, diverse bodar och ekonomibyggnader för jordbruket samt bruksinspektorsgården.

På Snöå startade Bergslaget en hushållsskola. Här hade man också ett av sina storjordbruk. 1935 anlades en fiskodlingsanstalt. I senare tid har herrgården gjorts om till vandrarhem och en golfbana har anlagts på de gamla åkrarna.

Smedjeruinen med herrgården i bakgrunden.

Beskrivning

Snöå bruk utgör idag de bäst bevarade resterna av ett bruk i Vansbro kommun. Två dammar finns i behåll som fortfarande används som fördämningar. Den ena är belägen vid åns utlopp ur sjön och den andra något längre ned. Vid den övre finns en renoverad

Dammen vid Storsjön med kvarn.

ramsåg. Av den gamla bruksmiljön återstår en renoverad kvarn, en ruin nedanför nedre dammen samt den pampiga manbyggnaden.

Den stora ladugården.

Idag är bruket vandrarhem och jordbruksmarken har omvandlats till golfbana. Ett par infarter till bruket är kantade av björkalléer.

Vid övre dammen håller en skogsarbetarby på att uppföras med eldpallkoja, stall, kolmila, två kolar-kor, tjärdal och smedja.

Värdering

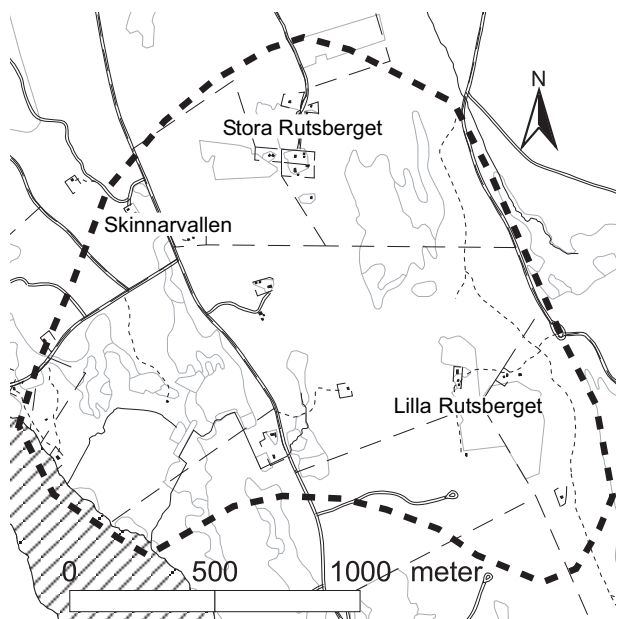
En f.d. bruksmiljö med relativt väl bibehållen karaktär. Smedjeruin, fördämningar med bl.a. renoverad ramsåg och kvarn, pampig manbyggnad. Områdets näringsgeografiska förutsättningar har under olika tiders ekonomiska förhållanden kunnat utnyttjas på ett sätt som ger ett intressant historiskt perspektiv. Det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är stort och bör tas till vara.

Rekommendationer

Gränsen för bevarandeområdet i väster följer i huvudsak väg 71 för att därefter följa skiftesgränsen för Snöå bruk i norr. De södra delarna av Storsjön har medtagits för att tillsammans med strandlagen skydda detta område mot vidare exploatering. I söder har gränsen dragits strax norr om bebyggelsen.

Det vore värdefullt om den brukskaraktär, som ännu finns kvar, kunde vidmakthållas i samklang med nutida användning i bygnadsbeståndet. Vård och underhåll av det äldre bygnadsbeståndet är därför mycket viktigt, liksom att dammar, alléer och ett öppet landskap bevaras. Ytterligare fritids- eller villabebyggelse bör undvikas. Eventuell ny bebyggelse bör anpassas till den befintliga miljön. Förbuskningen bör hållas efter så att ruinerna klart framträder i miljön. De bör vårdas mot erosion och övrig nedbrytning.

Stora och Lilla Rutsberget

Historik

Inventeringen 1664 anger att det i "Rutzbärg" fanns två fäbodställen. Det ena brukades av sju personer från Utsälje, medan det andra nyttjades av två bönder från Utsälje, en från Västgården, en från Myrbacka och en från Vikarheden.

Redan under 1700-talet var det mycket trångt om plats i Rutsberget. En utflyttning skedde kring 1766 då fäbodelägare anlade Stora Digerlidens fäbodställe.

Moderniserad fäbodstuga väster om Stora Rutsberget.

Beskrivning

Fäbodbebyggelsen utgörs av spridda täkter över ett större område ca 300-350 m.ö.h. Endast i Stora Rutsberget är bebyggelsen något mera samlad, så man kan se två stugor samtidigt. Här är den också bäst bevarad. I övrigt finns bara spridda stugor med tillhörande vall och några få tillhörande ekonomibyggnader.

Stora Rutsbergets fäbodvallar är belägna i en östsluttning, medan stugorna i Lilla Rutsberget är belägna runt ett berg.

En del stugor har kvar sin ursprungliga karaktär, även om många är mer eller mindre kraftigt förändrade. Några ofärgat gråa finnes dock. Utglesning har skett av ekonomibyggnader.

Kreatur finns ej vid någon av dessa täkter. Vallarna har vuxit igen till största delen, utom i Stora Rutsberget där en större öppen täkt finns.

I den centrala delen har några gamla fäbodstugor tillbyggt i senare tid och i väster, i utkanten av skyddsområdet, finns några helt moderna fritidsstugor.

Skinnarvallen.

Värdering

En omfattande fäbodmiljö med spridda små vallar med stugor. Mellan dem ligger större och mindre myrar och skogspartier. Det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är betydande, en gles fäbodmiljö väl värd att bevara.

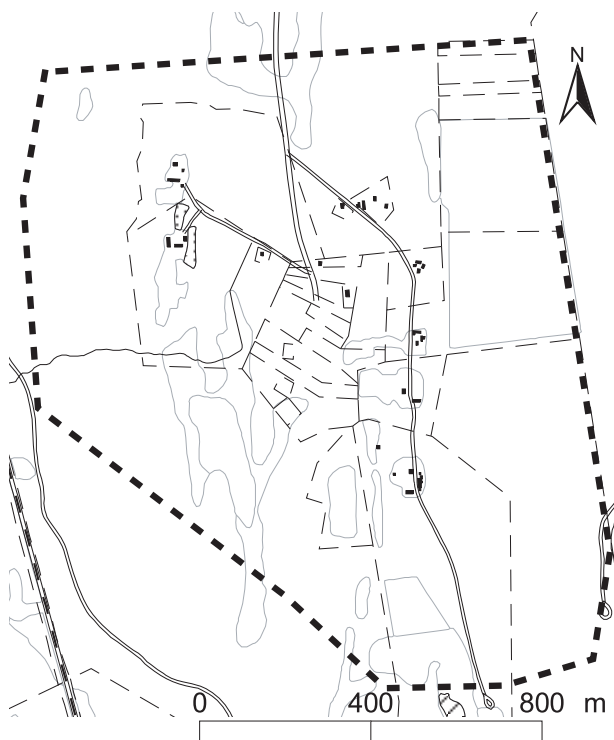
Rekommendationer

Ett stort område har avgränsats, som omfattar de spridda små vallarna med mellanliggande skogspartier och myrar. Mot sydväst ansluter avgränsningen till stora Härjsjön. I väster har de moderna fritids-husen uteslutits.

Det är önskvärt att den karakteristiska fäbodmiljön med små spridda vallar inom ett stort område blir kvar. Viktigt är att den äldre bebyggelsen underhålls och ej rivs. Renoveringar bör ske i material, form och ytbehandling som ej bryter mot det traditionella byggnadsskicket.

Modern fritidsbebyggelse bör undvikas i de gamla fäbodtäkterna, utan hänvisas till området i väster vid de nya fritidsstugorna norr om Stora Härjsjön.

Vakerskogen

Historik

Finnmarksbebyggelse i Vakerskogen skymtar fram i mantalslängderna år 1720. Då omnämns en Christopher Larson som ende brukare.

Vid finntorpsinventeringen 1726 framkommer att torpet utgjorde 1/8 hemman och brukas av nämndemannen Christopher Larson. Jorden var stenig och utsädet skadades ibland av kölden. Här omtalas att den förste innehavaren av torpet hette Per Hindersson, vilken 30 år tidigare – alltså strax före år 1700 – hade upptagit torpstället. Han hade dock kommit i tvistemål med socknemännen, då han slagit sig ned en 0,5 mil in på deras fäbodlöt.

1848 bodde 162 personer i Vakerskogen. 1951 hade byn ännu 45 invånare. Idag finns endast ett fåtal kvar. Byn var utan väg fram till 1934.

Sydligaste gården i Vakerskogen.

Beskrivning

Finnmarksbebyggelsen är belägen i en västsluttning i form av en radby efter en mindre bilväg som slutar i södra änden av bebyggelsen. Några hundra meter västerut finns ytterligare två ensamliggande gårdar. Från själva byn är storslagen utsikt.

Den äldre bebyggelsen finns i huvudsak kvar. Manbyggnaderna är ombyggda. En del mark hävdas, men det mesta förbuskas. I utkanterna av den äldre bebyggelsen har några moderna fritidsstugor anlagts.

Gård längs vägen genom östra Vakerskogen. Till vänster det av länsstyrelsen utpekade värdefulla odlingslandskapet.

Värdering

En f.d. finnby, där det karakteristiska läget i landskapet och bymönstret till stor del är väl bibehållet. Flera hela gårdar har bevarats och modern bebyggelse har inte splittrat sönder bebyggelsemiljön. Förbuskningen utgör dock en mycket negativ faktor. Som helhet är det kulturhistoriska och miljömässiga värdet betydande, en bymiljö väl värd att ta hand om.

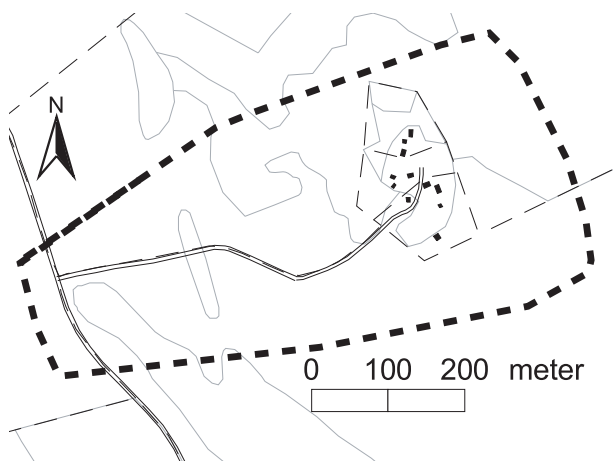
En hackslog i byn har tagits med i länsstyrelsens förteckning över värdefulla odlingsmarker i Dalarna.

Avgränsning och rekommendationer

Området omfattar den gamla byn och de båda gårdarna i väster med närmaste liggande f.d. odlingslandskap. Det vore värdefullt om den karakteristiska finnbyn med ett varierat byggnadsbestånd kunde behållas. Av största vikt är härvid att den äldre bebyggelsen ej utglesas. Fasadrenoveringar bör utföras i material, form och ytbehandling som överensstämmer med den äldre lokala byggnadstraditionen. Igenbuskningen bör hållas efter.

Fritidsbebyggelse skulle förstöra bebyggelsens struktur och landskapsbilden om den tillåts i nya lägen utanför befintliga gårdar. Eventuell ny bebyggelse bör läggas på befintlig gårdstomt och anpassas till det äldre byggnadsskicket i skala, material, färg och form.

Årberget

Historik

Årberget är ett relativt ungt fäbodställe som anlades under 1800-talet. I storskifteshandlingarna omtalas det som en røjning. Bönder från Rutån och Utsälje som ägde skogsmarken i närheten byggde fäbodstugorna.

Beskrivning

Fäbodstället är högt beläget på 325-330 m.ö.h. i en svag sydsluttning 8 km från Rutån. Bebyggelsen är väl samlad i en relativt tät liten klunga. En mindre skogsbilväg leder fram till fäbodstället.

Norra delen av Årberget.

De tre gamla fäbodstugorna är något omgjorda. Av ekonomibyggnader finns åtta kvar. Dessutom har en modern fritidsstuga byggts i västra kanten av takten.

Ingen har kreatur. Åker finns dock som brukas. Igenbuskningen dominerar endast i ytterkanterna.

Värdering

Ett litet relativt väl bibehållet fäbodställe, då den äldre bebyggelsen finns kvar med många ekonomibyggnader. De öppna takterna ger en fäbodmiljö, som till-

sammans med bl.a. karaktärsbildande rönнар på takterna ger en relativt god bild av äldre tiders fäbodställen. Det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är stort och ett bevarande angeläget.

Välbevarad fäbodbebyggelse med många uthus.

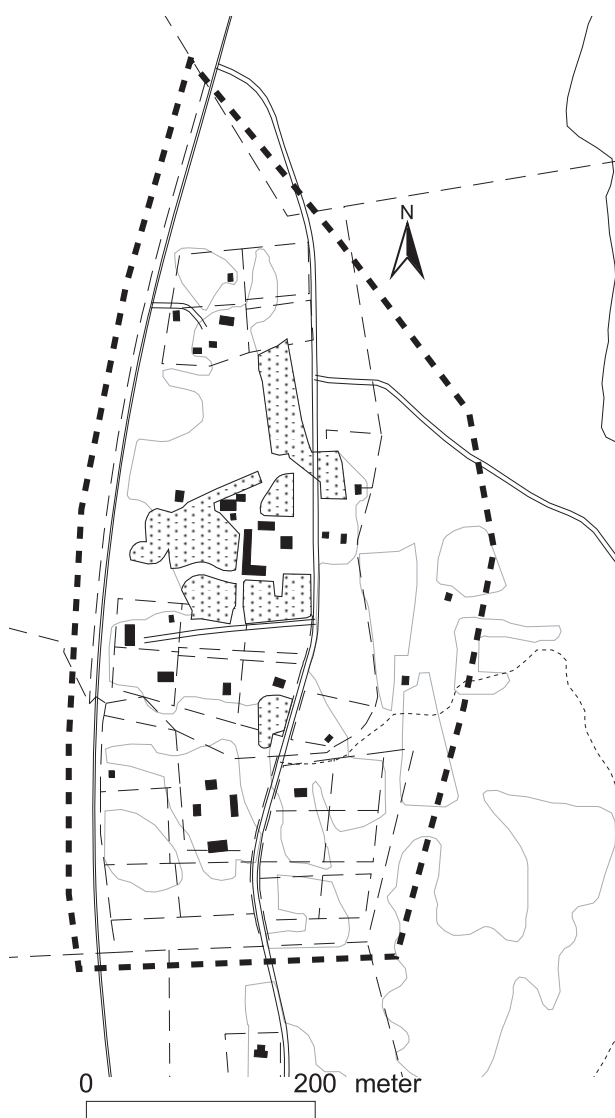
Rekommendationer

Förutom bebyggelse och täkt innefattar avgränsningen närmast liggande skogsridåer samt stickvägen upp till vallen.

Det vore värdefullt om fäbodkaraktären i den samlade lilla byggnadsklungan kunde bibehållas. Viktigt är därför att inga byggnader rivs. Fasadrenoveringar bör utföras i material, form och ytbehandling som överensstämmer med den lokala byggnadskulturen. Av stor vikt för miljön är också att takterna hålls öppna och ej tillåts växa igen. De karaktärsbildande träden (rönнар) är mycket viktiga för upplevelsen av miljön.

Ytterligare fritidsbebyggelse är olämplig. Den omgivande skogen utgör en del av miljön, vilket bör tas i beaktande vid eventuella avverkningar.

Örskogen

Örskogen är en finnby drygt två mil söder om Vansbro intill väg 242. Den upptogs 1657 av Olof Vilhunen. Enligt en annan källa skulle stället från början en fäbod som på 1670-talet fick fast bosättningen. 1848 var befolkningen 62 personer. 1951 hade den

Odlingslandskapet i Örskogen.

minskat till 18. Ända in på 1960-talet hölls djuren på skogen och all hackslog var i hävd. Sedan hästen försvann 1988 håller får efter de marker som ej slås. finns. Ett par moderna hus har tillkommit.

Den gamla finnmarksvägen går genom byn, delvis nedkött till hålväg.

Odlingslandskapet i Örskogen.

Den gamla finnmarksvägen går genom byn.

Värdering

Örskogen slättermarker är de största sammanhängande hackslogarna i dessa trakter och har mycket lång kontinuitet. De är medtagna i länsstyrelsens uppräknings av värdefulla odlingsmarker i Dalarna. Värdet är högt för såväl flora som fauna och landskapsbild. Värdet förstärks av de bevarade äldre gårdarna och miljön måste sägas ha betydande kulturhistoriska värden, väl värda att bevara.

Rekommendationer

Området omfattar större delen av byn med omgivande odlingsmark.

Det är av största vikt att odlingsmarken även i fortsättningen hålls öppen. Äldre byggnader bör underhållas och bevaras. Ny bebyggelse bör anpassas till det traditionella byggnadsskicket. Den öppna odlingsmarken bör hållas fri från ny bebyggelse. Den gamla vägen bör hållas öppen och på den bör inga byggnader uppföras.

NÅS SOCKEN

Nås var förr mycket större och omfattade nuvarande Grangärde, Säfsnäs, Floda, Järna och Äppelbo socknar. Floda avskildes 1717, Grangärde 1747, Säfsnäs 1798 och Järna samt Äppelbo 1822. Socknen uppgick 1972 i Vansbro kommun.

Nås som ortnamn har eventuellt att göra med sjön Stor-Nåsen som avrinner genom en kort å till Västerdalälven vid Kvarnäset. Enligt en tradition skulle den äldsta kyrkan i socknen ha legat på denna plats. En vinterväg av större betydelse (Nesvägen) gick fram över detta nås och via sjösystemet västerut mot Järna. Vägen genade på detta vis över det stora nås som älven bildar då den gör en stor krok upp mot Järna socken i norr. Redan 1722 framkastar Holenius i sin avhandling om Dalarna denna ortnamnsförklaring.

Äldsta omnämmandet av Nås synes utgöras av ett dombrev (fastebrev) från tinget i "nass" år 1479. Härvidlag nämnes också några bynamn: "Nordanbaeck" (tingsplats), "jvlabaek" (Hjulback), "Hagaa", "Engo" (Änge), "Borgh" (Borg-byarna) och "wti by" (Utby).

I den äldsta bevarade skattelängden för Västerdalarna från 1539 nämns följande byar i Nås: Borg

(med 6 hemman) Storbyn (4), Haga (4), Utankyrka (4), Hjulbäck (3), Bro (3), Änge (2) och Utby (2). Sammanlagt fanns 28 skattehemman och en befolkning på kanske 160 personer. I skattelängden 1550 synes Storbyn blivit största byn med åtta namngivna bönder, medan för Borg redovisas endast fem. Tyna med två bönder har tillkommit. Storbyns plötsliga tillväxt är dock inte alldeles riktigt. Byn Bro har försvunnit och ingår 1550 i Storbyn. Varken Bro eller Storbyn existerar idag som regelrätta bynamn. De låg på västra älvstranden mitt emot kyrkan. Genom flyttning upp mot skogen har de uppgått i Skansbacken. Intressant att notera är den omfattning som bebyggelsen i Haga och Änge hade vid denna tid. T.o.m. tingen i socknen hölls fr.o.m. 1674 i Haga. 1570 var befolkningen kanske 230 personer.

1609 sanktionerades Nås som marknadsplats av Carl IX. Hülphers berättar 1757 att det fanns några enkla handelsbodas vid kyrkan. Hülphers berättar också att det fanns 400 matlag med 1.060 mantalskrivna (Säfsnäs kapellag och finnmarken inräknat). Byarna var vidsträckta. I finnmarken bodde ca 20 hushåll.

Genom de ständiga översvämningarna av älven

Kyrkan i Nås. I sitt nuvarande skick restes Nås kyrka 1795 på grunden efter en av Dalarnas äldsta kyrkor. Det inre utseendet är tillkommet vid en ombyggnad 1913-15.

Gammal transformatorbyggnad invid riksvägen. Ett viktigt landmärke när man närmar sig Nås från väster.

så kom bebyggelsen efterhand att förläggas längre från denna, som ovan nämnts. Dessa problem omnämns ständigt i den topografiska litteraturen. Craelius skriver 1837 att det "finnas många andra orsaker till obeståndet. De förnämsta äro: Dalelfwens Öfverswämningar, som gör att åkrarne sent kunna plöjas och besås, hwaraf säden sällan når mognad, förrän frosten öfverrumplar den och ofta på en enda natt förstör hela årets gröda". 1764 drabbades man av den hittills värsta vårflo den. Vattnet stod en aln högt inne i kyrkan. Av socknens 180 hushåll blev $\frac{3}{4}$ husvilla. Man fick bege sig till fäbodarna eller till de högst belägna gårdarna. Allt löst spolades bort, inte minst de livsviktiga gödselstackarna samt alla gårdsgårdar. 12-18 meter av älvbackarna försvann. I Utanhed försvann en välbyggd bondgård och $2\frac{1}{2}$ tunnland förstördes helt. Sådnen och gödseln spolades bort från åkrarna, som kom att täckas med 1-6 kvarter grov sand. I en skrivelse till Kungl. Maj:t 1770 söker Floda, Nås och Järna socknar understöd i anseende till liden skada genom denna översvämning. Skadorna uppgår till den för tiden enorma summan av 147.584 daler kopparmynt. Av detta faller enbart på Nås 110.000. Detta visar något av översvämningsproblemens stora betydelse i dessa socknar.

Genom de arvssedvänjor som har tillämpats i Dalarna, där gården vid arv ej övertogs av äldste sonen som löste ut de andra barnen, utan delades mellan ättlingarna, har en hemmansklyvning uppstått som saknar sin motsvarighet. Åkertegar på ett otal ställen i socknen kom efterhand att uppdelas på många delägare och arealen minskade till nästan intet.

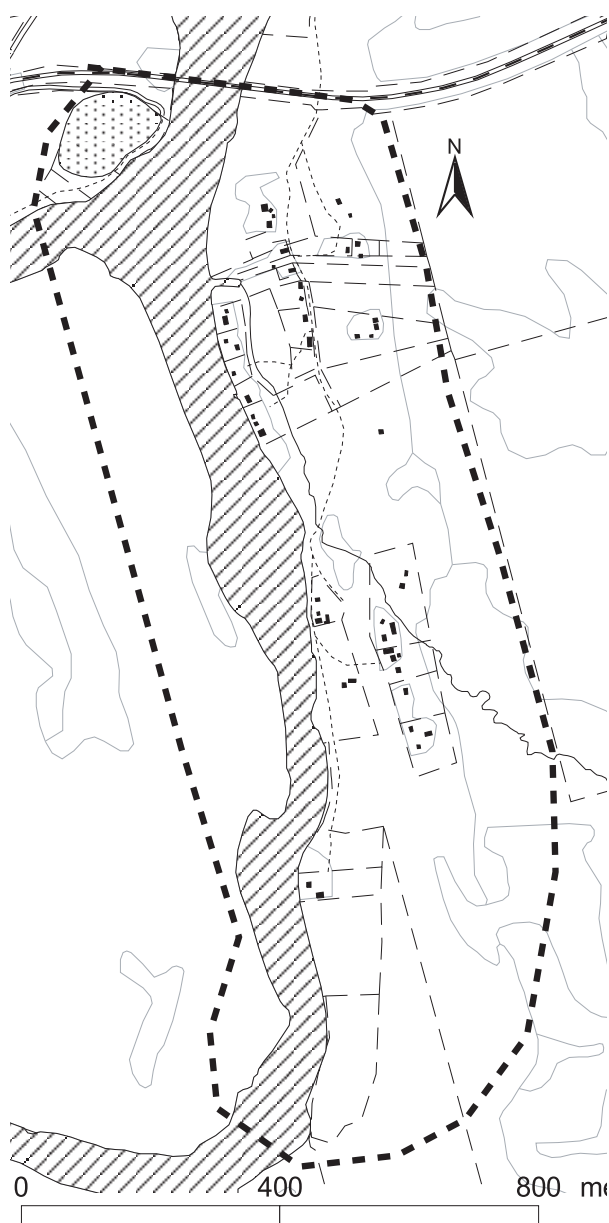
Dessa tegar kunde gå i handel som annan egendom och pantsattes ofta. Panten kunde ej återlösas och övergick därför till den nye ägaren. Skatten för jorden stannade dock kvar hos den förste ägaren. Genom sådan pantsättning och inköp kom Bergslaget att bli den största markägaren i socknen och 1953 ägde man 60 % av marken.

Nås kom att bli den första socknen i Dalarna där storskiftet genomfördes. Detta skedde åren 1803-1807 samt 1828-1854. Vid denna tid innehöll socknen tre gånger mer ängsmark än åker.

1800 bodde 1.802 invånare i socknen. 1850 var man 2.641. Socknen var som folkrikast på 1870-talet då invånarantalet var 3.300. 1900 var man 2.843 och 1925 2.535.

Skattepersedlar under äldre tider speglar en del av ortens näringsliv. Under 1500-talet är Nås den enda socknen i hela Dalarna som skattar mårdsinn. De flesta andra lämnar ekorrskinn (gråverk) eller järn. Under 1600-talet får vedleveranserna främst till Falu gruva en stor betydelse. Från alla socknar i Västerdalarna betalades en vedskatt redan under 1500-talet. Denna kunde dock överföras till kontanter. Vad rör Nås intog den s.k. kabbhuggningen en central betydelse även under 1700-talet. Den kan räknas som den viktigaste bineringen i socknen. Från hela Västerdalarna ända upp till Yttermalung högs vedkabbar för Falu gruva som flottades efter Västerdalälven ned till Torsång, varifrån de sedan forslades till Falun. Denna näringsgren gick emellertid hårt åt skogen.

Borgbodarna

Historik

Lämningar av tidig mänsklig aktivitet finns på en udde i älven i form av smidesslagg.

På Arwedsons karta från 1656 återfinns "Borgho faboder" markerade med fyra gårdstecken. Vid inventering 1664 omtalas att fäbodstället "Borgboden" användes av fem bönder från Borg-byarna. Troligen har namnet sitt ursprung just i att det var borgbönder som nyttjade dessa fäbodlar. Läget tyder på att fäbodstället är mycket gammalt.

Forsslund påpekar att fäbodstället bestod av verkliga gårdar med gammalt inre som ditflyttats från bolbyarna. Även ordentliga trädgårdar fanns.

En bit in från älven finns en gammal hälsokälla, bl.a. omtalad 1864 av Arosenius.

Beskrivning

Fäbodstället är beläget 220-225 m.ö.h. och drygt 5 km fågelvägen från Borg-byarna. Ett av de ytterst få fäbodställen i Västerdalarna som ligger vid älven och som in i nutid har använts som fäbodställe.

Borgbodarna.

Under tidigare århundraden var detta mycket mera vanligt. Dessa fäbodställen övergick dock ofta i fast bygd när socknarna tillväxte i folkmängd och man behövde mera mark för uppodling och bosättning. Trots att det inte ens är en km till den fasta bygden, finns ingen bilväg hit, p.g.a. att bro saknas över Västerdalälven.

Borgbodarna.

Stugorna ligger på östra sidan av en gren av Västerdalälven på relativt slät mark, ibland lätt sumpig. Ett nordligt och ett sydligt bebyggelseområde kan urskiljas.

Stugorna är oftast mer eller mindre moderniserade, men vissa har med en del ekonomibyggnader behållit något av den ursprungliga fäbodkaraktären.

Ingen har kreatur. Täkterna är delvis förbuskade, delvis öppna. Flera fritidsstugor har byggts, särskilt ut mot älven till.

Härbre i Borgbodarna.

Värdering

Ett intressant fäbodställe med läge i älvdalgången, vilket är mycket sällsynt. Fäbodkaraktären är delvis kvar p.g.a. en del relativt väl bevarade stugor med omgivande närmiljöer. Det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är betydande, en fäbodmiljö väl värd att ta hand om.

Rekommendationer

Avgränsat område innefattar förutom bebyggelse närmast kringliggande täkter och skogspartier. Mot väster innefattas en del av Storön (ingen exploatering) och mellanliggande sidoälv med Ol-Ersforsen, mot

norr älven upp till järnvägen.

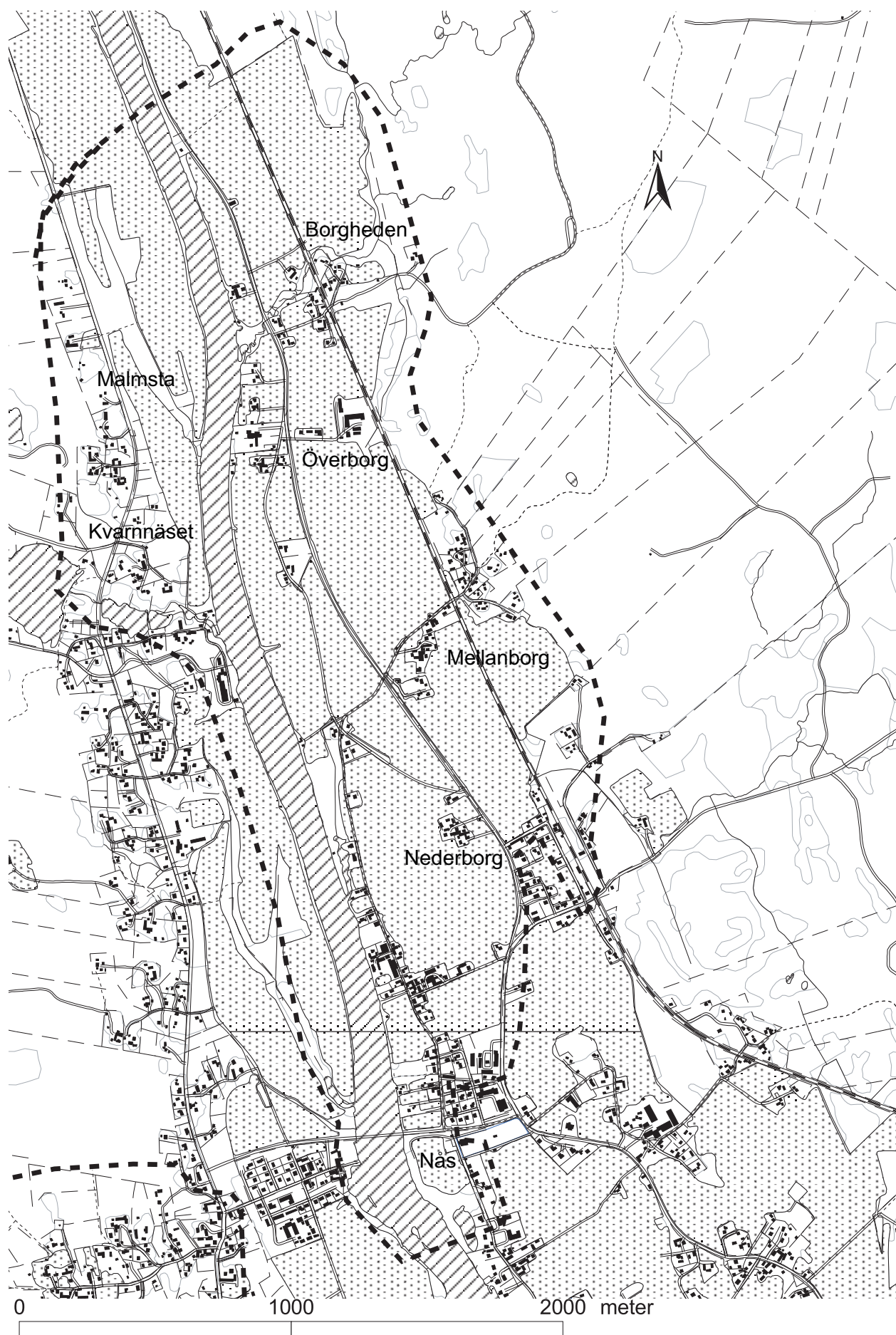
Det är viktigt att ta vara på detta sällsynta exempel på ett fäbodställe i älvdalgången.

De äldre närmiljöerna vid fäbodstället bör ej förvanskas.

Stor försiktighet bör iaktas med ytterligare bebyggelseverksamhet. Eventuell ny bebyggelse bör anpassas till och underordna sig det äldre byggnadsskicket i skala, material, färg och form.

Borgbodarna.

Historik

All bebyggelse på östra sidan Västerdalälven norr om Nås kyrka benämndes ännu under 1500-talet rätt och slätt Borg och representerar troligen en av de äldsta bebyggelseenheterna i socknen. Under 1900-talet har vi en uppdelning i Nederborg, Mellanborg, Överborg och Borgheden. Första gången vi möter Borg i urkunderna är i ett dombrev från 1479, vari omtalas "Torbiörn i Borg" och "Anders Olsson i Borgh". Då vi får ett grepp om alla byarna i Nås genom den första jordeboken 1539 är Borg den största byn i socknen med sina sex hemman. År 1550 är dock Storbyn större med åtta hemman medan för Borg bara redovisas fem. Kring 1560 ökas antalet till sju hemman, en siffra som står sig in på 1600-talet. Även om inte antalet hemman ökar så mycket, ser vi genom skatten på jorden att det under mitten av 1500-talet sker en mycket omfattande nyodling i byn. Vi kan ana en stark expansion. På en karta från 1654 finns tio gårdar markerade och två nybyggen vid skogsranden. Mellanborg nämns första gången 1675 och Överborg 1695. År 1720 är byn uppdelad i Borgheden och Borg och mantalslängden redovisar då sammanlagt 27 bönder. Vid storskiftet 1806 fanns i byarna 57 gårdar och mantalslängden 1850 redovisar lika många.

Ortnamnet har troligen inget att göra med borg, utan kommer förmodligen av "bor" med grundbetydelsen bära. Älven var tidigare en mycket viktig kommunikationsled. Vid forsar och grådor blev man tvungen att släpa båtar och bära last förbi dessa hinder. Olika former av bor förekommer i många ortnamn i Dalarna (t ex Snöborg i Järna och Born i Äppelbo). Vid Borg-byarna finns dock inga forsar i själva älven. Man kan emellertid tänka sig att ortnamnet anspelar på att man vid vattentransport mellan Stor-Nåsen och Västerdalälven blev tvungen att gå upp på land med båt och last. Ortnamnet Malmsta är i detta sammanhang intressant. Vi kan förmoda betydelsen 'landningsplats för (myr)malm', vilket också anspelar på vattentransport. Accepterar man de två senare namntolkningarna, skulle den äldsta delen av Borg inte ha legat nere vid kyrkan, utan i norr i anslutning till landtungan mellan Stor-Nåsen och älven, kanske på båda sidor om denna. Således kan det ligga något i den gamla sägnen, att den äldsta bebyggelsen i socknen legat i detta område.

Malmsta med Kvarnäset på västra sidan älven omnämns ej i urkunderna under 1500-talet. Även om Kvarnäset i traditionen omtalas som den äldsta bosättningen i socknen, har vi inga handlingar som ger stöd för detta. I mantalslängderna 1653 omnämns endast Kvarnäset. Då bor en Per Larsson där. Vid rannsakingen 1664 noteras 4 kvarnar mellan Stor-Nåsen och Västerdalälven. Kyrkoherden samt ett

flertal bönder från olika byar använde sig då av dessa kvarnar. 1672 omnämns Malmsta. På Schallrooths karta från 1674/75 är Heden den nordligaste markerade byn på denna sida älven. I början av 1700-talet finns två hushåll vardera i Kvarnäset och Malmsta och vid mitten av seklet anges att det finns fem hushåll i Malmsta och två i Kvarnäset. Vid storskiftet i början av 1800-talet har de båda byarna tillsammans 14 hemman, medan mantalslängderna 1850 endast uppger 11. På 1920-talet fanns sex gårdar i vardera byn. Malmsta har säkert fått sitt namn av de gruvor som förr brutits vid Stor-Nåsen.

Beskrivning

Bebyggelsen i Borgbyarna sträcker sig på östra sidan av Västerdalälven från Nås kyrka i söder upp mot Järna rå i norr. Byarna genomskärs av väg 71 samt öster om denna av järnvägen. Bebyggelsen uppträder i större och mindre klungor, samt några ensamgårdar med öppen kontakt i landskapet. Den äldre bebyggelsen i Nederborg ansluter till den gamla bygatan och vägen ut mot älven till, samt norr om kyrkan medan den modernare finns i östra delen av byn. Även i Överborg finns en bebyggelsekoncentration nära älven.

Det öppna odlingslandskapet med stora gårdar.

Lantbruk med stordrift håller åker och äng öppna. Här finns en av de största sammanhängande öppna jordbruksmarkerna i hela Västerdalarna.

Bygata i Nederborg.

Mellanborg.

Trots jordbrukets modernisering finns mycket av de gamla ekonomibyggnaderna kvar i täta miljöer med det storöppna landskapet emellan. De stora öppna ytorna är av vital betydelse för upplevelsen av kultur-

landskapet samt för exponering av de äldre bebyggelseenheter.

Området norr om kyrkan samt den mera moderna bebyggelsen kring hållplatsen, utgör de centrala delarna i Nås socken. Förutom i dessa områden återfinns någon villa- och fritidsbebyggelse i de övriga delarna av Borg-byarna, dock är denna ej så omfattande att den dominerar över den äldre miljön i någon större utsträckning.

Borgs gård. Drevs fram till 1973 av Bergslaget.

Stationen i Nås.

Apoteket i Nås. Ett medikamentförråd upprättades i Nås år 1870. 1919 uppfördes den aktuella byggnaden. På bottenvåningen fanns officin, kontor, laboratorium, analysrum m.m. I officinen fanns en vacker apoteksinredning av ek. På övervåningen fanns bostad för apotekschefen. Byggnaden genomgick en renovering 1956. 1987 lades apoteket ner.

Transformator i Mellanborg. Typen kallades för dalklocka av ingenjören Fritz Parke, som ritade den 1917 åt Bergslagets kraftavdelning.

Borgs gård.

Magasin vid stationen.

Malmsta med Kvarnnäset är beläget på landtungan mellan Stor-Nåsen och Västerdalälven på dess västra strand. Bebyggelsen är av ringa omfattning, men väl samlad med åkermarken ned mot älven. Ofta är hela gårdar bevarade med sina ekonomibyggnader. Lisskvarngården är det bästa exemplet på detta. Den är grå och har en ålderdomlig och genuin prägel. Numera är den hembygdsgård och byggnadsminne. Kontakten med älven och Överborg över de öppna fälten är ett väsentligt inslag i kulturlandskapet.

Moderniseringar och fasadrenoveringar förekommer i relativt liten utsträckning. Några gårdar används som sommarbostäder.

Lisskvarngården. Sedan 1959 hembygdsgård. En dendrokronologisk årsringsanalys visar att timret är från 1685.

Ett hushåll har kreatur. Åker och äng hävdas. I skogskanten vid bebyggelsen kan dock märka en viss igenbuskning.

Ett par nya villor har tillkommit, varav en helt nära Lisskvarngården.

Värdering

Borgbyarna utgör ett intressant, storöppet kulturlandskap med flera större och mindre byklasar, där strukturen i bebyggelsen bevarats och ej så mycket modern bebyggelse trängt in i miljön. De stora öppna ytorna är av vital betydelse för upplevelsen av kulturlandskapet samt för exponering av de äldre bebyggelseenheter. Detta ger luft och perspektiv åt miljön. Det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är mycket stort och ett bevarande mycket angeläget. Området kring hållplatsen med järnvägsstation, banvaktsstuga och ett stort magasin i tre våningar har ett stort värde som en gammal stationsmiljö.

Malmsta-Kvarnnäset utgör en väl bibehållen bymiljö med flera intressanta gårdar, särskilt den byggnadsminnesförklarade Lisskvarngården, med karakteristiskt läge på en höjd och tilltalande exponering från väg 533. Kontakten med älven och Överborg över de öppna fälten är ett väsentligt inslag i kulturlandskapet. Det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är därför mycket stort och ett bevarande är mycket angeläget.

Rekommendationer

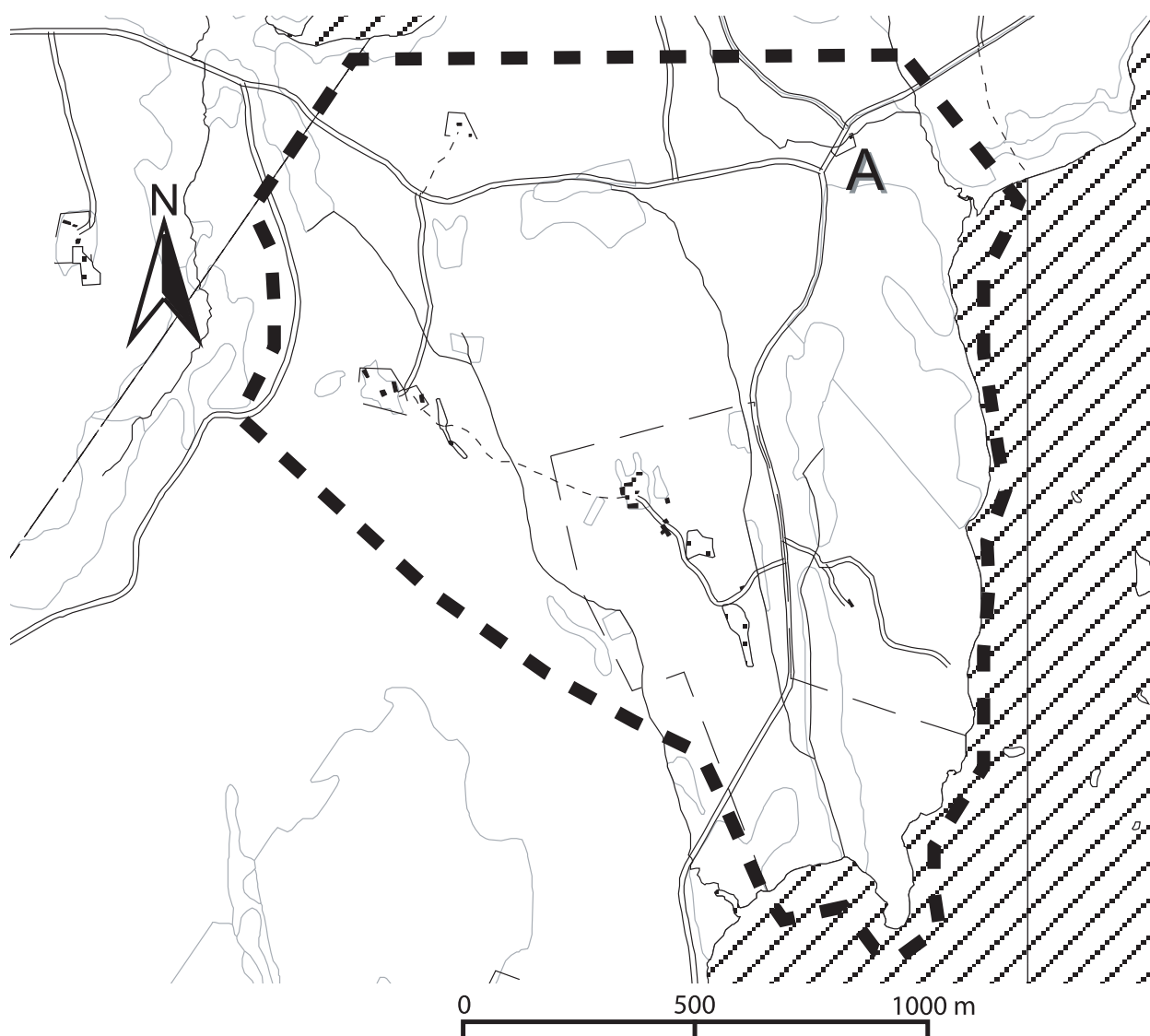
Det är önskvärt att de olika bygrupperna i ett öppet odlingslandskap bibehålles.

Av stor betydelse är också att Lisskvarngårdens egenart bevaras.

Stor försiktighet bör iakttas med ytterligare bebyggelse. I närheten av Lisskvarngården eller på den öppna jordbruksmarken är nytillkommande helårs- eller fritidsbebyggelse klart olämplig. Kompletterande agrar bebyggelse bör i form, material och ytbehandling anpassas till den redan befintliga och placeras i anslutning till denna. De hus som är rödfärgade bör även i fortsättningen hållas rödfärgade med Falu rödfärg, medan grå bebyggelse ej bör målas. Utglesning av befintlig bebyggelse bör i möjligaste mån undvikas, särskilt i de mera tätbyggda miljöerna och på de hela gårdarna. Renoveringar bör utföras så de ej förvanskar byggnaderna. Hävd av de öppna fälten är av stor betydelse för miljön. Den öppna jordbruksmarken får ej bebyggas, utan bör reserveras för jordbruksändamål. Fördjupad översiktsplan eller områdesbestämmelser bör upprättas för att öka bygglöplikten för ekonomibyggnader, omfärgning och andra yttre förändringar samt för rivning av viktiga karaktärsbyggnader.

Lisskvarngården är byggnadsminne.

Flatberget

Skvaltkvarn vid A.

Historik

I sin dagbok från 1817 uppger Fottlund att Flatberget först bebyggdes 1776 av Erik Henriksson Turpoinen. Craelius skriver 1837 att bebyggelsen i Flatberget utgjorde 13/64 hemman. Endast fyra hushåll fanns med en sammanlagd befolkning på 26 personer. Mantalslängden 1850 upptar fem bönder, medan vid storskiftet 1852 endast redovisas tre enheter. Väg byggdes ej till Flatberget förrän på 1930-talet. När skola byggdes i byn var det fyra kilometer till närmaste väg.

Beskrivning

Finnbebyggelse i två mindre bebyggelsegrupper. Vid den ena finns två manbyggnader, vid den andra en, alla tre ombyggda och moderniserade. Månghus-

systemet är i osedvanlig grad väl bibehållet, speciellt vid den östra bebyggelseenheten.

Gammal loftbod.

Skvaltkvarnen vid Laxbäcken.

Cirka en kilometer mot nordost finns en skvaltkvarn i Laxbäcken, vilken bär året 1838.

Östra gården i Flatberget.

Den västra gården i Flatberget.

Gårdarna har som annan finnmarksbebyggelse högt läge i syd- och östsluttning. Ett par skogsbilvägar skär genom området.

Vid gården i öster hålls kreatur och de igenvuxna markerna håller på att återtas. Man har mejeri och tillverkar getost.

Värdering

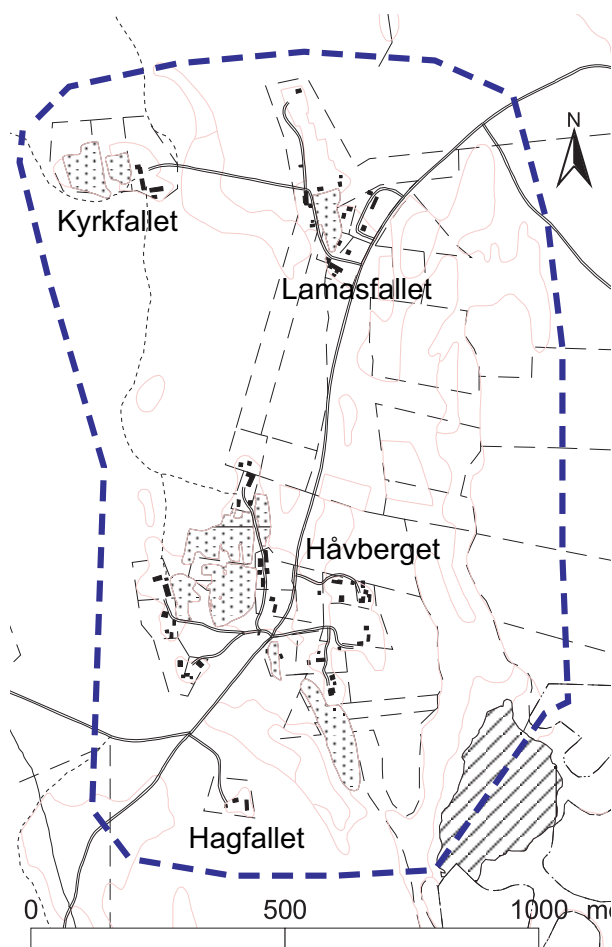
En typisk finnmarksby i ett högt karakteristiskt läge med ett par väl bibehållna gårdsanläggningar med månghussystem. Ingen nyttillkommen bebyggelse. Inom området finns även en välbevarad skvaltkvarn. Det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är stort och ett bevarande angeläget.

Rekommendationer

Förutom själva bebyggelsen och skvaltkvarnen ingår i det avgränsade området även en större del av omgivningarna som en naturlig del.

Det nuvarande varierade byggnadsbeståndet bör underhållas. Av avgörande betydelse är således att byggnader inte rivs eller byggs om alltför kraftigt. Det är viktigt att fasadrenoveringar genomförs så att de i material, form och ytbehandling inte bryter mot miljön. Olämpligt är att någon ytterligare bebyggelse tillkommer. Detta gäller särskilt utanför de redan befintliga bebyggelseenheter. Det är viktigt att skvaltkvarnen underhålls och vårdas.

Håvberget

Historik

Håvberget tillhör den äldsta finska bosättningen i området. Redan den 1 december 1622 gav Gustav II Adolf i ett brev tillstånd att här upptaga ett torpställe.

Torpstället finns ej upptaget i inventeringen år 1664 – eventuellt var det redan då skattlagt.

I mantalslängden 1717 nämns tre bönder. Finntorpsinventeringen 1723 meddelar att här bodde tre åbor vid namn Nils Grilsson, Samuel Grilsson och Mats Nilsson. Torpet utgjorde 1/4 hemman. Eventuellt högg de kabbar för Falu gruva. Mantalslängderna 1750 upptar hela nio bönder. Kanske har då inräknats vissa näraliggande torp.

Craelius uppger 1837 att tillsammans med Kyrkfallet bodde i Håvberget 59 personer uppdelade på 10 hushåll. Mantalslängderna 1850 uppger dock bara åtta, medan storskiftet 1854 noterar 12 enheter.

Forsslund anger under 1920-talet att själva centrala Håvberget då hade 10 gårdar varav sex var egnahemsbönder och fyra tillhörde Bergslaget.

Beskrivning

Finnby framför allt belägen på sydsluttningen av berget Håvberget. Här är utsikten oftast storslagen mot söder. Ett par gårdsklunor återfinns några hundrara meter norrut; Lamasfallet och Kyrkfallet.

Inom de närmaste kilometrarna återfinns ytterligare finntorp.

Lamasfallet.

Håvberget.

En gruslandsväg leder fram till Håvberget och fortsätter sedan som skogsbilväg. Mindre stickvägar leder fram till de olika gårdarna.

Några relativt hela gårdar finns kvar, annars är bebyggelsen utglesad. Manbyggnaderna är oftast moderniserade och ombyggda. Ett svalgångsloft finns med ett årtal från 1610-talet. Detta är dock hitflyttat och synes vara ombyggt.

Inget hushåll har numera kreatur. Åker och äng hålls relativt öppna, men igenbuskning sker särskilt i ytterområdena.

I själva bebyggelsekärnan finns ej någon modern fritidsbebyggelse, men i och kring bebyggelsen i de sydostligaste delarna, har en del moderna fritidsstugor uppförts.

Lamasfallet.

Värdering

En f.d. finnby med huvudklungan i typiskt högt läge. Den äldre bebyggelsemiljön som kännetecknar finnmarksbosättning är delvis kvar främst tack vare de öppna ytorna mellan gårdarna och den vida utsikten. Det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är betydande, en miljö väl värd att bevara.

Vissa ängar och hagar har medtagits i länsstyrelsens förteckning över värdefulla odlingslandskap i Dalarna.

Rekommendationer

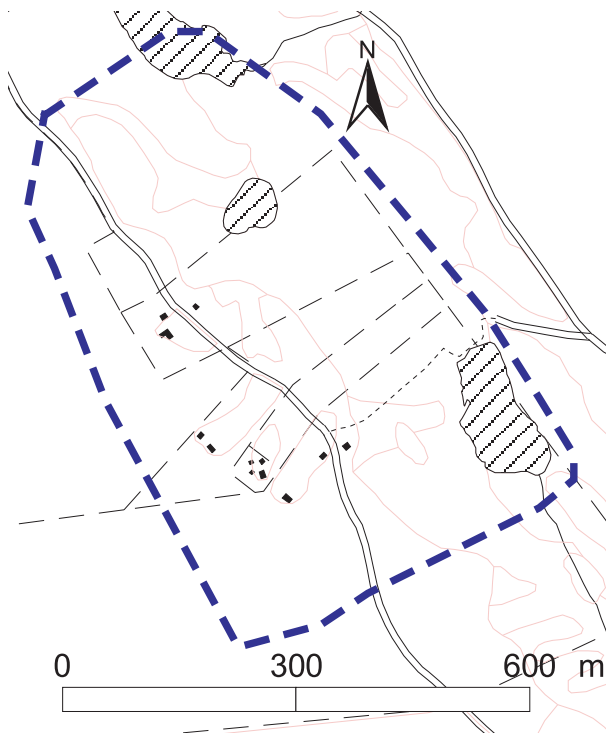
I det avgränsade området innefattas alla gårdsgrupperna med mellan- och omkringliggande öppna marker och mindre skogspartier. I sydöst har Hamp-tjärnen inneslutits.

Det är önskvärt att det typiska finnbymönstret utan inblandning av omfattande ny bebyggelse bibehålls.

Utglesning av den befintliga bebyggelsen bör undvikas. Fasadrenoveringar bör utföras i material, form och ytbehandling som överensstämmer med den äldre bebyggelsen.

Eventuell ytterligare bebyggelse bör läggas på befintlig tomtmark och anpassas till det lokala byggnadsskicket i skala, material, färg och form.

Hästa

Historik

Fäbodstället omnämns i inventeringen 1664 och skrivs redan då "Hästa". Det var sex bönder från Storbyn som där hade sitt sommarviste; Esbiören Larsson, Lars Matzon, Johan Pärsson samt tre personer med namnet Oluf Persson. I och med detta har fäbodstället under senare århundraden kommit att användas av bönder från Skansbacken.

Beskrivning

Ett mindre fäbodställe beläget i en sluttning mot nordost med en skogsbilväg nedanför. Bebyggelsen ligger på 265-275 m.ö.h. och cirka 4 km från hembyn. Stugorna ligger på rad i en sydostlig-nordvästlig sträckning. De tre i sydost bildar en egen miljö. Slättermark finns i sluttningen från stugorna ned mot skogsbilvägen.

Hästa.

Stugorna är relativt intakta. Några har blivit målade, men flera är fortfarande gråa av de fem som finns vid vallen. Ekonomibyggnaderna är dock ofta borta.

Hästa.

Ingen har kreatur vid fäbodstället. Täkterna växer igen ganska snabbt, men fortfarande finns öppna ytor som gör att fäbodstället behållit något av sin ursprungliga karaktär.

Det enda bebyggelsen förutom ren fäbodbebyggelse som vunnit insteg på vallen är en skogshuggarbostad av äldre typ. Denna smälter dock väl in i miljön, då den även har egen vall.

Värdering

Ett litet fäbodställe med relativt väl bibehållen karaktär, då ingen modern bebyggelse splittrat sönder den äldre miljön. Stugorna är karakteristiskt belägna i sluttningen ned mot vägen med ännu relativt öppna vallar. Skogsarbetarbostaden i nordväst utgör ett intressant exempel på hur fäbodställen även utnyttjats i skogsbruket som förlägningsplatser. Det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är stort och väl värt att ta vara på.

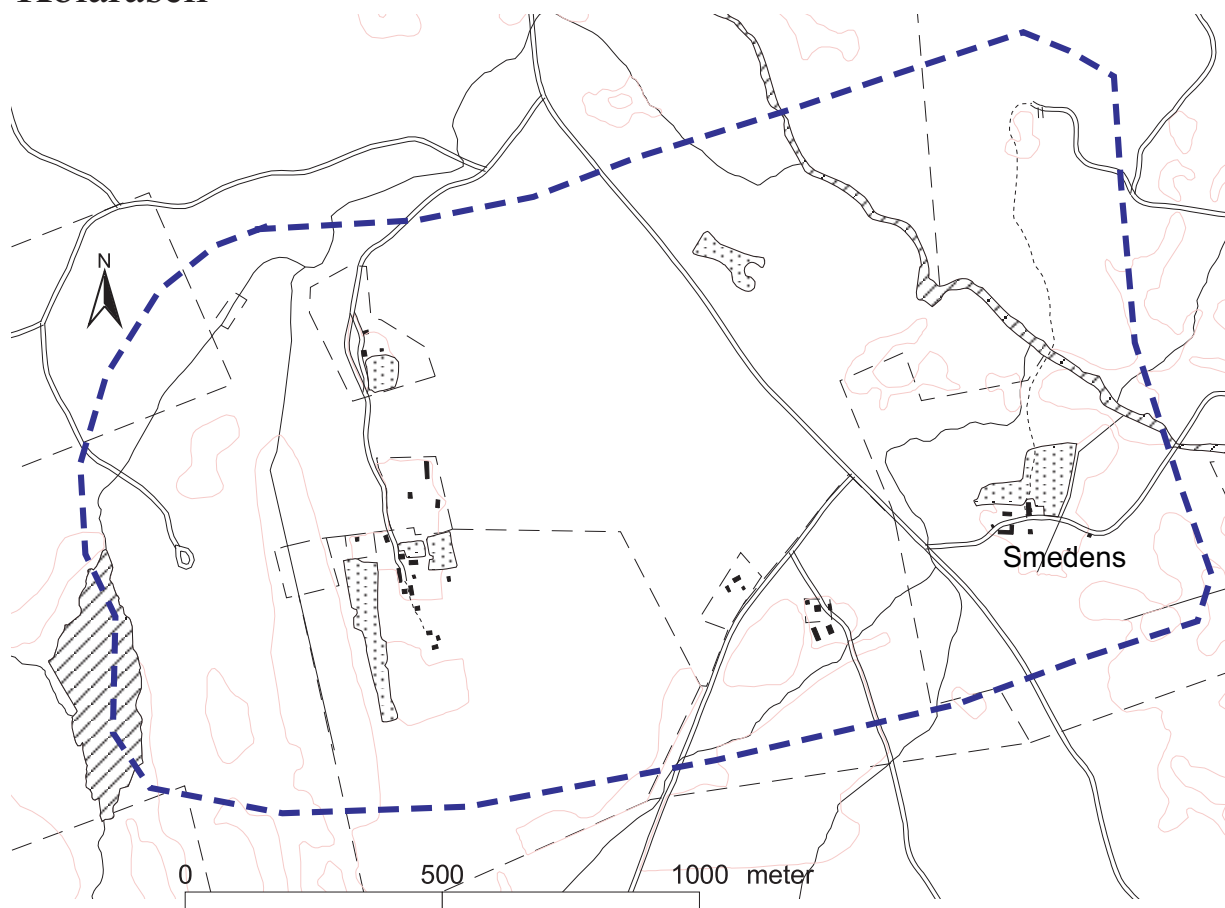
Rekommendationer

Det avgränsade området innefattar förutom bebyggelsen även närmaste omgivningar vari bl.a. ingår Kringeltjärnen och Abborrtjärnen.

Det vore värdefullt om det lilla fäbodstället med sin karakteristiska gruppering av byggnaderna kunde bibehållas. Av avgörande betydelse är därför att byggnader inte rivs eller förvanskas genom kraftiga ombyggnader. Restaureringar bör utföras pietetsfullt i samma stil som husen är byggda. De hus som är gråa bör ej målas. Även äldre inredningar bör om möjligt behållas till material, form och eventuell ytbehandling.

Ny fritidsbebyggelse bör undvikas.

Kölaråsen

Historik

Enligt en tradition skulle finnar ha bosatt sig här redan 1595 och härigenom skulle Kölaråsen vara ett av de äldsta ännu bebodda finntorpen överhuvudtaget. Arosenius anför 1864 en lokal tradition om att det var två finnar som först bebyggde dessa finnskogar. Den ene blev förste nybyggaren i Närsen och den andre som hette Rånganä anlade Kölaråsen.

Gottlund anger i sin resedagbok 1817 att den förste nybyggaren i "Ronkala" – som Kölaråsen hette på finska – bar namnet Nikke Pennainen.

Det hittills tidigaste påträffade skriftliga belägget

utgörs dock av inventeringen 1664, där det omtalas att en "Pär vidh Kiölaråhsen" hade del i en kvarn i "Flattåhen".

År 1720 och 1750 upptar mantalslängderna två bönder, men vid inventeringen av finntorp i Dalarna 1726 anges nämndemannen Henrik Matsson som ende åbo. Hans farfar hade genom köp förvärvat torpet. Det utgjorde 8/9 hemman år 1726.

Craelius anför 1837 att det bodde 45 personer i byn uppdelade på sju hushåll. I mantalslängden 1850 anges nio bönder, medan vid storskiftet 1852 redo-

Smedens.

visas sju enheter.

Under 1920-talet anger Forsslund att det fanns sex gårdar i byn, varav tre tillhörde självägande bönder och tre låg under Hällefors.

Beskrivning

Finnby belägen ett stycke väster om sjön Närsen, med delvis vacker utsikt österut över sjön och bebyggelsen i byn Närsen.

Framst framträder några gårdar som ligger samlade på rad just där Kölaråsen börjar slutta österut. Några hundra meter längre österut på lägre nivå i sluttningen finns ytterligare några gårdar utspridda. Öster om bebyggelsen flyter Kölaråsälven söderut mot sjön Närsen. En skogsbilväg går genom byn och små stickvägar leder till de olika gårdarna.

Även om utglesning av bebyggelsen förekommit, finns fortfarande gårdar med ett flertal ekonomibyggnader i behåll. Några byggnader finns av ganska ålderdomlig karaktär, bl.a. en finnbastu. Längst i sydväst en gammal ofärgad grå gård.

Ingen har kreatur, men bl.a. får finns. Igenbuskning är en vanlig förekomst, men det finns också en del öppna fält.

Förfallen bastu med stenugn av gammal finsk typ.

Värdering

En f.d. finnby med typiskt läge och relativt väl bibehållen bebyggelse utan inblandning av modern villa- eller fritidsbebyggelse. Det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är betydande, en bymiljö väl värd att bevara.

En hackslog uppe i byn har medtagits i länsstyrelsen förteckning över värdefulla odlingslandskap i Dalarna.

Rekommendationer

Området omfattar förutom bebyggelsen, även ett större område skogsmark från Hemtjärnen i väster till Kölaråsälven i öster.

Det vore mycket värdefullt om den typiska spridda

finnbykaraktären, utan inblandning av ny avvikande bebyggelse, kunde bibehållas. En utglesning av befintlig bebyggelse vore olycklig.

Fasadrenoveringar bör utföras i material, form och ytbehandling som överensstämmer med den redan existerande bebyggelsen.

Eventuell ytterligare bebyggelse bör läggas på befintliga gårdstomter och anpassas till det lokala byggnadsskicket i skala, material, färg och form. Viktigt är att jordbruksmarken hålls öppen och utsikten från gårdarna ej tillåts växa igen. Denna utgör ett centralt inslag i miljön och är viktig för att uppleva finnbebyggelsens karaktär.

Kölaråsen. Till vänster den värdefulla hackslogen.

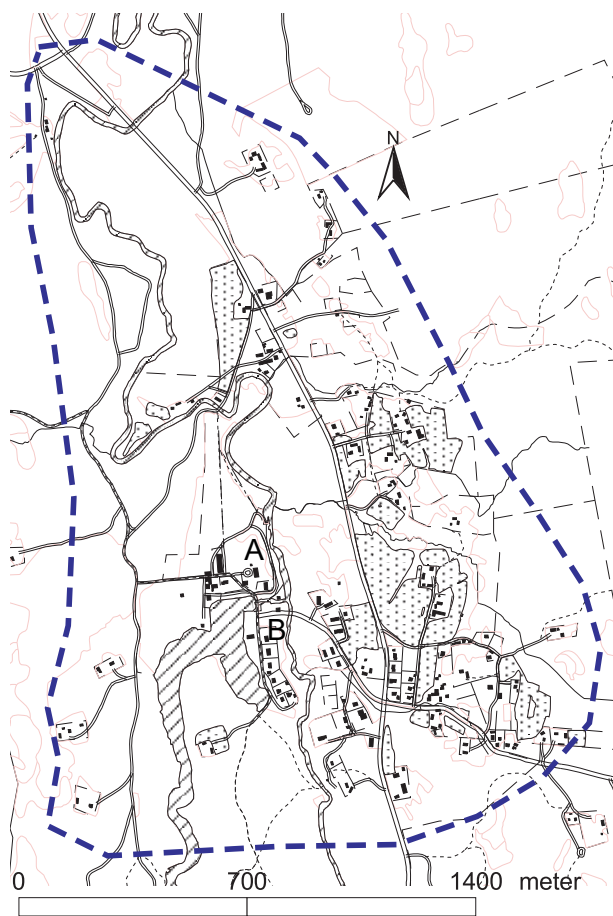

Äldre loftbod.

Äldre bostadshus.

Lindesnäs

Vid A herrgård. Vid B bruksruin.

Historik

Vid tinget i Nås år 1548 talas om försäljning av "Enn Rödning till adt vpybyggia och besittia effter, liggendes wider Sunnansjö östhan för Edskone och Sunnanbecken Jemtp wider kwarnader..". Det är alltså frågan om en röjning (svedjeland) som skall bebyggas. Sunnansjö är förmodligen Lindesnäs och Edskone är ån Åskan. Lindesnäs synes ha varit fäbodställe för gårdar i den numera försvunna byn Linda och Änge.

Vid inventeringen 1664 talas om tre kvarnar som var belägna i "Eskåhn". Dessa var uppdelade på hela 47 delägare från olika byar i Nås. Forsslund anför en handling från 1753 där det talas om Sunnansjö kvarnar. Dessa var åtminstone två - Lindkvarn och Önkvarn.

Fast bosättning fanns vid denna tid i Lindesnäs. Mantalslängden för 1750 upptar två bönder. Kärnväg till Nås anlades 1750.

Vid storskiftet 1806 uppges 15 olika jordägare och mantalslängden 1850 redovisar 14 hemman.

Bruksverksamheten kan sägas ha tagit sin början 1793. Då fick bruksinspektör L. Ekman tillstånd att på sitt hemman i Lindesnäs by - där han hade ett

vattenverk för granrishaackning - även vid samma hjulstock anordna en knipphammare samt en hammare för myr- och annat småjärn. Tillverkningen gällde liar, hästskor, söm och spik. Tre år senare inköptes detta manufakturverk av Fredriksbergs bruksintressenter.

År 1814 erhöles privilegier på en stångjärnshärd med en hammare och 450 skeppunds tillverkning mot dubbel hammarskatt. Även järnplåt tillverkades. Tackjärn fick man från masugnen i Ulriksberg och senare från Lövsjö. 1835 fanns två hamrar och tre härdar. Craelius uppger 1837 att 15 personer arbetade med smidet.

Stämplat som man märkte järnet från Lindesnäs med.

År 1853 övergick Lindesnäs i Bergslagens ägo och året därpå anmäldes det till oinskränkt smides- och vågföringsrätt. Nu började den verkliga storhetstiden. Ett modernt kallvalsverk anlades 1854, det andra i Sverige, och produktionen ökade. På 1860-talet var Lindesnäs ett av de 10 största verken i Sverige.

Här anlades också ett gästgiveri. Hästfororna var A och O vad gällde transporter. Tackjärnet kom nu från Lövsjö masugn, smältstycken från Snöå bruk och träkol från de många milorna i de milsvida skogarna. De färdiga produkterna forslades till Sunnansjö i Grangärde för vidare transport. Landsvägen Lindesnäs-Lövsjön anlades 1855. 1856 tillkom vägen Lövsjön-Norhyttan. 1856 väg Nås-Säfsnäs och Sunnansjö. 1874-75 uppfördes ett missionshus.

När Lindesnäs bruk hade förvärvats av Bergslaget, var avsikten att koncentrera tillverkningen. Andersfors och Eriksfors lades därför ned. Lindesnäs nämndes även som ett bland flera förslag dit Bergslaget skulle förlägga all sin järnhantering. Till slut blev det ändå Domnarvet, eftersom Lindesnäs låg alltför avsides och transportproblemen bedömdes för stora. Lindesnäs blomstringstid varade således intill dess Domnarvet stod färdigt 1878. Då upphörde stångjärnssmidet och valsningen i Lindesnäs. Tillverkningen av smältstycken fortsatte däremot ända till 1895.

I början på 1900-talet ordnade Bergslaget barnkoloni i den gamla herrgården för sina anställda vid olika industriorter i Dalarna. Man uppförde även nya hus för att kunna utvidga verksamheten.

1921 kom den gamla bruksdammen till heders igen då man byggde ett kraftverk i forsen.

1956 uppfördes ett Folkets hus.

Beskrivning

Av själva bruket återstår endast ruiner, vilka dock är nog så talande. Bruksdammen med fördämning finns kvar. Norr om dammen är herrgården med ekonomibyggnader intakta. Här hålls varje år en populär spelmansstämma. Från väg 524 leder en vacker björkallé ned till bruket. 1984 öppnades ett bruksmuseum i ett av uthusen vid herrgården. I skogen sydväst om bruket finns en naturstig som olika sätt berättar om det gamla skogsarbetet.

Smedjeruinen.

Byn Lindesnäs består av spridda gårdar i det böljande odlingslandskapet med öppna vyer. Flera gårdar är väl bevarade och ofta rödfärgade. Ett hushåll har kreatur. Åker och äng hävdas relativt väl. Igenbuskning på något ställe.

I den centrala delen av byn finns villor, skola, lanthandel, folkets hus, kursgård och fotbollsplan. Fritidsbebyggelse finns också företrädd.

Herrgården.

Värdering

En intressant bruksmiljö med ruiner efter bruksverksamheten, fungerande bruksdamm och herrgård med stora ekonomibyggnader. Kulturlandskapet innefattar även väl bibehållna bondgårdar med böljande åker och äng. Det kulturhistoriska och miljö-

mässiga värdet är stort och väl värt att ta vara på.

Hagen vid Lövsjövägen som medtagits i länsstyrelsens förteckning över värdefulla odlingsmarker i Dalarna.

En hage vid Lövsjövägen är medtagen i länsstyrelsens förteckning över värdefulla odlingsmarker i Dalarna.

Rekommendationer

Bruksområdet samt omkringliggande bybebyggelse ingår i området. Ruinerna efter bruket betraktas som fornminnen och får enligt fornminneslagen inte rivas eller förändras. Det är viktigt att hålla efter busksly och erosion. Av central betydelse är att dammen underhålls och bevaras för att man skall kunna uppleva en av förutsättningarna för bruket. Herrgården med omkringliggande byggnader är också mycket väsentliga för helhetsintrycket.

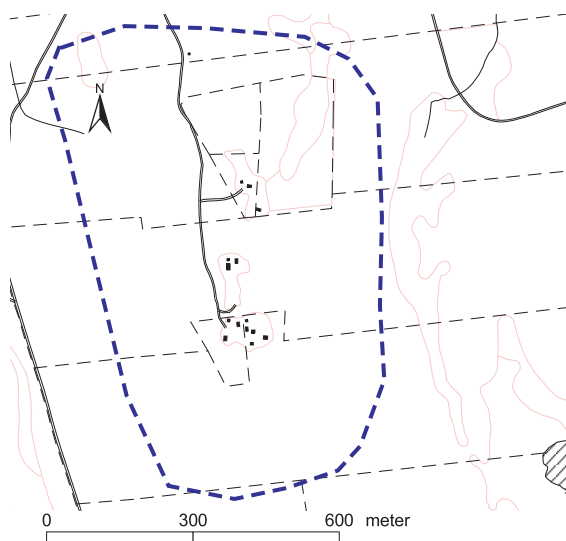
Viktigt är att den agrara bebyggelsen inte utglesas och att fasadrenoveringar utföres i material, form och ytbehandling som ej bryter mot den äldre miljön.

Det är mycket angeläget att ytterligare bebyggelse inte läggs nära bruksområdet, dammen, herrgården eller på öppen jordbruksmark. Eventuell ny bebyggelsen på befintliga gårdar bör anpassas till och underordna sig det äldre byggnadsskicket i skala, material, färg och form.

Rester av en hjulstock till gjuteriets vattenhjul.

Moråsen

Historik

Ortnamnet har eventuellt att göra med “mor”, ‘skogbevuxet myrland’. Fäbodstället finns ej medtaget i 1664 års inventering av fäboddar, dock finns under rubriken oskattlagda finntorp anført “Moråhsen 1 Torp bygd af Michel Hinderssons 1661”. Detta innebär alltså, att fäbodstället skulle ha sin grund i ett gammalt finntorp.

K E Forsslund anför att det kring 1920 fanns sex gårdar vid fäbodstället, varav två tillhörde Skansbacken, två Haga och två Närsjö. År 1977 fanns fem stugor kvar vid vallen.

Vallen i norra Moråsen.

Beskrivning

Bebyggelsen ligger på rad i norr-söder på nordsluttningen av berget Moråsen på en höjd av 335-360 m.ö.h. och cirka 20 km fågelvägen från hembyarna. Utsikten är omfattande särskilt mot norr och sjön Närsen, men även mot öster är sikten vid från en del stugor. En skogsbilväg leder på västra sidan om bebyggelsen fram till fäbodstället.

Ett par stugor är ofärgat gråa med gråa ekonomibyggnader. Stugorna längst mot söder är något moderniserade.

Aldre stuga.

Moråsen.

Flera öppna takter ger fäbodstället en luftig miljö.

Ingen modern fritidsbebyggelse har tillkommit vid fäbodstället.

Värdering

Ett väl bibehållet fäbodställe, där mycket av agrara karaktären finns kvar, tack vare de gråa husen med närmiljöer och de öppna takterna. Det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är därför stort och bör tas till vara.

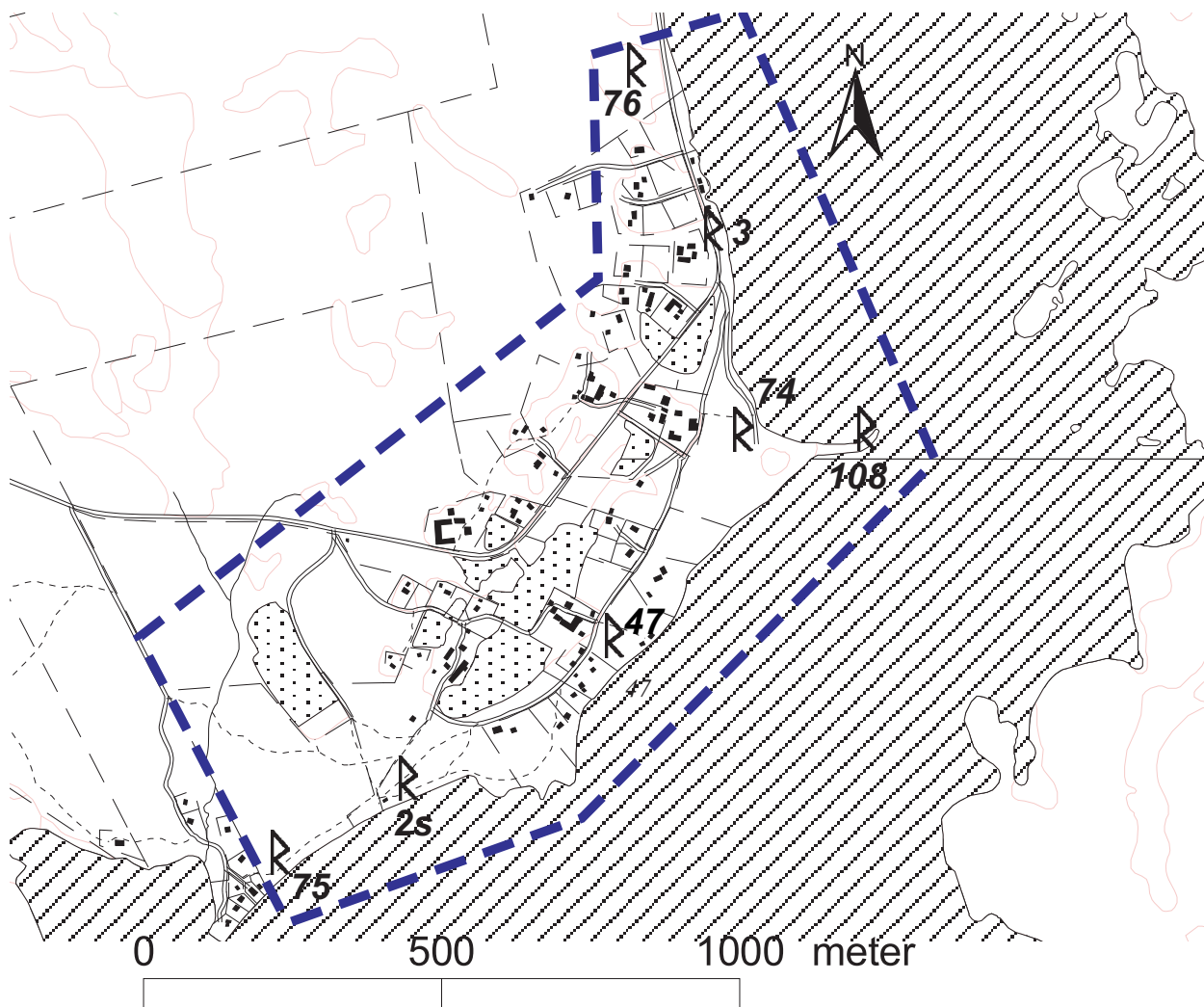
Rekommendationer

Området kring själva husen, de öppna takterna och närmaste skogspartier har avgränsats.

Det vore mycket värdefullt om fäbodställets byggnadsbestånd kunde bibehållas. De öppna takterna och befintliga byggnaders hävd är av avgörande betydelse och rivningar mycket olyckliga. Det är viktigt att gråa, ofärgade hus inte målas och att upprustningar utförs i material, form och ytbehandling som överensstämmer med den befintliga bebyggelsen. Takterna bör hålls öppna, då det är viktigt att utsikten inte försvinner genom igenbuskning. Större träd och formationer, som har betydelse för miljön, bör inte tas bort.

Modern fritidsbebyggelse vore mycket olycklig vid fäbodstället.

Närsjö

Fornlämningar

2s	Fyra slagghögar	75	Fyndplats för skifferspets eller flintdolk
3	Två järnframställningsplatser	76	Slaggförekomst
47	Fångstgrop	108	Stenåldersboplatz
74	Fynd av flinta		

Beskrivning

Vid Närsjö i norra delen av Bysjön finns ett område med ett stort antal fornlämningar. Dels finns en stenåldersboplatz och två fyndplatser för föremål från stenåldern. Dessutom finns en fångstgrop. Från järnåldern finns omfattande slaggförekomster på tre olika ställen.

Värdering

Närsjö utgör ett typiskt forntida bostadsläge intill en sjö.

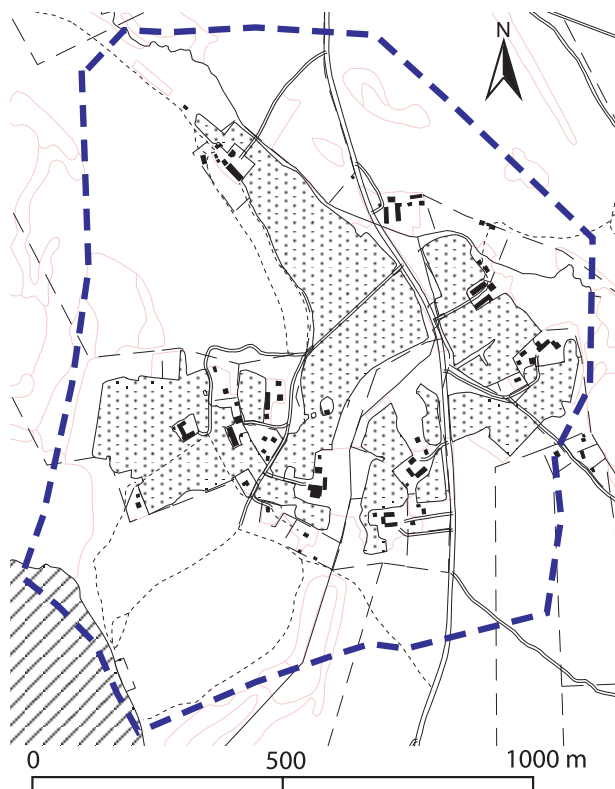
Rekommendationer

Försiktighet bör råda med ny bebyggelse och all byggnation bör föregås av en arkeologisk undersökning.

Stranden i Närsjö.

Orsala

Historik

Orsala omnämns inte som fast bebyggelse i de äldre skattelängderna under 1500-talet. Dock uppträder i fäbodinventeringen 1664 ett fäbodställe kallat

“Åhsahlen”. Detta brukas av två bönder från Borg och två från Storbyn. Om detta fäbodställe låg på samma ställe som nuvarande Orsala är inte helt klart. I samma inventering omtalas ett nybygge “Åhsalen” som tillhör Anders Esbiörsson och “bygt af Socknens Almänning”. Detta är förmodligen den första fasta bebyggelsen i området.

Schallrooth har på sin karta från 1674/75 med ett gårdstecken markerat “Orsalletorpet” där nuvarande Orsala är beläget.

I mantalslängderna 1717 nämns tre bönder och 1720 upptas fyra under Orsala. Bebyggelsen växer i omfattning för att år 1750 representeras av sex bönder och vid storskiftet 1806 nämnes 11 hemman. Mantalslängden 1850 upptar 14 hemman. Under 1920-talet nämner Forsslund att det fanns fem självägande bönder och fyra landbönder under Bergslaget.

En flottbro byggdes över Orsalen 1811-12.

Beskrivning

Bebyggelsen är belägen på det inre av ett näs som bildas av Bysjön i öster och dess sidesjö Orsalen i sydväst. Väg 524 mot Värmland går genom byn. Denna stod färdig 1856.

Byn består av ensamliggande gårdar på slättmark med åker och äng och någon liten skogshöjd emellan. Någon direktkontakt med sjön finns inte. Gårdarna har behållit mycket av sin karaktär då ekonomibyggnader oftast finns i behåll. Husen är mestadels rödfärgade.

Det öppna odlingslandskapet i Orsala.

Gård i Orsala.

Två hushåll har kreatur. Åker och äng brukas flitigt och igenbuskning finns endast i utkanterna. Brukningsenheterna är relativt stora, vilket ger ett stort öppet kulturlandskap.

Några nytilkomna fritidshus finns i byns sydvästra och sydöstra del.

Värdering

En bymiljö med väl bibehållen spridd bebyggelsestruktur med karakteristiska lägen, omgivande öppet odlingslandskap i hävd, som ger luft och perspektiv. Det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är stort och bör tas till vara.

Rekommendationer

Förutom själva bebyggelsen i byn har närmast omgivande odlingslandskap avgränsats. Endast i sydväst har linjen dragits fram till sjön. Uteslutningen i söder och sydost beror på den starka fritidsstugeexploateringen.

Det är önskvärt att byns karakteristiska bebyggelsemönster och gårdsgrupper bibehålls. Av mycket stor vikt är därför att de äldre byggnaderna inte rivs eller förändras kraftigt till sin utseende. Fasadrenoveringar bör genomföras i material, form och ytbehandling som överensstämmer med det lokala byggnadsskicket.

Stor försiktighet bör råda med nytilkommande bebyggelse. På befintliga gårdsplatser kan eventuell

ny agrar bebyggelse uppföras, om den i skala, material, färg och form anpassas till det lokala byggnadsskicket.

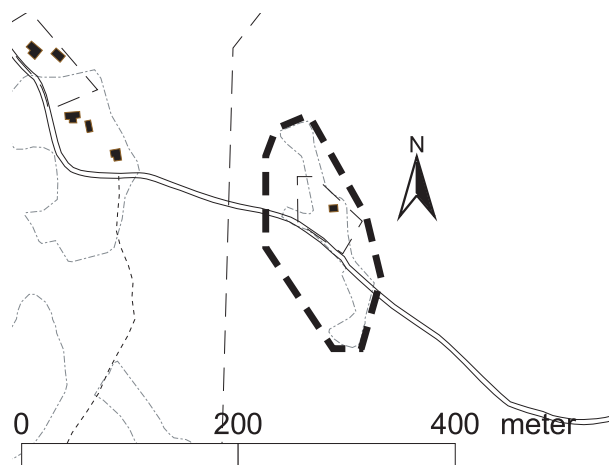

Gård i Orsala.

Äldre gård i Orsala.

Oxfallet

Oxfallet bebyggdes under senare hälften av 1800-talet. Gården kallas i folkmun Fredrikes efter Fredrik Jansson (1804-1865). Hans tre barn var de sista som bebodde gården. Dottern Lena flyttade till ålderdomshemmet i Nås 1900. När Forsslund var här på 1920-talet berättar han att Oxfallet var en ödegård tillhörande AB Träkol. Här fanns en halvfärdig stuga med tomma fönstergluggar som användes som dansloge, en parbod delvis av rundtimmer med märken efter utkarvade kulor i väggen, en "förfullin" bastu och en rökstuga, troligen den senast byggda i Nås.

Knutarna var fyrkantiga och taket täckt med spån. Byggnaden har två rum.

I rökstugan finns en ugn utan skorsten omgiven av "panken", en smal lave av brädfodrad sten med en grop mitt framför den rundbågiga ugnöppningen att krasa ner glöden i. Väggarna är sotiga. De fyra översta stockvarven glänser svartast. Innetaket är rund takved med ett stängbart rökhål. På taket finns en skorsten av trä. Rökstugan är sammanbyggd med en svenskstuga med en öppen brasspis murad av kluven gråsten. Skorsten ovan tak har raserats. Byggnaden restaurerades 1988.

Byggnaden ligger intill Grönfallet vid en skogsväg som går in från Hästkullen. Skogen runt gården har röjts så att den gamla åkermarken är öppen med stora stenrösen. I den omgivande skogen finns lämningar efter tidigare odlingar.

Värdering

Finnpörtet i Oxfallet är det enda i socknen och ett av de få kvarvarande i landet. Byggnaden har synnerligen stort kulturhistoriskt värde.

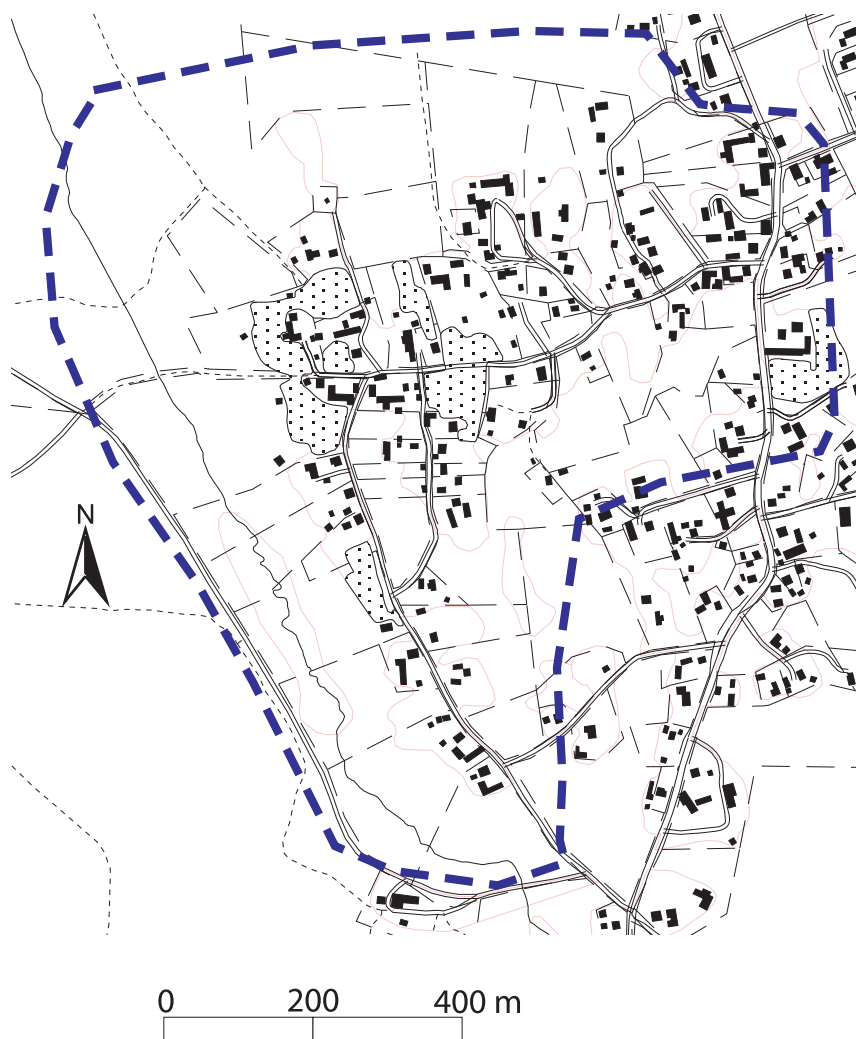
Rekommendationer

Det är av största vikt att gården underhålls och bevaras. Den närmaste marken bör hållas öppen och ny bebyggelse bör ej tillåtas i gårdens närmaste omgivning.

Finnpörtet i Oxfallet.

Skansbacken

Historik

Skansbacken som ortnamn uppträder relativt sent i de historiska akterna. Av äldre kartor att döma synes det röra sig om en utflyttning från området nere vid älven som i äldre handlingar benämns Storbyn.

På Arwedsons karta från 1656 finns Storbyn markerad på västra sidan av älven mitt emot kyrkan med nio gårdstecken. Schallrooths karta från 1674/

75 har 15 gårdstecken ute vid älven i Storbyn samt tre lite längre västerut upp mot skogsranden. Dessa tre skulle kunna vara början till bebyggelsen i själva Skansbacken. 1680 används namnet Skansbacken för första gången.

Inte ens under första halvan av 1700-talet synes Skansbacken nämnas i mantalslängderna. Vid storskiftet 1806 redovisades dock 42 hemman och mantalslängderna 1850 uppgår till 47. I början av 1900-talet var byn den största i socknen.

Beskrivning

Bebyggelsen är koncentrerad i en syd- och östsluttning. Väg 524, 525 och 533 skär genom delar av byn. I de övre delarna finns ett utvecklat bygatusystem. De västra delarna av byn är högt belägna med vid utsikt. På en del ställen är bebyggelsen mycket tät.

Mot norr men särskilt ut mot älven till finns en del modern bebyggelse. Här återfinns bl.a. några serviceinrättningar. Jordbruksmarken är också främst koncentrerad ut mot älven till, där den gamla Storbyn var belägen.

Hela gårdar är ofta bevarade om än med en del ombyggda manbyggnader. De står på flera ställen tätt och bildar täta miljöer i falurött med ekonomibyggnader vid de slingrande bygatorna.

Åker och äng hävdas till stor del. Ett hushåll har kor, ett har får. Uppe i backen spirar dock en del busksly.

Gård i södra Skansbacken med äldre loftbod.

Höga härbren.

Det täta bymiljön i Skansbacken.

Värdering

En relativt omfattande bymiljö med tät bebyggelse kring slingrande bygator. Sluttningsläge med utsikt från gårdarna, vilket ger luft och perspektiv. Det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är stort och bör tas till vara.

Märkligt hus i Skansbacken med herrgårdsdekor och många blindfönster.

Rekommendationer

Området omfattar förutom bebyggelsen i sluttningen, närmaste vidliggande områden väster- och norrut. Byns södra och östra del med modern blandad bebyggelse kring väg 524 är utesluten.

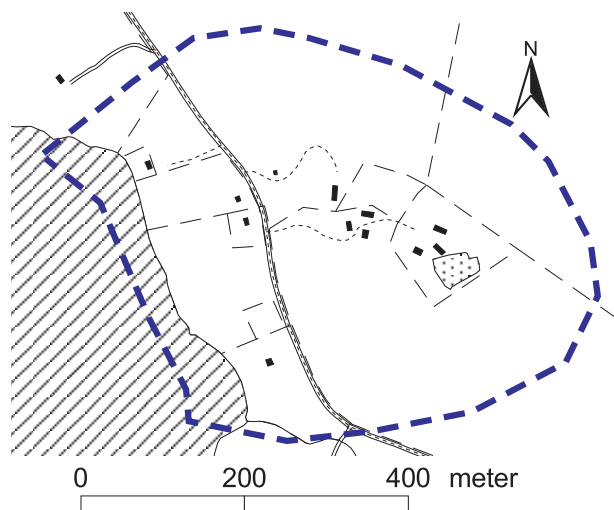
Det är önskvärt att den karakteristiska täta bebyggelsen med slingrande bygator bibehålles.

Gård i Skansbacken.

Utglesning av bebyggelsen är därför mycket olycklig. Fasadrenoveringar bör utföras i material, form och ytbehandling som överensstämmer med det lokala byggnadsskicket. Försiktighet bör råda med nyttillkommande bebyggelse. På befintliga gårdsplatser kan eventuell ny bebyggelse uppföras, om den i skala, material, färg och form anpassas till det lokala byggnadsskicket.

Sälriset

Historik

Namnet kommer säkerligen av ordet "sel" som har med fäbodställe att göra. Detta är fortfarande en levande beteckning för fäbodställen i Malungs socken.

I inventeringen 1664 omnämns ett fäbodställe kallat "Selisen" som brukas av Halvar Knutsson på Heden. Förmodligen är det nuvarande Sälriset som åsyftas. Fäbodstället växte sedan i omfattning och har haft delägare från byarna Orsala, Malmsta, Heden och Tyna. År 1919 fanns dock endast fyra hushåll vid vallen.

Öppen täkt vid Sälriset.

Beskrivning

Fäbodstället är beläget på 340-370 m.ö.h. och cirka 10 km fågelvägen från hembygden. Bebyggelsen är i huvudsak delad i två områden norr och öster om sjön Hemsälsen. Det västra området är inbäddat i skog och stugorna är här relativt utspridda. Ekonomibyggnaderna är mestadels borta och stugorna står kvar som minnen från en tidigare mera omfattande bebyggelse. Här finns också ett par moderna

fritidsstugor. En skogsbilväg har anlagts söder om dessa stugor.

Bebyggelsekoncentrationen i öster, "Öst-å-berget", ligger högt med en skogsbilväg och sjön Hemsälsen väster om denna. De tre stugor som finns utgör en sammanhängande grå miljö tillsammans med de ekonomibyggnader som är kvar. Löv- och busksly tränger på, men ännu finns öppen täkt under de karaktärsbildande större träden kring stugorna.

Gammal gård vid Sälriset.

Ingen nyttillkommen fritidsbebyggelse finns bland denna äldre bebyggelse Öst-å-berget. Däremot har mellan skogsbilvägen och Hemsälsen några fritidsstugor uppförts.

Värdering

Öst-å-berget är ett mycket bra exempel på äldre ofärgat grå fäbodbebyggelse, även om flera ekonomibyggnader är borta och kreatur inte har funnits har sedan 1910-talet (enligt Forsslund). Det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är därför stort och bör tas till vara.

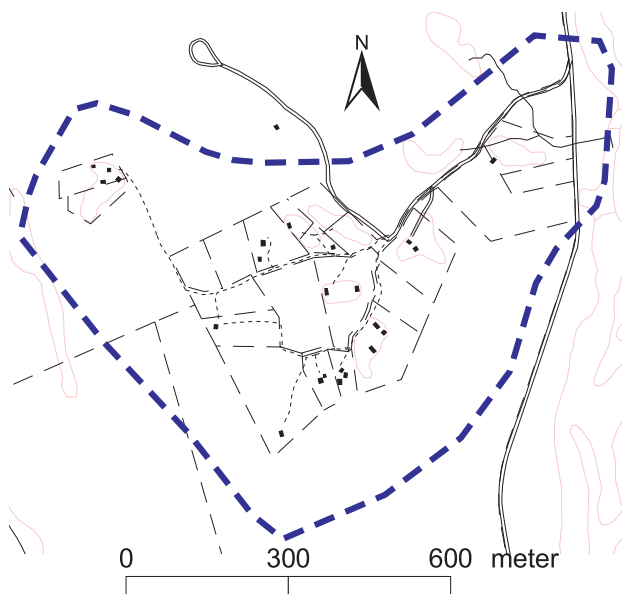
Rekommendationer

Förutom själva bebyggelsen Öst-å-berget har ett större område avgränsats, som omfattar de närmaste skogspartierna samt området över skogsbilvägen och ned till stranden av Hemsälsen.

Det är viktigt att söka behålla fäbodställets karaktär och byggnadsbestånd. Mycket viktigt är att den gråa bebyggelsen inte färgas, rivs eller får stå och förfalla. Åtgärder bör utföras så att exteriören inte förvanskas. De större karaktärsträden kring husen är viktiga att bibehålla liksom öppna täkter.

Ytterligare fritidsbebyggelse bör undvikas.

Vinnberget

Historik

Fäbodstället finns medtaget i inventeringen 1664 under beteckningen "Windebärgen". Då nyttjades stället av tre bönder från Storbyn; Matz Parsson, Michel Tomsson och Erich Larsson. Senast har fäbodstället använts av Skansbacken och Haga.

Vid fäbodstället har funnits verkliga åkrar och marken har varit odlad. Fäbodstället har tidigare varit känt för sin skönhet.

Beskrivning

Fäbodstället är beläget 255-305 m.ö.h. och cirka 4 km från hembyarna. Vid Vinnberget finns numera ett dussintal olika stugor. Bebyggelsen är belägen i en sydslutning, men området är i övrigt ganska kuiperat. Från någon stuga är utsikten vid. Stugorna är utspridda och kan ibland inte skönjas från varandra. Även skogsmark förekommer mellan vissa takter.

Gammal stuga vid Vinnberget.

Stugorna är ofta ofärgat gråa, även om någon modernisering mestadels har skett. Utglesningen av ekonomibyggnader har varit ganska kraftig.

Vacker täkt vid Vinnberget.

Ingen har kreatur. En del av täkterna är igenväxta, även om många fortfarande hålls öppna. Kring stugorna hålls mestadels buskslyn tillbaka.

Ett par nytilkomna fritidshus finns, och ibland har äldre ekonomibyggnader byggts om till bostadsändamål, vilket tagit bort en del av fäbodkaraktären.

Värdering

Ett fäbodställe som tidigare var känt för sin skönhet. Sedan kreatursdriften lades ned har dock en igenbuskning börjat.

Även om det finns några mindre miljöer som är av stort värde, har dock fäbodstället fått karaktären av fritidsfäbodställe genom nytilkomna bebyggelse och moderniseringar av de äldre fäbodstugorna. Utglesningen av det äldre beståndet av ekonomibyggnader har förvanskat mycket av den ursprungliga miljön.

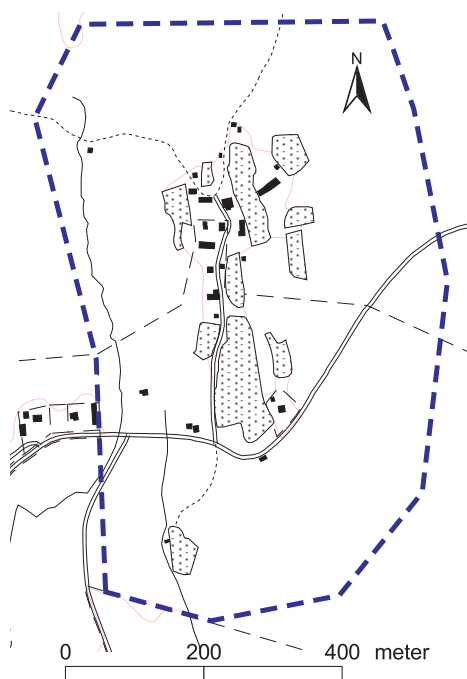
Fäbodstället har dock ännu ett stort kulturhistoriskt och miljömässigt värde som bör tas till vara.

Rekommendationer

Området omfattar den äldre bebyggelsen vid fäbodstället och mindre skogspartier ikring.

Önskemålet är att bibehålla de äldre stugorna med sina ekonomibyggnader. Viktigt är härvidlag att inga äldre byggnader rivs eller får förfalla. Renoveringar bör utföras så att de inte exteriört förändrar de gamla fäbodstugorna. Ytterligare fritidsbebyggelse är olämplig.

VÄSTERFALLET

Historik

Då Gottlund reste genom finnmarkerna år 1817 levde ännu den förste nybyggaren i Västerfallet. Han hette Lars Eriksson Sormuinen och hade cirka 1790 utflyttat från Närsen och anlagt ett nybygge här.

Craelius uppger 1837 att på detta 11/64 hemman bodde ett hushåll omfattande 13 personer. I mantals-

längderna för år 1850 anges också endast ett hushåll. Sedermera har enligt Forsslund funnits tre hushåll i byn.

Beskrivning

Finnbebyggelsen domineras av en storgård, högt belägen på en sydsluttning med storslagen utsikt över sjön Närsen i söder. Några mindre gårdar finns också spridda i byn. Väg 521 stryker förbi vid södra kanten av bebyggelsen.

Manbyggnaderna är något moderniserade, men ekonomibyggnader finns kvar i stor utsträckning.

Ett hushåll har kreatur och åkermarken brukas till relativt stora delar.

Gammalt uthus vid Västerfallet. Stockarna är kapade med yxa.

Västerfallet med utsikt över blånande berg.

Lofthuset.

I Lövhagen finns lite bebyggelse av något modernare karaktär.

Värdering

En liten f.d. finnby med framför allt en storgård där månghussystemet i osedvanligt hög grad är bibehållet. Tillsammans med det höga läget i sydsluttning med utsikten, samt hushållet med krea-tur i ett öppet odlingslandskap ger en god uppfattning om den gamla finnmarksbebyggelsens karaktär och egenart. Det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är betydande, en bymiljö väl värd att bevara.

Rekommendationer

Ett mindre område har avgränsats närmast omfattande den övre stora gården med omkringliggande odlingsmark och smärre skogspartier. I söder har vägen inneslutits fram till den modernare bebyggelsen i Lövhagen, som dock faller utanför området.

Det är önskvärt att gården med det väl bibehållna månghussystemet i ett öppet odlingslandskap bibehålls. Rivning av byggnader i denna grupp är därför mycket olämplig. Fasadenoveringar bör utföras i material, form och ytbehandling som överensstämmer med det äldre byggnadsskicket. Odlingslandskapet bör hållas öppet.

Ingen fritidsbebyggelse bör tillåtas inom markerat område.

ÄPPELBO SOCKEN

Äppelbo är yngsta socknen i Vansbro kommun. Huruvida den från början utgjort fäbodbebyggelse, är inte fastställt, men detta förefaller inte helt otroligt. Enligt en tradition anförd av Holenius 1722 skulle från början en kvinna från Leksand som hette Abluna ha haft betesmarker i byn Sälen, som skulle vara den äldsta bebyggelseenheten i socknen. Sägningen förefaller dock märklig. Har här från början varit fäbodställe, bör detta ha brukats av bönder från Järna eller eventuellt Malung. Att Sälen skulle vara äldsta byn förefaller i så fall rimligt. Namnet syftar troligtvis på just fäbodbebyggelse (jfr byn Sälen i Transtrands socken). Läget ur agrar synpunkt för Sälen och Storbyn förefaller också ganska naturligt om de skulle utgöra de primära enheterna. Hela området söder om älven benämns för övrigt "Säla" av sockenborna själva.

Sockennamnet, som i äldre handlingar ibland uppträder under namnformen Äppelboda, antyder också genom sin ändelse -boda att det skulle röra sig om fäbodbebyggelse.

Första gången Äppelbo nämns synes vara i en avskrift av ett dombrev från den 8 december 1417. I detta talas om "Stambiöre arfuet i aepleboum i Jerna Sochn...". Här framgår alltså att Äppelbo lyder under Järna socken. I ett fastebrev från den 22 februari 1485 talas om en "lauris sebiörnson j aeplebodom j westerdale...". I skattelängderna 1539 finns "appleboda" upptaget under Järna sn, liksom även 1550 ("Äplebodha"). År 1539 namnges 12 bönder och 1550 har det ökat till 14.

När Äppelbo börjar räknas som egen socken är lite oklart. År 1605 flyter Äppelbo fortfarande helt in i räkenskaperna för Järna sn. Året 1609 har dock

Äppelbo fjärding fått en särskild rubrik under Järna socken i fogderäkenskaperna. År 1612 talas omväxlande om Äppelbo fjärding och Äppelbo socken, men ännu 1614 uppges att det endast finns fem socknar i Västerdalarna. Helt erkännande som egen socken vinner bygden först 1615, då den redovisas för ett mantal om 30 "dalkarlar". Egen präst fick Äppelbo först 1650.

I mantalslängderna 1653 omtalas 7 byar i Äppelbo. Störst är Sälen och Ovanheden med 11 nominati vardera. Övriga är Rågsveden (6), Storbyn (4), Born (4), Risheden (2) och Torvallen (1). I början av 1700-talet nämns Näset och senare Nordibyn, Nyå kern, Roddarheden och Sörombäcken.

1757 fanns 137 matlag med ungefär 700 personer varav 367 mantalsskrivna.

Inom Äppelbo socken genomfördes storskiftet i två omgångar. Åren 1816-1823 delades hemägorna. Omfattande nyodlingar påkallades dock ett nytt storskifte, varvid också skogsmarken delades. Detta skedde 1852-1859.

1864 hade befolkningen ökat till 1.680.

Området ner till Liljendal tillhörde förr socknen. Där startade ett bruk i slutet på 1700-talet. År 1864 överfördes trakten till Rämens socken.

Förutom huvudnäringarna jordbruk och boskapskötsel bidrog kabbflottningen även i denna socken till försörjningen under 1600- och 1700-talen. Andra binärningar har varit handel (delvis med Norge), herrarbete, körslor för bruken, kolning och gårdfarihandel.

1924 var befolkningen 1.649 personer. 1997 hade den sjunkit till 1.019.

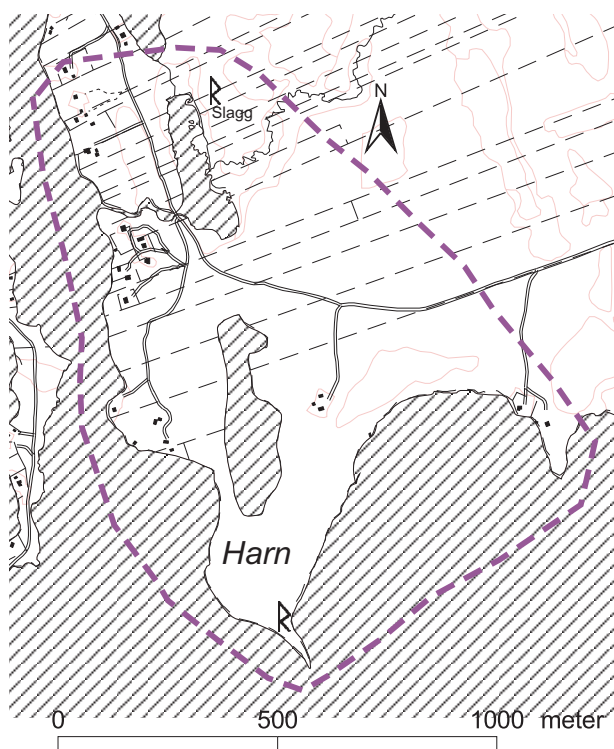
Äppelbo kyrka var först ett kapell som byggdes 1664 till minne av Gustav Wasa. 1771 byggdes kapellet om till kyrka och det är också det året som man räknar som kyrkans byggår.

Matspellesgården - Äppelbo Hembygdsgård. Gården är belägen på sin ursprungliga plats i Rågsvedens by. I högtidsstugan finns vackra dalmålningar på träpanel. Äppelbos karaktär av soldat- och hästhandlarsocken kommer till tydligt uttryck i byggnader och samlingar.

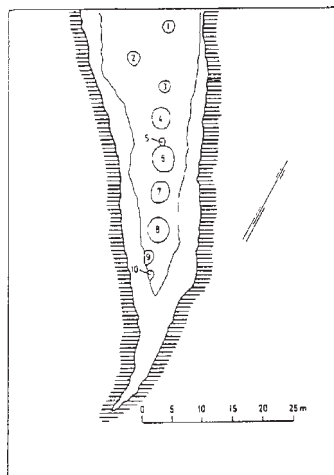
Busjön Riksintresse

Beskrivning

Busjöns vänliga norra stränder inbjuder verkligen till bosättning. De låga, sandiga och lättframkomliga tallmomarkerna, avbryts av vattendrag, tjärnar och grusåsar. På ett längre strandparti har också skärvsten hittats. De genom upprepade upphettningar spruckna hård- och kokstenarna brukar vara ett tydligt spår efter fångstkulturens boplatser.

På Harn, en lång och avsmalnande udde i norr, vilken endast motvilligt tycks vilja dyka ner i sjön, ligger ett väl synligt och mycket vackert beläget gravfält. Det består av ca 10 runda, välbyggda och tätt liggande stensättningar, med 1-4 meters diameter och några decimetrars höjd. När en av stensättningarna restaurerades efter en skada hittades en liten bit av människoben med cirkelornering. Troligen har den hört till en benkam. Men biten är för liten för att någon datering skall kunna göras. Gravfältet påminner dock om de stora skogsgravfälten i länet, t.ex. de på Gettryggen i Amungen och på Vindförbergs udde i Oresjön, båda i Rättviks kommun. De har anlagts under slutet av den äldre järnåldern och början av den yngre. Troligen hör gravfältet på Harn i Busjön till samma tid. Gravfältet och skärvstenen vittnar om en grupp fångstmänniskor som rörde sig inom området/reviret, antagligen med begravningsplatsen centralt placerad.

Karta över gravfältet på Harn i Busjön

Även järnslag finns i området. Några hundra meter nordöst om gravfältet på Harn ligger det rikligt med s.k. lågteknisk slagg nederoderad på sjöstranden. Och vid Södra Skållbärnen, i områdets norra del, ligger en stor ramformad slaggvall. Med hjälp av kolprov har den daterats till 700 eller 800-talet e.Kr. Slaggförekomster finns också i södra delen av Busjön och i anslutning till sjöns utlopp i Västerdalälven en bit söderut.

I senare tid har ett femtontal fritidshus uppförts i området.

Värdering

Kring Busjöns norra och nordöstra strand finns en representativ forntidsmiljö med strategiskt läge för ett för Dalarna ovanligt stort skogsgravfält. I miljön ingår flera stora slagglätor med tydliga varpar och slaggramar från skogsgravfältens tid.

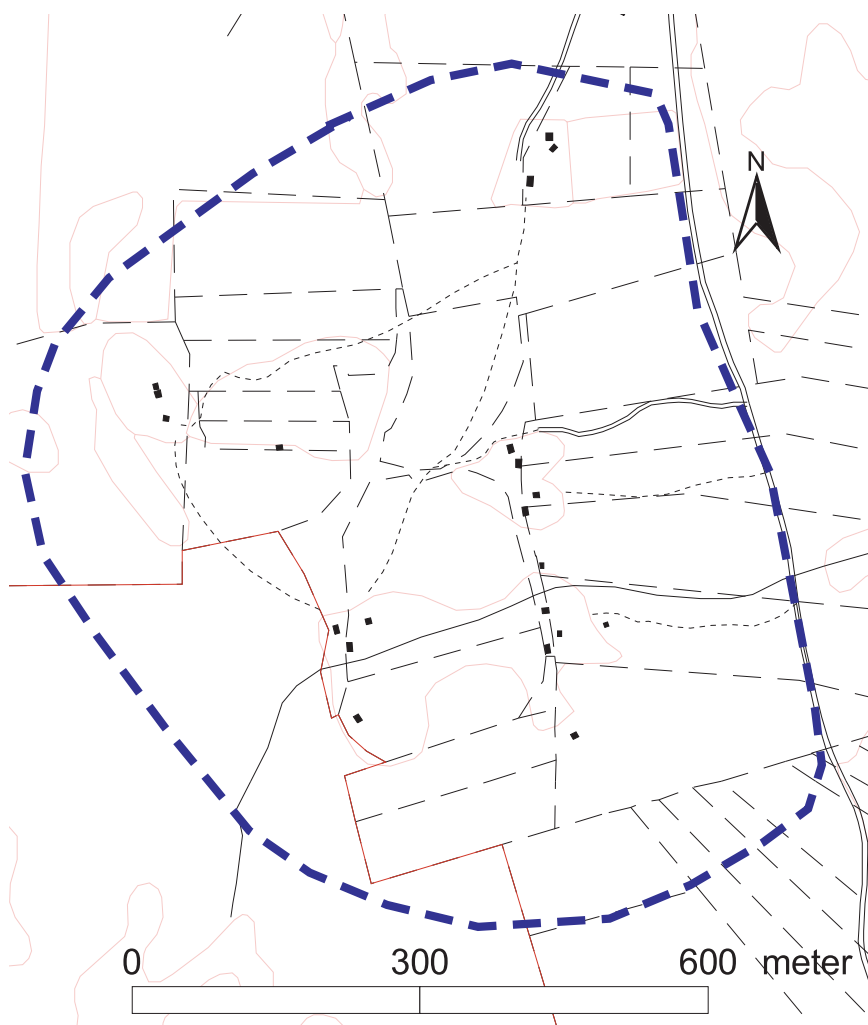
Rekommendationer

Området omfattar udden Harn upp till Norra Skålltjärnen vid norra delen av Busjön.

Fornlämningar är skyddade enligt kulturminneslagen och inga ingrepp får göras utan länsstyrelsens tillstånd.

Skogsbruk i området skall bedrivas med hänsyn till fornlämningarna. Försiktighet bör råda med ny bebyggelse.

Gransjöberget

Beskrivning

Fäbodbebyggelse belägen i en östsluttning 400-465 m.ö.h med en skogsbilväg som passerar nedanför. En kärna finns av fäbodstugor som ligger på rad samt några spridda stugor utanför och ej inom synhåll från denna klunga.

Stugorna är relativt ursprungliga och blott till mindre grad omändrade. Ekonomibyggnader finns

ofta i behåll. Ett tiotal stugor finns och drygt dubbelt så många ekonomibyggnader.

Ingen har kreatur. Täckterna brukas därför inte utan växer mestadels igen. Buskrensning har dock skett i de centrala delarna, så att en del öppna ytor har återvunnits. Nya gårdsgårdar har också uppsatts.

Vid fäbodstället finns ett par moderna fritidshus.

Värdering

Ett fäbodställe med relativt ursprunglig karaktär. Centrala täkter hålls öppna trots avsaknaden av betande kreatur och nya gårdsgårdar är uppförda. Det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är betydande, en fäbodmiljö väl värd att ta till vara.

Rekommendationer

Förutom bebyggelsen har ett mindre närområde avgränsats.

Det är önskvärt att kvardröjande fäbodkaraktär bibehålls. Utglesning av den äldre bebyggelsen bör där-

för undvikas. Restaureringar bör utföras pietetsfullt i material, form och färg som överensstämmer med det äldre byggnadsskicket. Det är värdefullt om täkterna i de centrala delarna kan hållas öppna.

Eventuell ny bebyggelse bör anpassas till det äldre byggnadsskicket i skala, material, färg och form.

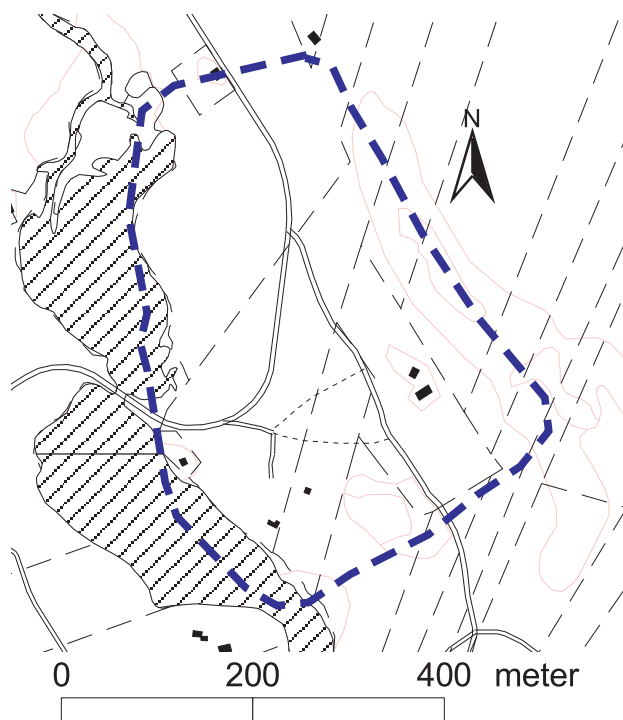

Fäbodstuga vid Gransjöberget med spåntak. I bakgrunden ekonomibyggnader.

Gransjöberget med delvis öppna täkter.

Larsmorheden

Beskrivning

Ett fäbodställe som utgör ett exempel på en ensamfäbod, bestående av en panelad stuga, två ekonomibyggnader och en koksåle. Samtliga hus har fått plåttak.

Fäbodstället är beläget några hundra meter norr om Lillsjön (sidosjö till Busjön) på en slätt hed 275 m.ö.h. En körväg leder fram till fäbodstället från en skogsbilväg.

Larsmorheden.

Ett hushåll från Nordibyn hade till nyligen kreatur under somrarna vid fäbodstället. Täkten har dock vuxit igen till stora delar.

Kokplats i Larsmorheden.

Värdering

Ett intressant exempel på en ensamfäbod, som använts i sen tid. Det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är betydande.

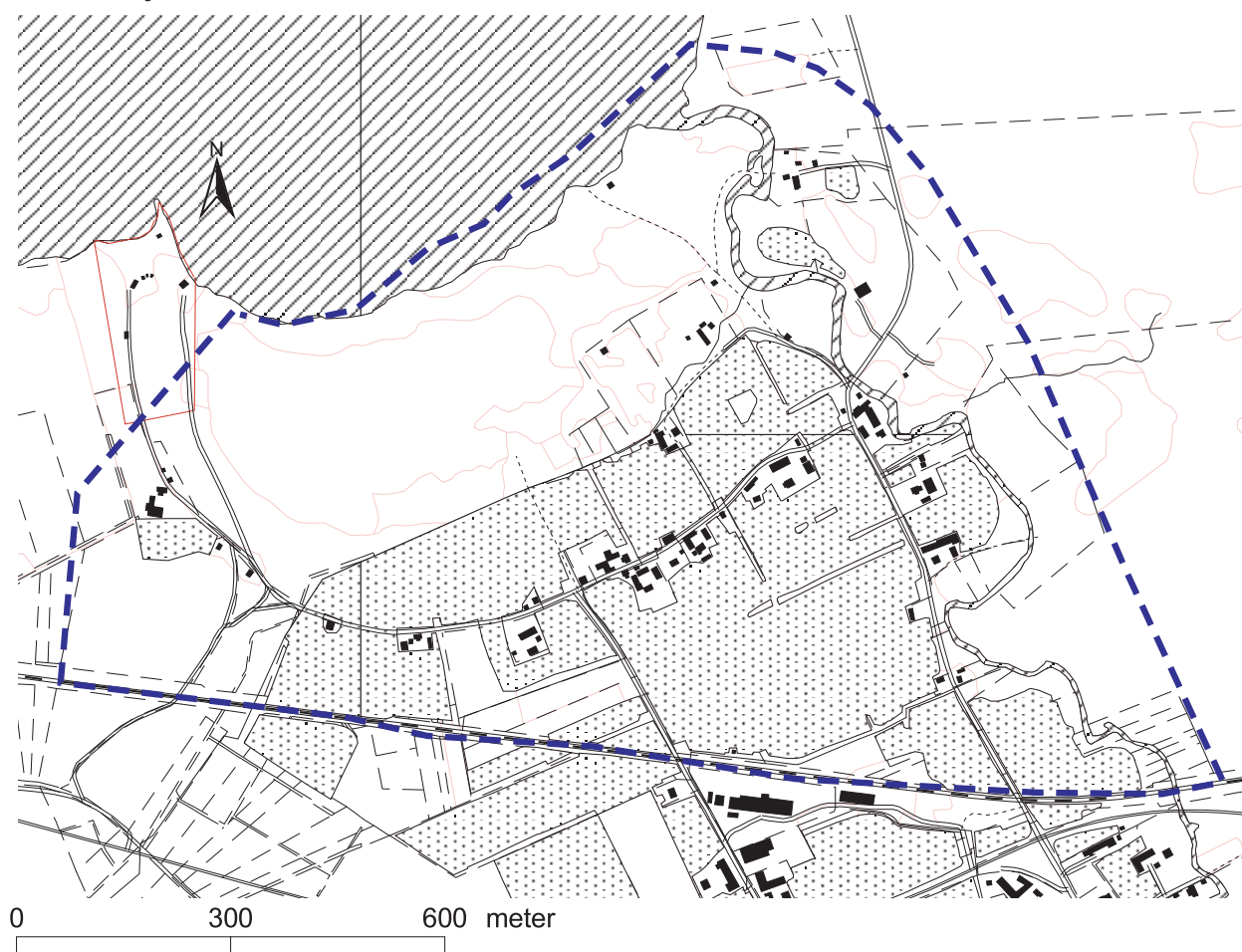
Rekommendationer

Ett mindre område närmast byggnaderna och täkten har avgränsats.

Önskemål är att miljöns karaktär som en ensamfäbod bibehålls. För att detta ska vara möjligt krävs att husen blir kvar med nuvarande utseende, liksom även anordningarna kring dessa. Den omgivande täkten bör hållas öppen.

Ingen fritidsbebyggelse bör tillåtas i fäbodens omedelbara närhet.

Nordibyn

Historik

Vid ån Noret i östra kanten av byn finns slagg efter primitiv järnhantering.

Byn är relativt ung och synes vara en utflyttning troligen från Ovanheden. På Arwedsons karta från 1656 finns inga gårdar markerade norr om kyrkan. Schallrooths karta från 1674/75 har dock 4 gårdar markerade strax norr om kyrkan i direkt anslutning till ån Noret. Ett sekel senare upptar mantalslängderna "Norribyn"; år 1750 anges hela 8 skatteenheter. Eventuellt är också Lappheden vid detta tillfälle inräknat. Vid storskiftet 1857 upptas 25 hemman.

Beskrivning

Byn är den nordligaste i Äppelbo och är belägen strax söder om Busjön, dock ej i direkt kontakt med denna. Ån Noret från Busjön till Västerdal-älven flyter i östra kanten av byn. Huvuddelen av bebyggelsen är koncentrerad till en bygata i öst-väst. Längs denna finns flera relativt hela gårdar bevarade och bebyggelsen är tät. De flesta är mer eller mindre bra renoverade och ombyggda. Tyvärr finns också gårdar i förfall.

Kreatur finns i byn. Åker och äng brukas i stor utsträckning. Förbuskning uppträder dock i utkanten

av byn.

Inslaget av modern bebyggelse är ringa, vilket gäller både villa- och fritidsbebyggelse.

Värdering

En karaktäristisk bymiljö med framför allt tät bebyggelse av radbytyp kring en bygata i ett öppet kulturlandskap av äldre karaktär. Det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är stort och ett bevarande angeläget.

Gårdar längs vägen genom byn.

Nordibyn.

Rekommendationer

Som intresseområde har förutom bygatan med bebyggelse utlagts omgivande åker och äng, samt en del av ån Noret.

Det vore värdefullt om bybebyggelsen efter bygatan i ett öppet odlingslandskap kunde bli kvar. Av avgörande betydelse är därför att denna bebyggelse underhålls, och ej tillåts stå och förfalla eller rivas. Fasadrenoveringar bör utföras i material, form och ytbehandling som överensstämmer med den äldre miljön.

Stor restriktivitet bör råda med ny bebyggelse utanför befintliga gårdar. Eventuell nytillkommande byggnader på de befintliga gårdstomterna bör anpassas till det äldre byggnadsskicket i skala, material, färg och form. Ingen ny bebyggelse bör tillåtas på öppen åkermark.

Äldre gård.

Lofgångsbyggnad på äldre gård.

Norra Brudskogen Riksintresse

sin fäbodtäkt i Brudskogen. Norra Brudskogen har under 1900-talet använts av bönder från byn Sälen.

Beskrivning

Fäbodställets bebyggelse är utspridd i en omfattande oregelbunden täkt i mycket brant östsluttning med avsatser 330-395 m ö h cirka 7 km fågelvägen från hembyn. Utanför denna kärna finns ytterligare några vallar. Utsikten österut är mycket vid, bl.a. syns Södra Risåsens fäbodställe härifrån.

Stugorna är delvis lätt moderniserade, men ekonomibyggnaderna finns ofta kvar. Flera väl bibehållna exempel finns därför på stugor med tillhörande ekonomibyggnader. Närmare dussintalet stugor och uppemot 40 övriga byggnader finns kvar. Ingen modern fritidsbebyggelse har tillkommit.

Östligaste gården i Norra Brudskogen.

Historik

Inventeringen år 1664 nämner två fäbodställen vid namn "Bruuskogen", varmed troligen avses Norra och Södra Brudskogen. Utan att skilja dessa båda åt räknar förteckningen upp sex brukare från Sälen och en från Könsta. Dessutom hade kaplanen "Her Erich"

Landskapet i Norra Brudskogen

Milsvidd utsikt från Norra Brudskogen.

Ännu hålls kreatur vid fåbodstället under sommaren. Täckerna är mestadels öppna även om igenbuskning förekommer. Även hävdad åkermark finns.

Det i Äppelbo varje år uppförda folklustspelet Trollbrölloppet handlar om en brud som bortrövas av trollen och bygger på en gammal sägen i bygden, som förlägger händelsen just till fåbodstället Brudskogen.

Värdering

Det bäst bevarade fåbodstället i Äppelbo socken. De öppna täckerna med sina fåbodstugor, ekonomibyggnader och kreatur ger tillsammans med den vida utsikten i sluttningen en stark upplevelse av äldre tiders fåbodväsende.

En kulturhistoriskt och miljömässigt mycket värdefull miljö, där ett bevarande bör ges högsta prioritet.

Området är medtaget i länsstyrelsens förteckning över värdefulla odlingslandskap i Dalarna.

Rekommendationer

Bebyggelsen med täcker och näraliggande skogspartier har avgränsats.

Det är av största vikt att så mycket som möjligt av den gamla fåbodemiljön bibehålls. Det är mycket angeläget att inga byggnader rivs, tillåts förfalla eller att nya fritidstugor och andra moderna hus till-

kommer. Mycket stor restriktivitet bör gälla med exteriöra förändringar. Gråa stugor bör ej målas.

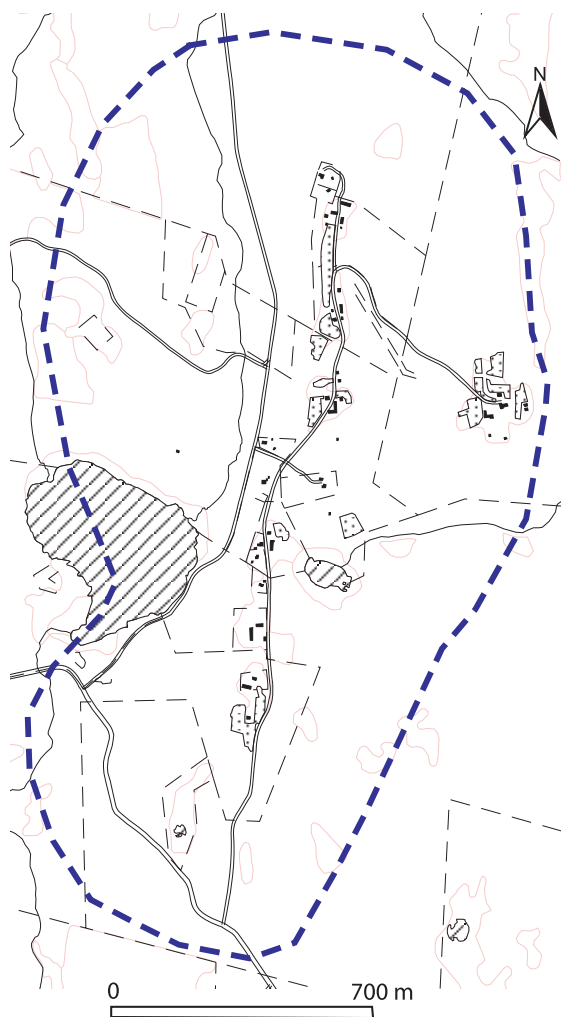
Av vital betydelse för miljön är att täckerna inte växer igen. En levande fåboddrift är därför det primära. Åtgärder bör inte vidtagas som försvårar denna, i stället må den om möjligt uppmuntras.

Av central betydelse för miljön, är även att stor varsamhet iakttas vid eventuell skogsavverkning i och kring fåbodstället. Stora och karaktärsbildande levande träd och formationer inom det bebyggda området bör ej borttagas.

Ofärgad gård i Norra Brudskogen.

Nybofjäll

Historik

Maximilian Axelson skriver hela tre sidor om Nybofjäll då han 1855 reste genom dessa trakter. Bl.a. meddelar han att Olof Pulkonen var den förste nybyggaren i byn. Han lär i början av 1700-talet ha anlagt Nerigården öster om Nybofjälls-tjärnen. Arosenius upprepar detta tio år senare, liksom Forsslund 1925. Gottlund däremot anför 1817 att Pål Pålsson Matilainen tillsammans med sin far var de första nybyggarna i Nybofjäll. Byn kom på finska att heta Matila.

Mantalslängderna nämner 1717 fem brukare, medan tre år senare anges endast två vid namn Lars Matsson och Pål Larsson.

Inventeringen 1726 uppger att finnbyn utgjorde 1/8 hemman och brukades av åborna Pål Pålsson och Olof Matsson. Av ovanstående synes Gottlund mera pålitlig än Axelson.

I mantalslängderna 1750 anges sju brukare och år 1850 bara sex för att vid storskiftet 1857 minska till fem.

Beskrivning

Finnby belägen i en sluttning på östra sidan om väg 242. Bebyggelsen finns efter en byväg i nord-sydlig riktning samt en gård litet öster om denna (Storfallet).

Nybofjäll.

Gårdarna är relativt hela och för finnbyarna karakteristiskt utspridda, ibland med lite skog emellan. Stugorna är ofta av större typ och i två våningar, några med väl bibehållen exteriör. Ekonomibyggnader är kvar i stor utsträckning. Några gårdar brukar åker och äng, men mycket växer igen.

Ett par fritidsstugor har tillkommit i de södra delarna.

Gård i Nybofjäll.

Värdering

En f.d. finnby där det karakteristiska bymönstret finns kvar. De relativt väl bevarade gårdsmiljöerna ger en uppfattning av byggnadstraditionen på Finnmarken. Odlingslandskapet håller dock på att förbuskas. Det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är stort, en by väl värd att ta vara på.

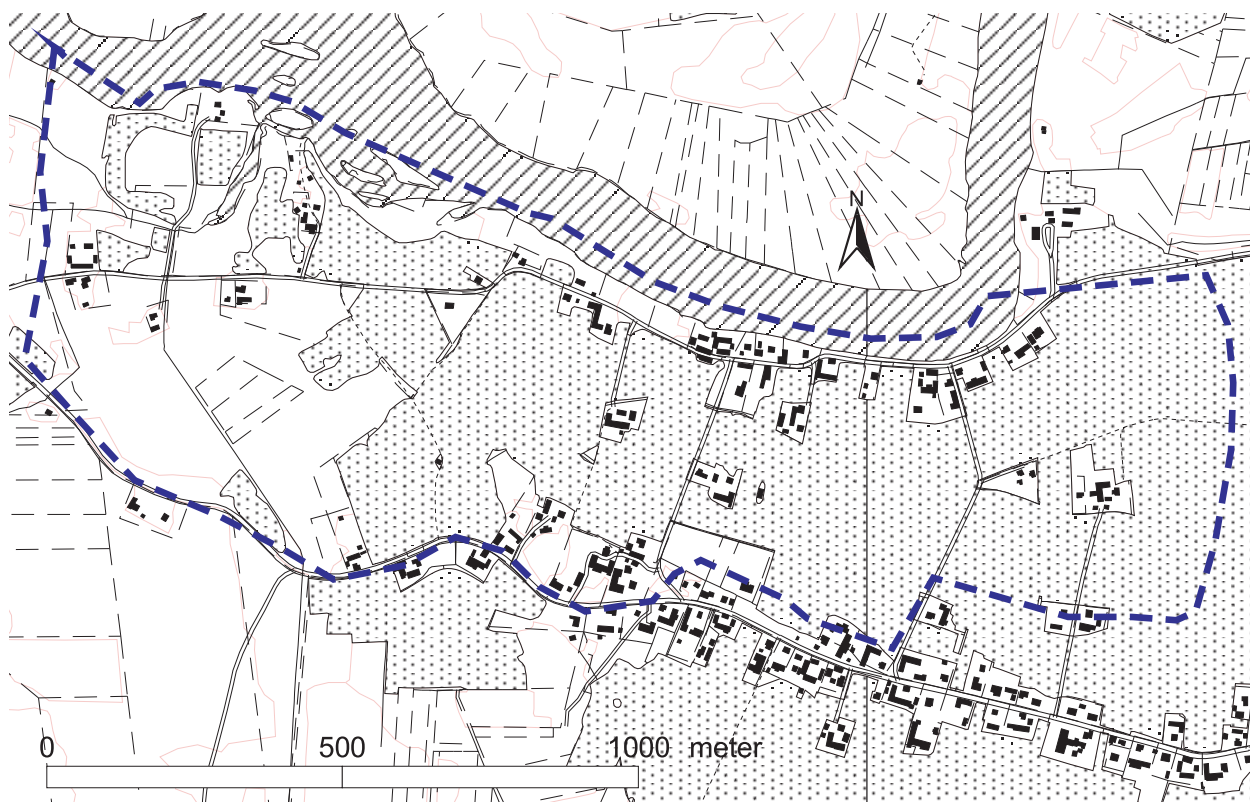
Rekommendationer

Ett större område utanför den spridda bybebyggelsen har avgränsats omfattande närmast liggande skogspartier. Större delen av Nybofjällstjärnen innefattas.

Det är önskvärt att den karakteristiska finnbyn med spridda gårdar med varierat byggnadsbestånd bibehålls. Mycket viktigt är att de äldre gårdsmiljöerna ej utglesas. Fasadrenoveringar bör utföras i material, form och ytbehandling som överensstämmer med den äldre miljön. Det vore mycket värdefullt om markerna kunde hållas öppna.

Ytterligare fritids- eller villabebyggelse bör undvikas.

Risheden

Historik

Mantalslängderna nämner 1653 hela 14 bönder på södra sidan om Västerdalälven. Av dessa påförs bara två Risheden. På Arwedsons karta från 1656 benämns all bebyggelse på denna sida om älven för "Rijss" och nio gårdstecken finns markerade alldeles ute vid älven. På Schallrooths karta från 1674/75 kallas däremot bebyggelsen på södra sidan om älven för "Sällegårdarna". Gårdstecken finns ej bara ute vid älven, utan även efter den gamla vägen söderut och på Granåns vänstra strand.

Av de sammanlagt 34 bönderna i 1717 års mantalslängd som finns söder om älven tillhör tio Risheden. År 1750 anges dock bara sju. Mantalslängderna 1850 upptar 17 hemman och vid storskiftet 1857 finns 24 littra. Kring 1920 fanns det 25 gårdar i byn.

Beskrivning

Bebyggelsen är belägen på Västerdalälvens södra strand, i direkt anslutning till älven. Några gårdar finns också en bit upp från älven och i väster. En mycket koncentrerad kärna av främst äldre bebyggelse finns kring en byväg alldeles ute vid älven. Bebyggelsen exponeras mestadels på ett markant sätt av den öppna åker- och ängsmarken. De mer eller mindre hela gårdarna är oftast rödfärgade.

Ett par hushåll har kreatur. Åker och äng används och utgör stora öppna ytor. I väster utgör de ett större öppet böljande landskap.

Viss modern bebyggelse har tillkommit, även inom markerat område.

Bykärnan i Risheden.

Värdering

En bymiljö med relativt genuin bebyggelse, framför allt ett parti av tät radbykaraktär efter en bygata i direkt anslutning till älven. Ett bra exempel på äldre tiders mycket täta byar invid älven. De öppna fälten ger luft och lätt upplevd exponering av den tätbyggda

Risheden.

miljön. Det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är stort och bör tas till vara.

Rekommendationer

Avgränsat område innefattar förutom “radbyn” omgivande öppet odlingslandskap mot Opsaheden och ett större område västerut. Mot norr är gränsen Västerdalälven, mot öster har en mindre del av byn uteslutits liksom några gårdar längst åt väster i Opsaheden.

Det är viktigt att den karakteristiska radbyn vid älven med omkringliggande öppet odlingslandskap bibehålls. Det vore värdefullt om den äldre befintliga bebyggelsen ej utglesades. Fasadrenoveringar bör utföras i material, form och ytbehandling som överensstämmer med den äldre miljön. Är ytterligare agrar bebyggelse nödvändig för att uppehålla jordbruket anläggs den i anslutning till nuvarande bebyggelse och underordnas samt anpassas till denna i material, form och ytbehandling.

Ytterligare villa- eller fritidsbebyggelse bör undvikas.

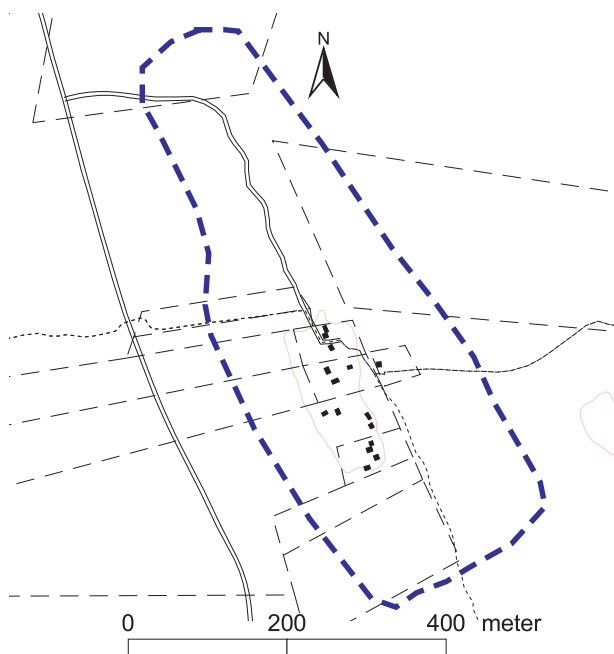

Gammal gård.

Nordsvensk gård.

Södra Risåsen

Historik

Ett fäbodställe "Rijssåhssen" upptas i inventeringen år 1664. Om det rör sig om norra eller södra framgår dock inte av förteckningen. Eventuellt kan tänkas att man inte skilde dem åt. Parallelexemplet Brudskogen tas emellertid upp som två olika fäbodställen. Den troligaste förklaringen är dock att Norra Risåsen ej fanns vid denna tid. Södra kallas nämligen ännu idag för "Hävdo", vilket skulle kunna tyda på att det var där som man först anlade sina bodar.

För Risåsen uppges 1664 att det brukas av nio bönder från Sälen och två från Born. När Forsslund var här 1919 hörde fäboden till Torvalln.

Beskrivning

Fäbodbebyggelsen är koncentrerad till en mindre, klart avgränsad takt i tvär västsluttning med vid utsikt.

Gård i Risåsen.

Vallen är belägen på 380-390 m ö h och cirka 6 km från hembyarna. Skogen står hög och tät inpå takten. En väg bär fram till fäbodstället genom en tät, mörk skog längs Risåsen sluttning.

De gamla fäbodstugorna är oftast mer eller mindre ombyggda. I söder finns emellertid en väl bevarad anläggning.

Det finns ännu kreatur vid fäbodstället. Förbuskningen har inte trängt in på vallen utan finns bara i utkanterna.

Gård i Södra Risåsen.

Av modern nyttillkommen fritidsbebyggelse finns ett par stugor varav en på själva vallen.

Värdering

Ett mindre, klart avgränsat fäbodställe i markerad västsluttning med vid utblick över och omgiven av ett stort skogshav. Karaktären är bibehållen med ursprungligt byggnadsmönster, öppen takt och kreatur. Det kulturhistoriska och miljömässiga värdet är stort och ett bevarande angeläget.

Fäboden är medtagen i länsstyrelsens förteckning över värdefulla odlingslandskap i Dalarna.

Rekommendationer

Förutom den öppna takten med bebyggelse har närmaste skogsridå avgränsats liksom en del av vägmiljön.

Mycket viktigt är att den befintliga äldre bebyggelsen ej utglesas. Fasadenoveringar bör utföras i material, form och ytbehandling som överensstämmer med den äldre bebyggelsen. Viktigt är vidare att takten hålls öppen med slätter eller betning. Kreaturen är en förutsättning för fäboddriften, varför inga åtgärder får företas som försvårar kreatursdriften vid fäbodstället, denna bör i stället uppmuntras.

Ingen ytterligare fritidsbebyggelse bör tillåtas. Nuvarande vägsträckning bör bevaras och ingen ny bilväg bör anläggas inom området. Den omgivande skogen är också av stor betydelse för upplevelsen av fäbodkaraktären, varför stor försiktighet skall iaktas vid eventuella avverkningar nära fäbodstället.

RÅD I BYGGNADSVÅRD

Bebyggelsen är ett viktigt element i kulturlandskapet. Det är av största vikt att alla byggnadsåtgärder genomförs med hänsyn till den gamla kulturmiljön. Den traditionella byggnadskulturen utvecklades under århundraden ur de lokala förutsättningarna och tillgänglig teknik. Dagens diskussion om sunda hus och resurssnålt, ekologiskt byggande och återanvändning har mycket att lära av tidigare generationers verksamhet. Äldre beprövade material och metoder börjar diskuteras även i modernt tänkande. Gammalt hantverksskunnande håller på att återerövas.

De allmänna riktlinjer som formuleras här är ett försök att beskriva det som är typiskt för Vansbro och är avsedda att användas som ett hjälpmedel i arbetet med att bevara bygdens egenart ur utseendemässig och kulturhistorisk synpunkt.

Dessa allmänna riktlinjer bör tillsammans med beskrivningarna av de olika delområdena användas som vägledning vid byggnadslovsbehandling och säkerställas i översiktsplaner, områdesbestämmelser och detaljplaner.

Enligt Plan- och bygglagen (PBL) skall alla byggnadsåtgärder utföras på ett sådant sätt att den ursprungliga miljö- och bebyggelsekaraktären så långt som möjligt bevaras inom varje område.

Nybyggnation

Läge

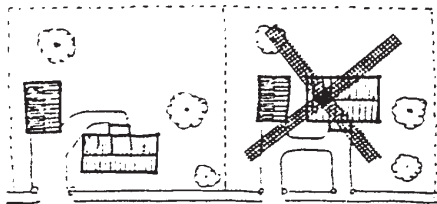
Det öppna kulturlandskapet med ett ännu väl bibehållet och typiskt äldre bymönster måste vi vara rädda om och värna. Valet av ny tomplats är därför mycket viktigt. Nya öppna lägen utanför befintliga gårdsklasar är i regel olämpliga, speciellt i riksintresseområdena och i odlingslandskap med högt värde. Välj i första hand lägen i anslutning till befintliga byar, gärna en övergiven gårdsplats. Alternativt bör bebyggelse läggas på helt nya ställen i skogsmarken.

Tomtutformning

Den traditionella bebyggelsen består av bostadshus och ett antal större och mindre uthus. En normalstor villa utan uthus har svårt att smälta in i en känslig miljö oavsett hur väl man än utformar byggnaden.

Det nya husets placering på tomten bör också noga studeras. Utgångspunkten är att den nya bebyggelsen ska underordna sig och smälta in i den aktuella miljön. Ett enda hus i avvikande utformning, placering, material eller ovanlig färgsättning kan spoliera en helhetspräglad äldre miljö. Undvik att ge byggnaden en dominerande avvikande placering. Efter-

likna eventuella äldre granngårdars placering. Bohningshusets riktning underordnas det gängse mönst-

ret i byn, t.ex. solvända långsidor.

Olämplig och lämplig husplacering på tomten.

Undvik omfattande markarbeten, t.ex. skarpa slänter och terrasseringar, vid sluttande villatomter. Markens profil ändrades inte i äldre tid - man hade inga grävskopor med vilka man idag lätt möblerar om i terrängen.

Pråliga portaler av grova knotiga stammar har ingen tradition i äldre byggnadsskick.

Vill man ha en inhägnad runt tomten skall denna utformas enkelt. Ett vanligt trästaket med smala stående ribbor som rödfärgas tillhör äldre tradition och finns i de flesta byar. Ibland kan en gärdesgård passa.

Den traditionella trädgården hade en findel med krattade gångar, syrenberså, fruktträd, rabatter och kanske ett vådräd eller en flaggstång. Övriga delar hade mer karaktären av äng respektive grusplan. Dagens stora gräsmattor är i regel ett främmande inslag.

Plantera gärna ett vådräd på en ny tomt och välj buskar och växter med omsorg. Undvik främmande eller nya träd. Plantera ej tall i lövmark. Bevara gamla alléer, vådräd, häckar och fruktträdgårdar.

Gångar av asfalt eller betongsten hör inte hemma i en äldre miljö. Använd hellre grus och natursten. Lyktstolpar har heller ingen tradition. Utebelysning sattes på byggnaden.

Utemöbler av trä passar oftast bättre än plastmöbler.

Byggnadsutformning

Det traditionella huset var en hantverksprodukt utförd av yrkeskunnigt folk i en beprövad teknik. Material och virke var noggrant utvalda för att passa sina ändamål. Konstruktioner utvecklades under århundraden som var tåliga mot slitage, väder och vind och som var lätta att underhålla. Det typiska för den äldre miljön är variation och individuellt uttryck, men inom traditionella och gemensamma ramar. Det är inte ett enda "tyfus" som skall eftersträvas. Olika stilideal och nya uppfinningar har också påverkat

byggnadernas utseende.

Vansbros äldre byggnader är uppförda av timmer och alla byggnader är olika. Ändå upplevs de som sammanhörande. Här

Lisskvarngården i Malmsta.

Denna variationsrikedom, som även i fortsättningen bör eftersträvas, gör att det ej här går att formulera några strikta regler för nybebyggelsens utseende i detalj.

Helhetsintrycket är det viktigaste och påverkas, förutom av byggnadens placering, storlek och färg, även av fasadens komposition, rytm och detaljeringsgrad. Helhetsintrycket kan ej kompenseras av vissa speciellt utförda detaljer. Det viktigaste med ett hus är dess form och storlek. Dagens hus görs ofta alltför breda för att passa in i en äldre miljö. Hus bör inte vara bredare än 8 meter. Ur kulturmiljösynpunkt är det bättre att satsa på smalare hus med 1½-2 våningar. Takytan bör aldrig få dominera över fasadytan. Takvinkeln ligger traditionellt omkring 30 grader. Takformen bör vara det traditionella sadeltaket.

Hustyper som sällan passar in i en äldre miljö.

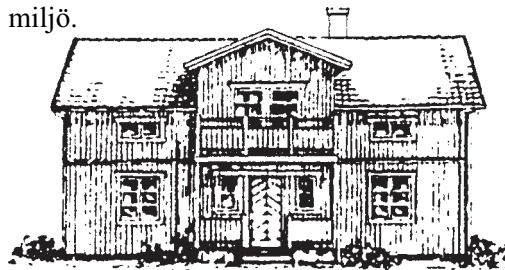
Hänsyn bör även tas till byggnadens många små de-

taljer och samspelet mellan dessa. Genom att studera den äldre bebyggelsens många karaktäristiska drag kan man få inspiration att ge den nya bebyggelsen en utformning som ej känns störande i den gamla miljön. Takform, takvinkel, takfot, dörrars och fönsters utformning och placering, fönstrens indelning i smårutor, dörr- och fönsterfoder, skorstenens och sockelns utformning är endast några av de många detaljer, som tillsammans bidrar till att ge ett hus dess speciella karaktär.

Höjdskalans variationsgränser bör ej brytas. En ny byggnad som ej inordnas inom de ramar som befintlig bebyggelse ger, blir ett alltför dominant inslag i den gamla miljön.

Hur strängt den nya fasaden skall underordnas och anpassas till de befintliga husen beror på den omgivande miljöns värde och enhetlighet. Beskrivningarna av delområdena kan här ge viss vägledning.

Generellt kan man säga att Tyrolerbalkonger eller indragna uteplatser är främmande inslag i en äldre miljö.

Exempel på typhus ur villakatalog med bra anpassning till

traditionellt byggnadsskick.

Underhåll och vård

Alla hus måste underhållas fortlöpande. Det absolut viktigaste är att se till att taket är tätt och att markfukt inte kan tränga upp underifrån. Att byta trasiga tegelpannor varje vår och att gräva undan jord som ligger upp mot fasaden samt att rensa hängrännor tar inte många timmar men förhindrar lätt onödiga och dyra reparationer. Man bör med jämna mellanrum också undersöka husets övriga "ömma" punkter, som t.ex. takrännor och stuprör, sprickor som beror på sättningar och även ställen där det lätt uppstår rötskador t.ex. runt fönster eller vattlisten ner mot grunden. När en skada upptäcks bör den åtgärdas så snart som möjligt för att undvika att den sprider sig och orsakar onödiga stora ingrepp. En eller några rötskadade timmerstockar kan relativt lätt bytas ut av en skicklig yrkesman. Man kan också behöva ta bort buskar som växer för nära huset eller ansa träd som växer för nära tak.

Om ett tak är dåligt kan det vara nödvändigt att snabbt täcka byggnaden med plåt för att överhuvudtaget rädda den. Det är viktigare att byggnaden i sig räddas än att takmaterialet blir helt perfekt från början. Alltför grälla och avvikande plåtfärger bör dock undvikas.

Laga hellre än byt ut. Om du måste byta ut skadade delar, så använd samma material som förut. Moderna material skadar ofta mer än de förbättrar. Var särskilt skeptisk mot s.k. "underhållsfria material". Sådana finns inte.

Ombyggnad

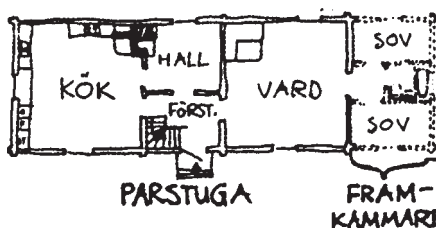
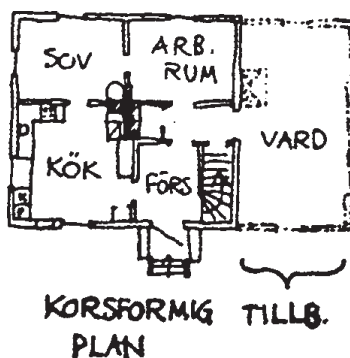
Om- och tillbyggnader bör genomföras med stor varsamhet och den befintliga utformningen i helhet och detaljer, samt färgsättningen, bör bevaras, om inte byggnadsnämnden bedömer att ett annat utförande är uppenbart lämpligt från kulturhistorisk synpunkt. Man bör inte göra större ingrepp än vad som är absolut nödvändigt. Tillbyggnader, ombyggnader och energibesparande åtgärder behöver inte – om de görs med eftertanke – förstöra husets karaktär. Mindre hus kan kanske byggas till med en snedtäckt del. Ibland passar det att förlänga huset, ibland att bygga till huset med en mindre vinkel. Avståndet till gaveln bör dock helst överskrida 50 cm.

Samma hus efter ombyggnad och tilläggsisolering. Man har satt på lockpanel, ändrat fönsterstorlek och -sättning. Resultatet

blir ett anonymt hus, utan tidskaraktär.

Alla hus förändras. Olika åtgärder kan läsas som årsringar som berättar om husets historia. Även det vi gör idag kommer att bli historia i morgon. Man kan välja olika ambitionsnivå när det gäller ombyggnadsåtgärder och man kan skilja på reparation, renovering och restaurering. Det är därför viktigt att tänka efter vad det är som man vill och formulera en målsättning efter detta. Skall huset återställas till det skick det hade när det byggdes, som det såg ut i början av seklet eller vad? Generellt kan man säga att ju äldre och värdefullare huset är desto varsammare bör man vara och att man bör göra så små ingrepp som möjligt. Varje åtgärd bör vara noga genomtänkt efter den målsättning man valt. Helst bör det finnas möjligheter att senare återgå till det ursprungliga utförandet om man gör en förändring. Som exempel bör målningar på väggar eller i tak, som man av någon anledning inte vill behålla, hellre kläs med skivor än målas över. Spar också gärna ytor med gamla färger eller tapeter t.ex. bakom ett skåp så att en senare ägare kan få en

uppfattning om det tidigare utseendet.

Förslag till skonsamma tillbyggnader på äldre hus.

Inte sällan får äldre byggnader vid renovering nya romantiserande byggnadsdelar och byggnadsdetaljer, t.ex. fönsterluckor, svartmålade knutlådor mot röda fasader, blyinfattade fönsterglas etc. Sådana tillägg är främmande för byggnaden och avspeglar snarare dagens mode än kulturhistorisk hänsyn. Avgörande för husets kulturhistoriska värde är istället ursprungligheten i exteriör och interiör. Pastischer och konstlade försök att framställa nybebyggelse äldre än den

är bör undvikas.

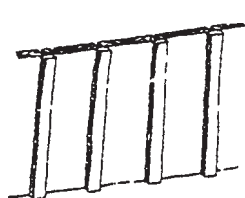
Grund

Gamla grundmurar är ofta av mycket primitiv konstruktion. Ofta lade man bara kraftiga stenblock under knutarna. Mellanrummet fylldes med sten och skärvor. Stenar får inte sticka utanför fasaden med lutning inåt, så att vatten kan sugas upp i stommen. Det är viktigt med avluftning av grunden, för att inte rötskador skall uppstå. En gammal stengrund kan vara tillräckligt luftande, men om den putsas blir den för tät, om den inte förses med kattgluggar. Skall en putsad grund förbättras, så får man inte använda ett starkare material än det ursprungliga. Cementbruk fungerar således inte ovanpå en kalkhaltig yta.

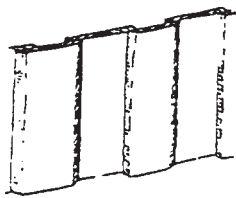
Fasader

Det är av största vikt att kulturhistoriskt värdefulla byggnader i känsliga miljöer får behålla sina fasader i oförändrat skick. I första hand gäller detta fasaders material och färg. Plåtpanel, plast, fasadtegel och andra material, som är främmande för miljön och för de äldre husens karaktär, bör ej användas.

Trä har av ålder varit det naturliga byggnadsmaterialet i Sverige. Timmerstommen är idag sällan frilagd utan klädd med träpanel i olika utförande eller putsad. Det var på 1700-talet som man började klä in främst bergsmansgårdarna för att få dem mera lika stenhus, speciellt om man målade dem med ljus

linoljefärg.

Locklistpanel.

Lockpanel.

Snickerideltjer på gård vid Heden, typiska för sekelskiftets snickarglädje.

Den äldre panelen var locklistpanel. När lockpanel kom till användning varierade brädornas bredd och

ofta använde man valkantat virke. Den nuvarande exakta lockpanelen med lika breda brädor har egentligen ingen traditionell bakgrund. Först på 1800-talet, i och med sågverksindustrin, kunde man börja masstillverka sågat och hyvlat virke och trähusarkitekturen fick helt nya villkor. Vid sekelskiftet hade den så kallade "snickarglädjearkitekturen" helt slagit igenom. Fasaderna kläddes in med omväxlande stående och liggande panel, ofta av fas- eller pärlspontade brädor. Glasverandor, lövsågade utsmykningsdetaljer, putsimiterande fönsterfoder och långt utskjutande takkonsoler utgör andra typiska element från denna epok.

Vid ombyggnad är grundprincipen att i första hand behålla den ursprungliga fasaden. En gammal panel kan ofta ha en längre återstående livslängd än en av snabbväxt osorterat virke.

Även om vissa delar är angripna bör utbytet begränsas till ett minimum. Det blir också billigast så.

Måste panelen bytas, bör den ersättas med samma sort. Har huset t ex locklistpanel är det lämpligt om denna utbytes mot locklistpanel och inte lockpanel. Panelsorter som fjällpanel eller stockpanel bör över huvud taget inte användas. Vid byte av panel bör sådana snickeridetaljer som vattlist och eventuella väningsband ej uteslutas.

Vid nybyggnad är det viktigt att foder- och knutbrädor, vindskivor och andra detaljer utförs av väl utvalt och hyvlat virke. Hög kvalitet och hantverksmässig omsorg om detaljer skall eftersträvas.

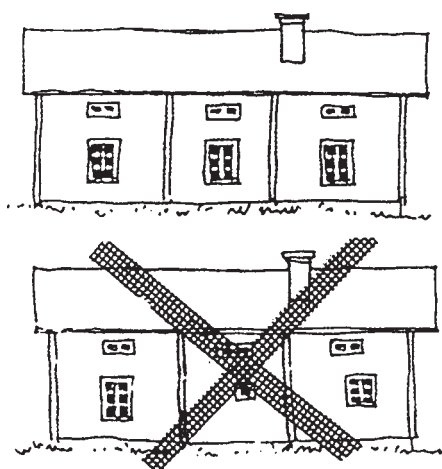
På 1960-talet kom det vita mexiteglet och på 70-talet den sterila plastbelagda plåten, bägge helt främmande i äldre miljöer.

Fönster

Fönstren är husets ögon och mycket viktiga för helhetsupplevelsen av byggnaden. Fönsteröppningar kan ha olika storlek och proportion, vilket genom fördelning över fasadytan kan ge byggnaderna väsentligt olika karaktär. Allmänt bör man sträva efter att behålla fönstrens ursprungliga storlek, inramning och spröjsindelning. Fasadytan bör dominera över fönsterytan. Formen på fönstren bör vara kvadratisk eller stående rektangulär. Fönster förses med mittpost. Det är bättre med fönster utan spröjsar än för mycket spröjsning eller blyspröjsade fönster. De enskilda rutorna bör ha kvadratisk eller svagt stående form, ej liggande. Rutorna dikterar storleken på fönstret, ej tvärtom. På moderna fönster är tyvärr karmyttermåttet det avgörande, varvid de enskilda rutorna får det format som blir främmande. Speciellt illa är fallet med lösspröjsar i olika utformning där fönstret saknar mittpost.

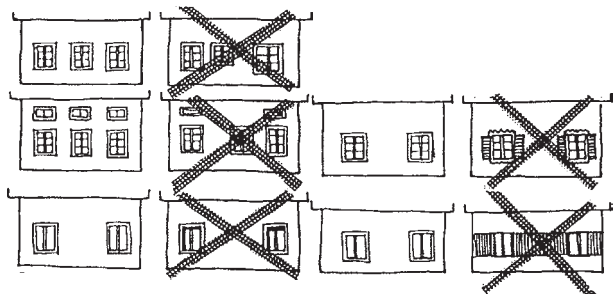
Använd samma fönstertyp och -storlek runt om huset. Olikheter ger ett splittrat intryck. Behövs ett större fönster är det vida bättre med ett trelufts-fönster än ett större tvålufts-fönster med liggande form på rutorna. Behövs mindre fönster t ex på övervåningen bör rutstorleken överensstämma med neder-våningens.

Fönstren i fasaden bör i görligaste mån placeras symmetriskt med lugn rytm och ovanför varandra. De placeras i fasadlivet - djupa nischer har aldrig funnits på trähus. Eventuella smygar görs på insidan. Sätt inte igen gamla fönsteröppningar. Om detta ändå är nödvändigt, bör de gamla fönstren markeras som blindfönster.

Flyttade och utbytta fönster efter upprustning ger ett snett utseende.

Fönstren på trähus inramas med enkla fönsterfoder av hyvlat virke som vitmålas. Svartmålade foder har ingen tradition. Undvik jalousier, fönsterluckor eller fönsterband. De är främmande inslag som inte har någon direkt funktion.

Lämpliga och olämpliga fönsterutformningar.

Glas var förr en exklusiv produkt och har faktiskt i olika omgångar varit utsatt för lyxskatt. Först kunde man bara göra väldigt små plana glas, som fram till 1750-talet sammanfogades med blylister till hela rutor. Ända in på 1900-talet blåstes glaset och fick då en ojämn och levande yta. Riktigt gammalt glas

kan dessutom skimra i alla regnbågens färger. Dagens glas är helt plant och livlöst. Ett plant glas kan se underligt ut på en äldre byggnad. Ta hellre vara på gamla fönsterglas. Det finns också möjlighet att få tag i nytt valsat glas med en något skiftande yta och som inte är dyrare än planglas. Nytt handblåst glas är däremot mycket dyrt. Buktade rutor hör absolut inte hemma i en kulturbygd.

Dörrar

Entrépartiets utformning är mycket viktig för husets karaktär. En väl utformad entré är välkomnande, medan en dåligt utformad kan kännas avvisande. Äldre hus hade ofta farstukvist eller brokvist. Denna bör behållas med eventuella dekorationer och mönster. Utformningen har växlat efter rådande stil-ideal och lokal tradition.

De första dörrarna gjordes av plank med bräd-klädnad i olika mönster och profilering. Vanligast tjärades de. Många äldre dörrar med fantastiska beslag och lås har återanvänts i senare uthus. Förr slängde man ingenting i onödan!

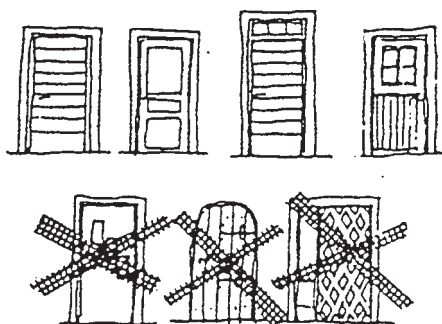

Äldre dörr på fäbodstuga i Vinnberget.

Ofta har det hänt att ett hus vid någon renovering fått ett nytt entréparti eller en ny veranda i en främmande stil som ej passar med huset. Skall huset åter rustas upp, är det lämpligt att med hjälp av t ex gamla fotografier, återställa den ursprungliga entrén eller farstukvisten.

Är dörrbyte nödvändigt av energisparskäl, kan den gamla ytterdörren hängas om i fasadens ytterliv och nya tätare dörrar sättas upp innanför.

Skall ytterdörren bytas, så välj en nyttillverkad dörr som har en enkel äldre karaktär. De flesta ytterdörrar har tyvärr en överdriven prälgighet i fantasimönster,

Lämpliga och olämpliga dörrutformningar.

främmande träslag och höga smala sidoljus, vilket är stilbrott på ett gammalt hus.

Dörrar på trähus omges av ett enkelt dörrfoder av hyvlat virke.

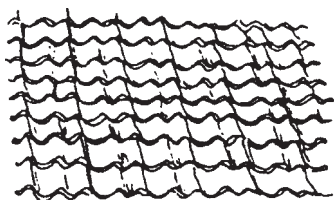
Innerdörrar bör också beaktas. Ofta tillhör dörrarna husets äldsta delar och deras beslag kan lämna värdefull upplysning om husets ålder. Äldre järnbeslag har nästan alltid varit inmålade i dörrbladets färg. Att ta bort färgen eller måla beslagen svarta är därför fel. Dörrbladen har också nästan alltid varit målade varför det är fel att luta av dem som har varit populärt så länge.

Under 1950-talet klädde man in äldre spegeldörrar med masonit. Har man tur kan man därför hitta en fin gammal dörr, bara man tar bort masoniten.

Tak

Taken har också sin kulturhistoria. De enkla husen hade alltid sadeltak med en taklutning på 25-35 grader med enklast möjliga taktäckning. Mer eller mindre platta valmade tak, pulpettak eller höga spetsiga tak med 45 graders lutning, som är vanliga på nutida typhus, är helt främmande i bymiljöerna.

Gamla taktäckningsmaterial bör bevaras. Pärttak kan läggas om och har en god hållbarhet, om de hålls efter och tjäras om då och då med trätjära. Den bästa pärtan är handkluvan, då sådan följer fibrerna och inte skär av dessa som maskinklaven pärt.

Tegeltak med livlig yta.

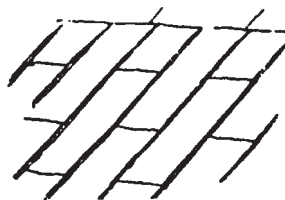
Har man ett gammalt tegeltak, bör man sträva efter att återanvända de gamla takpannorna även efter en renovering. Det äldre enkupiga takteglet har dessutom en förmåga att kunna jämna ut ojämnheter i den gamla takstolen i och med att passformen inte behöver vara så exakt vid läggningen. Om antalet

pannor inte räcker till båda sidorna på huset, kan man välja ett nytt tegel mot gården och samla ihop resterande gamla pannor till en hel framsida. Det finns fortfarande möjlighet att köpa äldre taktegel från företag i rivningsbranschen eller genom annonser i dagspressen. Plåtdetaljer på ett tegeltak har i regel målats röda.

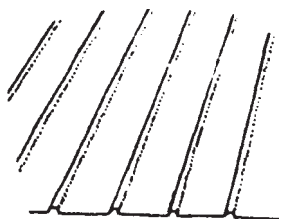
Byggbranschen har under en följd av år lanserat nya takmaterial som på ett eller annat sätt försöker efterlikna de gamla tegeltaken. Vanligast är väl de nya betongpannorna som finns att köpa i alla möjliga kulörer. Betongtakpannor ger ett annat intryck än det äkta teglet. De är ofta kraftigare i dimensionen och väger mer än det gamla teglet. De åldras heller inte lika vackert som det gamla lerteglet. Väljer man betongtegel, så är det endast den ljusröda och i vissa fall den bruna som smälter in i en gammal bebyggelsemiljö. Svarta, gröna eller andra färger är helt förkastliga.

I handeln finns också olika typer av plåtmaterial som försöker imitera det gamla tegeltaket. De ger en livlös yta och bör ej användas.

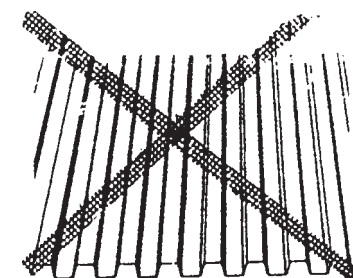
Gamla hus med plåttak bör även få plåttak vid renovering. Förr lades plåten som mindre skivor i stället för dagens bandplåt. För att förbättra hållbarheten kan plåtskarvarna förskjutas vid falsen i förhållande till intilliggande plåt.

Falsad plåt med fin mönsterverkan, ofta använd vid sekelskiftet och framåt.

Pannplåt använd på uthus, garage mm har en fin mjuk mönsterverkan.

Trapetskorrugerad plåt ger ett sterilt intryck som ej passar till trä- eller timmerhus.

Upptagning av takkupor i samband med inredning av vind innebär ofta problem. Takkupornas storlek och antal bör begränsas och utformningen bör göras på traditionellt sätt. Minst två rader tegel bör kvarlämnas nedanför. Takfönster bör undvikas.

Takfotens utformning har stor betydelse. De uppfattade storlekarna av tak och fasad styr betraktarens bild av byggnadens proportioner. En takfot med kraftigt språng minskar den uppfattade fasadhöjden samtidigt som takfallets längd ökar. Skuggverkan kan förstärka detta ytterligare. I samband med utvändigt tilläggsisolering brukar taksprånget minskas och husen ser oproportionerliga ut.

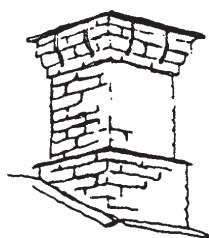
De gamla stuprören gjordes av raka delar som fälsades samman. De fick därför ett kantigt utseende. De var också relativt grova. Dagens plastbelagda klana stuprör med runda böjar kan bli helt fel på en mycket känslig byggnad.

Vindskivor bör vara av trä och av utvalt hyvlat virke.

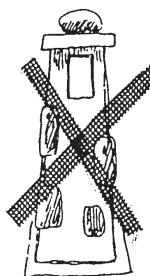

Gråstensskorsten.

En ofta förbisedd detalj är skorstenen, som ibland plockas ner vid ombyggnad. Den betyder emellertid oerhört mycket för husets karaktär och bör därför behållas, även om den inte längre används. Speciellt gäller det alla skorstenar av kluven gråsten som är något av Vansbros kännemärke. Ingenstans i Dalarna finns det tillnärmelsevis lika många gråstensskorstenar som i Vansbro.

Skorsten med profilerad plåtskodd krans.

Konisk rappad skorsten med ilagda stenar.

material. Forma detaljer i skorstenskransen som det tidigare såg ut och som passar till husets ålder. Skorstenen gjordes förr hög för att inte gnistor skulle tända eld på trätaken.

Färg

Från början var husen omålade. Ännu är detta det vanliga i fäbodarna. Rödfärg kunde man göra redan på medeltiden. Vid Falu gruva började produktionen på 1600-talet. Från 1700-talets mitt övergick rödfärgsproduktionen till stordrift och sedan dess har marknaden dominerats av Falu rödfärg. Från början rödfärgades främst förnämre byggnader, medan genombrottet på landsbygden först kom under perioden 1820 -1880.

Förr ströks vanligen både väggar, knutlådor och vindskivor med rödfärg, medan dörr- och fönsterfoder oljemålades i grått eller vitt. 1700-talets fönsterbågar var i regel gråa eller ockrafärgade. På 1800-talet kom först engelskt rött, sedan brunt och grönt. Vita fönster är egentligen en 1910-talsföreteelse. Dagens mest svenska och typiska landskap med rödfärgade hus med vita knutar är alltså en relativt ny företeelse.

Dörrar och farstuvist kunde göras extra färgglada. Uthusbyggnader fick ofta knutlådor, vindskivor och foder tjärade.

Vid omfärgning av fasader bör väl sammanhållna miljöer respekteras. Hänsyn till helheten bör väga tungt. Färgvalet kan grundas på framtagna äldre färgskikt eller äldre avbildningar i färg. Tyvärr har många hus på senare tid i samband med renoveringsarbeten fått en modebunden, gräll och för bygden främmande färgsättning.

Träfasaderna bör målas antingen med ren oljefärg eller med äkta Falu rödfärg. Oljefärgen låter träet andas och är lätt att måla om. Samma sak gäller den riktiga rödfärgen (utan tillsatser), som dessutom impregnerar träet och åldras vackert. Ingen annan färg är lättare och billigare att måla en träfasad med. Men har man en gång övergått till en annan färgtyp är det omöjligt att återgå till rödfärg. Uthus bör målas med rödfärg. Vita knutar hör ej hemma på uthus.

Den äkta rödfärgen med pigment från Falu gruva har en hussymbol på förpackningen.

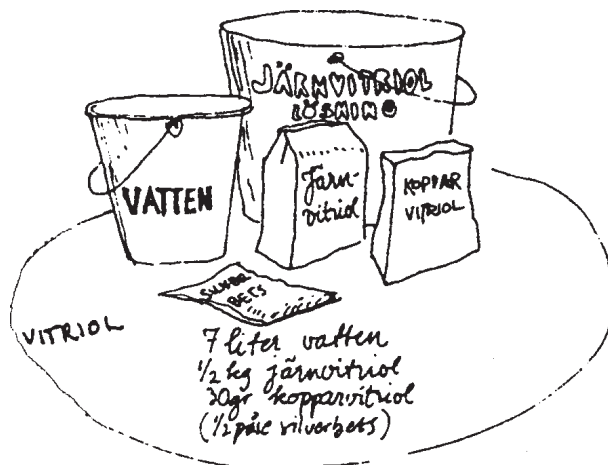
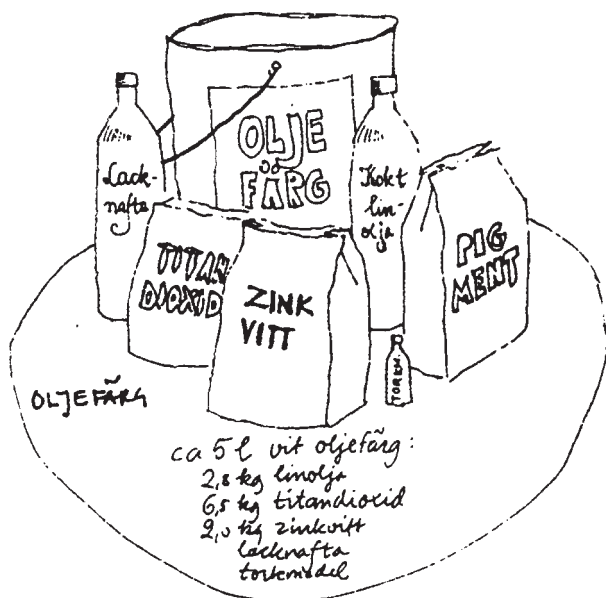
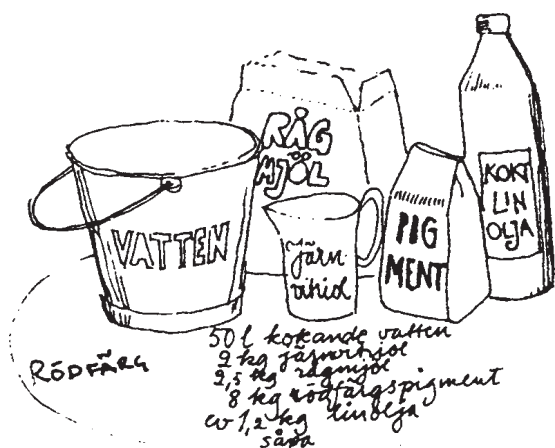
Utnyttjas skorstensstocken och behöver den göras i ordning, så behåll ursprunglig placering, höjd och

Moderna plast- och syntetfärger bör ej användas utomhus. De är dyrare, färgytan förändras med tiden, färgen har sämre varaktighet och är svårare att underhålla. En del av dem är fuktgenomsläppliga vid första målningen, men blir täta när de målas om. I allmänhet släpper de emellertid inte igenom fukt och skador kan därför uppstå på träet under färgen. Färgen kan även lätt bli bubblig och flagna.

Laserande färger har låg pigmenthalt och är därför genomsynliga. De har ingen tradition och bör ej förekomma i äldre miljöer.

En ofärgad byggnad bör ej målas. Timmer eller gamla träpaneler klarar sig bra utan färg, om byggnaden i övrigt underhålls. Den naturliga gråtoningen kan eventuellt påskyndas genom att huset bestrykes med järnvitriol. En sådan behandling har även en skyddande verkan.

Ett rödfärgat hus har i Vansbro knutbrädor, vindskivor, fönsteromfattningar osv. målade i vitt eller gråvitt - aldrig svart.

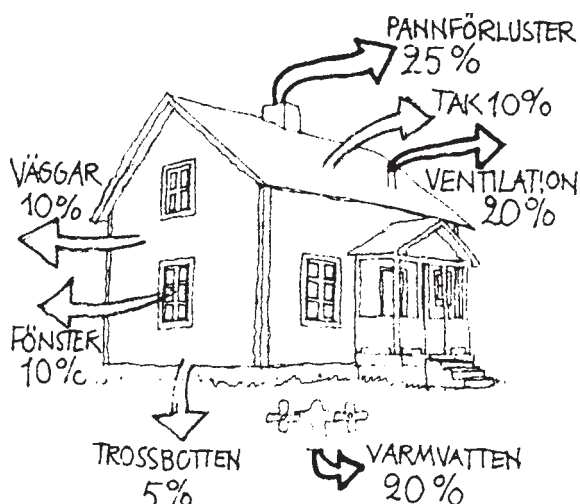
Energibesparing

Äldre hus är ofta mycket välbyggda. Timmerhus har t ex visat sig ha bättre k-värden än många av de hus typer som är uppförda under 1900- talets första hälft. När man vill sänka energiförbrukningen i ett hus bör man tänka på att det oftast är med ganska enkla åtgärder som de största besparingarna kan göras. För många har tyvärr energisparande förknippats med tilläggsisolering av ytterväggar och utbyte till 3- glasfönster med därtill förödande följder för husets karaktär. Dessa åtgärder är både mycket dyrbara, samtidigt som de ger marginella besparingar, då ytterväggarna och fönstren endast svarar för 1/10 av energikostnaderna vardera.

Gamla träfasader kan se litet spruckna ut, uttorkade som de är och påverkade av väder och vind. Ofta byts ytterpanelen, trots att den återstående livslängden kan uppskattas vara lika lång som den nya snabbväxta panelens. De marginella besparingar man härvid gör av energikostnaderna räcker inte för att täcka de utgifter man hade för arbetet med tilläggsisoleringen. Med andra ord – man kommer inte att tjäna in de pengar man lagt ut. Utgiften är inte ekonomiskt försvarbar. Är arbetet slarvigt utfört, vilket tyvärr inte är alltför ovanligt, får man inte heller någon mätbar förbättring av energisparandet.

En skiss på energiuflödet i ett normalhus visar vilka faktorer man främst skall inrikta energisparandet på. Som vi ser svarar pannförluster, ventilation och varmvatten för ca 2/3 av energiförbrukningen. Här finns mycket att spara.

Genom själva byggnaden försvinner således ungefär 1/3 av energin. För att minska detta skall man i första hand välja effektiva åtgärder som ger god spareffekt i förhållande till insatsen och inte negativt påverkar byggnaden.

Energiflödet i ett normalhus.

De mest lönsamma åtgärderna är:

1. Tätar dörrar och fönster med moderna, effektiva tätningslister.
2. Justera panna, brännare och reglersystem.
3. Tätar och förbättra isolering av golv- och vindsbjälklag.

Tätningen betyder mer för värmeekonomi och komfort än själva tilläggsisoleringen. Mineralull utan tätning fungerar inte tillfredsställande som tilläggsisolering, utan mera som ett luftfilter där kalluften strömmar rätt igenom.

Timmerväggar har en god isolerande förmåga. Konstruktionen tätar sig själv genom hopsjunkning. Kalluftläckage kan främst ske i knuttedjorna, vilka därför noggrant måste tätas. Tätning mellan stockarna åstadkoms med husmossa. Man tätade dessutom insidan med lera, s.k. lerklining.

Vid tilläggsisolering på befintliga byggnader bör förändringar i exteriören särskilt beaktas. Indragna fönster och socklar kan helt fördärva utseendet liksom minskade takutsprång. Utvändigt tilläggsisolering i känsliga områden är olämplig och bör endast få ske om fasad, takfot och sockel återställs i det tidigare utförandet. Fasadmaterial bör ej förändras. En eventuell tilläggsisolering av väggarna i trähus bör göras invändigt.

Behöver man byta fönster? Ofta blir svaret på denna fråga nej. Det finns flera skäl att vara skeptisk till fönsterbyten.

De äldre fönstren har kvaliteter som sällan uppmärksammas. Förr tillverkades alla fönster av speciellt utvalt virke som var tätvuxet och kådrikt. Detta borgade för ett långt liv. Äldre fönsterbågar har också en konstruktion som gör att delar kan bytas ut. Många fönster ser ut att vara kraftigt skadade vid första påseende. Skrapas färgen bort märker man dock att så inte är fallet. Ny färg och en omkittning är som regel de enda åtgärder som behövs.

Glasrutorna i äldre fönster har också sitt värde ur miljösynpunkt. Rutorna visar upp ojämnheter från produktionen som får fönstret att leva. Det skimrar alltid i en äldre ruta. I de nya glasen som är helt plana ser man aldrig skiftningar, de ter sig livlösa.

Man bör noga överväga ett byte. Det viktiga är att ha ett riktigt tätat fönster, inte att det är nytt. Kostnaden för ett treglasfönster med isättning är en dyr investering i förhållande till vad man vinner. Och väl hållna och ordentligt tätade innanfönster ger samma effekt ur värmesynpunkt som kopplade fönster. En enkel lösning på de praktiska problemen med innanfönster kan vara att fästa dem i fönsterbågen med gångjärn.

Måste hela fönstren utbytas, så se till att beställa samma konstruktion, storlek, utseende och spröjsning som de ursprungliga. Måttbeställda fönster behöver inte vara dyrare än standardstorlekar. På flera orter finns små snickerier som tillverkar måttbeställda fönster till bra priser.

LITTERATUR

- Alm, Hilka & Mattsson, Henry. *Lindesnäs historia. Del 1, 2 o 3*. 1986.
- Andersson, Ann Marie. *Fattigvården i Nås socken 1840-1880*. Högskolan i Örebro 1995.
- von Bergen, Lennart. *Järnbruk inom Järna och Nås socknar under 1800-talet*.
- Crœlius, Frans Daniel. *Beskrifning öfwer Nås socken*. Falun 1837.
- Dalbyar. Några byar i Dalarna skildrade av bybor. Skålö, Överborg, Borgheden, Heden*.
- Forsslund, Karl-Erik. *Med Dalälven från källorna till havet. 2:4-7*.
- Hedström, Lindolf. *Nåsbönder och finnmarksbor inför häradstinget i Nås åren 1691-1714*. Historiska institutionen, Uppsala 1991.
- Järna, Nås, Äppelbo - ur tre socknars historia Del I och II*. Malung 1979, 1991.
- Järnvägsgratan*. Utgiven av Vansbro hembygdsförening 1984.
- Kulturminnen i Järna*. Kulturnämnden i Vansbro.
- Mattson, Henry. *Nås finnmark*. St. Petersburg 1997.
- Montelius, Sigvard. *Fäbodbygden i Järna socken*. Falun 1949.
- Olars, Lars. *Emaus i våra hjärtan*. Vansbro 1997.
- På Myrbackar*. 1992.
- Rydberg, Sven, m.fl. *Strömkarlarna*. Malung 1984.
- Wanfors, Erik. *Vansbro industrihistoria*. 1989.
- Wanfors, Erik. *Eldforsens träsliperi*. Vansbro 2000.
- Vansbrohistoria öster om Vanån*. Utgiven av Vansbro hembygdsförening 1991.
- Vansbrohistoria Kyrkbyn-Lappstan-Svenssonsåsen-Allégatan*. Utgiven av Vansbro hembygdsförening 1988.
- Värdefulla odlingslandskap i Dalarna*. Länsstyrelsen Dalarna. Falun 1994.
- Äppelbo industrihistoria*. Äppelbo Hembygdsförening. 2004.

SKS-cirklar har dokumenterat Uppsälje, Utsälje, affärer i Järna, Skamhed, Snöborg och Utby.